

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 70

Започаткована 1967 р.

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання медичної, соціальної психології, психодіагностики та психологічного консультування. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020р. Категорія «Б») Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 31.05.2021 р.)

Редакційна колегія:

Валентина Миколаївна Павленко, (головний редактор), кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua.

Світлана Германівна Яновська, (відповідальний редактор), кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна. sgyanovskaya@karazin.ua

Сергій Арнольдович Гірник, (технічний секретар), кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна. serhii.hirnyk@karazin.ua

Алла Борисівна Коваленко, доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. abk2015@ukr.net

Олександр Суренович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. kpkript@gmail.com

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua

Оксана Володимирівна Кузнецова, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та технології неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради». o.v.kuznetsova@live.com

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна. kpp.khnpu@gmail.com

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. psy_applied@karazin.ua

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua

Ніна Вікторівна Підбуцька, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зюзяна Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». podbutska_nina@ukr.net

Віктор Володимирович Плохих, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна. general_psychology@karazin.ua

Ірина Данилівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія. irinaplotka@inbox.lv

Олександр Давидович Резник, доктор філософських наук (психологія), старший науковий співробітник регіонального центру досліджень зловживання алкоголем і наркотиками (RADAR), університет Бен-Гуріона в Негеві, Ізраїль.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 419, тел. 057-707-51-70.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію KB No 22053-11953P від 21.12.2015

Вісник індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), DOAJ та Index Copernicus

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

THE JOURNAL

of V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 70

Founded 1967

Kharkiv – 2021

The "Visnik" contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, social psychology. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

"Visnik" is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine No 886, of 02.07.2020. Category «B»)
Approved for publication due to the decision of the Academic Council V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol No 6 of 31.05.2021)

Editorial Board:

V. Pavlenko, Candidate of Psychological Science, Professor of the Applied Psychology Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. (Chief Editor). psy_applied@karazin.ua

S. Yanovska, Candidate of Psychological Science, Associate Professor of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, (Deputy Editor). 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. sgyanovskaya@karazin.ua

S. Hirnyk, (Technical Secretary), Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Senior Researcher, Department of Medical Physics and Biomedical Nanotechnologies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. serhii.hirnyk@karazin.ua

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2a, ave. Academician Glushkov, 03680, Kyiv, Ukraine. abk2015@ukr.net

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Psychological Counseling and Psychotherapy Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. kpkopt@gmail.com

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Head of the Applied Psychology Department V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. psy_applied@karazin.ua

O. Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education, Ukraine. o.v.kuznetsova@live.com

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, of the Practical Psychology Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskiy St., Kharkov, 61002, Ukraine. kpp.khnpu@gmail.com

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology Department V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. psy_applied@karazin.ua

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the General Psychology Department V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor of the Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems Department I.A. Zyzyna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine. podbutskaya_nina@ukr.net

V. Plokhikh, Doctor of Psychological Science, Professor, Professor of the General Psychology Department V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine. general_psychology@karazin.ua

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Psychology Department, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova Street, 4, LV-1019, Riga, Latvia. irinaplotka@inbox.lv

A. Reznik, Ph.D (Psychology), Senior Research Associate Ben Gurion University of the Negev, Regional Alcohol and Drug Abuse Research (RADAR) Center, Israel.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 419, tel. 8-057-707-51-70.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology

E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.

The certificate of state registration KB No 22053-11953P from 21.12.2015

"Visnik" is being indexed in international scientometric databases Google Scholar, DOAJ and Index Copernicus

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Зімовін О. І. РЕФЛЕКСУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ: ФАЗОВО-СТРАТЕГІАЛЬНЕ ВЛАШТУВАННЯ.....	7
Левенець Н. В. ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЧИННИКИ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	15

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Гуляєва О. В., Милославська О. В., Сергієнко Ю. ФАКТОРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ТЬОТОРСТВА ЩОДО ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я.....	22
Зубенко О. М. РАННІ ДЕЗАДАПТИВНІ СХЕМИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ЖИТТЄВОГО СТИЛЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	29

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Августюк М. М. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ МЕТАКОГНІТИВНИМ МОНІТОРИНГОМ ТА МЕТАКОГНІТИВНИМ КОНТРОЛЕМ.....	37
--	----

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Баєва К. О. ЕКОЛОГІЧНА ПОЗИЦІЯ ТА ОСОБИСТІ НОРМИ В РЕГУЛЯЦІЇ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ.....	44
Кряж І. В. ЕКОЛОГІЧНІ УСТАНОВКИ СТУДЕНТІВ ЯК ІНДИКАТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ОСВІТИ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	51

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Губеладзе І. Г. РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ В СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ І ВПРОВАДЖЕННЯ В ПРАКТИКУ.....	63
Луценко О. А., Успенська В.В. «СЕСТРА ІЗ СЕСТРОЮ, ЯК РИБА З ВОДОЮ»: ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СТОСУНКИ ЖІНОК-СИБЛІНГІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД УМОВ ЗРОСТАННЯ В СІМ'Ї.....	70
Ярош Н. С., Артюхова В. С. В.В.ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПОВЕДІНКОВИХ НАСЛІДКІВ ВІРИ У ТЕОРІЇ ЗМОВИ.....	78

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ

Кряж І. В. ШКАЛА «НОВА ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА»: ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ.....	86
--	----

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Герасименко О. А. ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЖІНОК.....	94
--	----

CONTENT**PERSONALITY PSYCHOLOGY**

O. Zimovin REFLECTING OF THE LIFE PATH: PHASE-STRATEGIC STRUCTURE.....	7
N. Levenets EXISTENTIAL FACTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING AMONG STUDENT'S YOUTH.....	15

PSYCHOLOGY OF HEALTH AND CLINICAL PSYCHOLOGY

O. Huliaieva, O. Myloslavska, Iu. Sergienko FACTORS OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENT YOUTH FOR TUTORING FOR PEOPLE WITH DISABILITIES.....	22
O. Zubenko EARLY MALADAPTIVE SCHEMAS AS DETERMINANTS OF STUDENT'S YOUTH LIFESTYLE.....	29

COGNITIVE PSYCHOLOGY

M. Avhustiuk FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN METACOGNITIVE MONITORING AND METACOGNITIVE CONTROL.....	37
--	----

ECOLOGICAL PSYCHOLOGY

K. Baieva ECOLOGICAL WORLDVIEW POSITION AND PERSONAL NORMS IN THE REGULATION OF ECOLOGICALLY SIGNIFICANT BEHAVIOR.....	44
I. Kryazh STUDENTS' ENVIRONMENTAL ATTITUDES IN THE CONTEXT OF EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	51

SOCIAL PSYCHOLOGY

I. Hubeladze SENSE OF OWNERSHIP REALIZATION IN SOCIAL PRACTICES: PROSPECTS FOR RESEARCH AND PRACTICAL APPLICATION.....	63
O. Lutsenko, V. Uspenska "SISTER WITH SISTER, LIKE A FISH WITH WATER": INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND RELATIONSHIPS OF WOMEN-SIBLINGS DEPENDING ON THE GROWTH CONDITIONS IN THEIR FAMILY.....	70
N. Yarosh, V. Artiukhova THEORETICAL MODEL OF BEHAVIORAL CONSEQUENCES OF FAITH IN CONSPIRACY THEORY.....	78

METHODS AND TECHNIQUES

I. Kryazh THE SCALE "NEW ECOLOGICAL PARADIGM": USE EXPERIENCE IN UKRAINE.....	86
---	----

LAW PSYCHOLOGY

O. Herasimenko TYPOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONAL IDENTITY OF WOMEN CONVICTED TO DEPRIVATION OF FREEDOM.....	94
---	----

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Рефлексування життєвого шляху: фазово-стратегіальне влаштування*

Зімовін Олександр Іванович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0003-1571-6020>e-mail: zimovin@ukr.net

У статті представлено фазово-стратегіальну модель рефлексування життєвого шляху, в якій наявні три структурно-функціональні компоненти: експозиція – актуалізація смислів та значень; проблематизація – поява конфліктного, суперечливого смислу, значення; рішення-вибір – переосмислення ситуації, поява нового смислу, значення. Визначено, що виявлені фази-стратегії мають особливості прояву на різних етапах життєвого шляху: на етапі старту суб'єктам більш притаманна експозиція, етапі кульмінації – проблематизація, етапі фінішу – рішення-вибір. Встановлено взаємодію між фазами-стратегіями рефлексування та іншими характеристиками життєвого шляху. Позитивне сприйняття свого життєвого шляху та себе в ньому є високим у фазі експозиції, суттєво знижується у фазі проблематизації та знову підвищується у фазі рішення-вибору.

Ключові слова: рефлексія, рефлексування, життєвий шлях, нарратив, історія особистості.

Постановка проблеми. Життя в плінному, постмодерному контексті характеризується значною нестабільністю вже тому, що різні культурні форми (світогляди, цінності, загалом, дискурси) зустрічаються, полемізують та конфліктує. Створення цілісної, нерозривної історії про себе, нарративу, який би забезпечив зв'язну ідентичність, яка також розвивається, сьогодні складне завдання. Така розірваність, розщепленість наших оповідань про себе, притаманна самому конструюванню людської культури у сторіччі ХХІ, ускладнюється сьогодні хоча й, здається, не рукотворною, але також вельми полісемічною пандемічною ситуацією. В цих умовах запитання про рефлексування, осмислення власного життя у його процесуальності, як певного шляху, курсу, постає як дуже актуальне, актуальне саме з врахуванням соціально-психологічного та можливо психолого-культурного (мається на увазі психологічна культура як система засобів самопізнання та саморозвитку особистості) контекстів. Отже, ми ставимо таку науково-практичну проблему – як відбувається рефлексування життєвого шляху, які фази розгортання цього процесу можна виокремити, які стратегії використовують суб'єкти для реалізації цього процесу?

Відповіді на поставлені запитання мають наукову значущість, адже розроблені моделі рефлексії зосереджені більшою мірою на пізнавальному та операційному (рефлексія у

навчальній та управлінській діяльності, рефлексія як акт), диспозиційному (рефлексія як здібність) аспектах. Водночас, науковим моделям не вистачає досліджень саме процесуального аспекту, рефлексії як рефлексування, співвіднесеного з процесами розгортання життєвих та повсякденних завдань особистості. Але ці відповіді мають і суттєве практичне значення, адже психологічна допомога сьогодні у значній мірі має бути фокусована на створенні власного життєвого оповідання клієнта, його нарративу, історії про своє життя та себе самого у ньому.

Аналіз досліджень. Можливість усвідомлювати, осмислювати хід свого життя, тобто рефлексія, є надзвичайно важливою нашою характеристикою, адже саме вона відокремлює життя природне, яке просто відбувається, від життя культурного, в якому людина постає як автор та творець свого життєвого проекту. Так, І. Бех (2011), розуміючи рефлексію як звернення мислення людини на свій внутрішній світ, відмежовує таке особистісне розуміння рефлексії від інтелектуального. Він вважає, що лише перша, особистісна рефлексія пов'язана з духовним Я особистості та забезпечує її саморозвиток. Дослідник виокремлює такі форми особистісної рефлексії: регулятивну, визначальну, синтезуючу, створювальну. Доведено значущий вплив особистісної рефлексії на саморозвиток особистості у структурі життєвого шляху, зокрема його соціальні, етичні, аффіліативні аспекти (Зімовін, 2016).

* **How to cite:** Zimovin, O. (2021). Reflecting of the Life Path: Phase-Strategic Structure, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 7-14. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-01>

А. Карпову (2003) належить важлива думка про те, що рефлексія як інтегральна психічна властивість може поставати у трьох модусах: процесу (рефлексія як акт), стану (рефлексування) та властивості (рефлексивність). І якщо першому та третьому модусам у дослідженнях приділяється певна увага, то саме рефлексування чомусь оминається. Ми багато знаємо про мікро- та макроструктури рефлексії завдяки дослідженням, водночас більшу частину свого повсякденного життя ми проводимо у певних станах, умонастроях, що відбивається феноменологічно у нашій мові: задума, мрійливість, сумування, перебір варіантів, шкодування... Всі ці слова про рефлексивні стани, коли ми певним чином асимілюємо події свого життя, інтегруючи їх у певну історію.

Отже, процесуальних, а тим більше зосереджених на стані, співвіднесених з подіями життя моделей рефлексії у науковій психології не багато. Яскраве виключення модель С. Степанова та І. Семенова (1985), згідно з якою переосмислення як механізм особистісної рефлексії відбувається відповідно до структури, в якій можна виокремити 5 фаз: 1) актуалізація смислових структур «Я» при входженні в проблемно-конфліктну ситуацію; 2) їх вичерпання; 3) дискредитація в контексті виявлених суперечностей; 4) інновація принципів конструктивного подолання суперечностей, переосмислення ситуації та самого себе в ній; 5) реалізація заново набутого цілісного смислу.

Значного розвитку описана вище модель знайшла у розробці алгоритму оцінки та контролю рефлексивних компонентів мислення О. Лактіонова, І. Семенова, С. Степанова (1990). Науковці класифікують висловлення суб'єктів за їх функцією при вирішенні завдання (акцент, звісно, робиться на інтелектуальному завданні). Так, інтелектуальна рефлексія може розкриватися в установчих, фіксаційних, питальних, оцінних, припускаючих та ствердних висловленнях. А особистісна рефлексія – у мотивуванні, самооцінці, самовизначенні та ін. Цікаво, що в цьому підході дослідження здійснювалося саме за допомогою спостереження за вирішенням завдань та фіксацією висловлень суб'єктів, які відображали рефлексивні компоненти їх мислення. Тобто цей підхід адекватний поставленим нами проблемам, але знову ж таки зосереджується саме на когнітивних аспектах існування людини, не розміщуючи поки що завдання у контексті цілісного життєвого шляху суб'єкта.

В зарубіжних дослідженнях процесуальних модусів рефлексії акценти робляться на рефлексивних практиках – спеціальних прийомах організації рефлексії. Так, Л. Фінлі (2008), здійснюючи відповідно із дотепною назвою

власної статті «рефлексію над рефлексивними практиками», розглядає останні як процес навчання з досвіду, коли той, хто навчається залучається до усвідомлення та критичної оцінки. Саме рефлексивні практики, за думкою Л. Фінлі, є основою навчання протягом життя. Загалом, всі моделі рефлексії, які спираються на концепт «рефлексивна практика» (Quinn, 1988/2000), так чи інакше використовують в своїх побудовах три процеси: ретроспекції (обдумування минулого), самооцінки (оцінювання власних почуттів та дій) і переорієнтації (використання результатів самооцінки для впливу на майбутні ситуації). Водночас, акцент знову ж таки робиться на навчанні, до того ж саме слово «практика» відсилає нас до спеціальних, організованих зусиль суб'єкта, замість того, щоб описувати його власну активність в умовах повсякденності.

Цікава позиція щодо рефлексування як фундаментальної здатності з осягнення сенсу життя сформульована Я. Бутерко (2008). Тут рефлексування постає у тетраді проявів: наповнення свідомості новими смислами, вихід у метаплан діяльності, обмірковування перспективи, усвідомлення власної культурної самобутності. Модель має теоретичну значущість, але здається не дуже відкрита повсякденному досвіду людини.

Дуже важливою є робота Т. Титаренко (2015: 137), в якій рефлексування розглядається як спосіб оптимізації практики побудови життєвого шляху: «допомога в усвідомленні ціннісно-смислових, нормативно-регулятивних акцентів в розгортанні саможиттєпису та демаркація кордонів, переходів між звичними, повсякденними практиками і практиками ризикованими, перетворювальними». Загалом, відзначаючи те, що дослідниця також співвідносить побудову життєвого шляху людини з рефлексуванням, маємо все ж таки трохи інакше розставити акценти. Якщо в аналізованій роботі рефлексування – лише один з можливих способів підтримки побудови життєвого шляху, поруч із реконструкцією за допомогою наративу, монтажем з використанням ментативу, переадресацією та фрагментацією, то для нас рефлексування постає як особливий стан, який сам має певні фази розгортання та може співвідноситися зі складним цілісним рухом життєвого шляху людини.

Отже, хоча рефлексії приділяється увага у сучасних наукових дослідженнях, все ще зберігаються акценти на пізнавальних, навчальних її аспектах, а особистісно-орієнтовані дослідження мають або надто науковий, теоретичний характер, або ж не приділяють рефлексуванню саме життєвого шляху належної уваги.

Мета статті. Основною метою нашого дослідження є побудова фазово-стратегіальної моделі рефлексування життєвого шляху особистості. Відповідно, можна також сформулювати перелік конкретних завдань: виокремлення фаз та стратегій рефлексування життєвого шляху; характеристика їх вираженості на різних етапах життєвого шляху; встановлення взаємозв'язків між цими фазами-стратегіями та іншими інтегральними психологічними характеристиками життєвого шляху людини.

Дизайн дослідження. Для того, щоб забезпечити експлікацію та фіксацію рефлексування життєвого шляху ми просили учасників дослідження написати розповідь про себе та своє життя. У відповідь на всі запитання стосовно форми та змісту цієї розповіді дослідник просив виконувати завдання так, як його зрозумів досліджуваний. Така стратегія ґрунтувалася на безоцінній позиції дослідника в спілкуванні з учасниками, а також створювала умови невизначеності, що сприяли додатковій проєкції внутрішнього світу особистості в розповіді, прояву тих інтерпретативних репертуарів, які використовує суб'єкт для осмислення власного життєвого шляху. Так, серед учасників дослідження були такі, які зосереджувалися на слові «розповідь», представленому в інструкції, та, розповідаючи про себе, створювали художнє оповідання. Інші, навпаки розуміли завдання формально та писали «суху» автобіографію за тими правилами, яких вимагає офіційно-діловий стиль.

Для обробки отриманого корпусу текстів застосовувався контент-аналіз. Було розроблено кодувальну інструкцію, яка містила як формальні ознаки категорій, так і їх емпіричні індикатори, за допомогою якої здійснювалася квантифікація всієї сукупності розповідей. Одиницею вимірювання було обрано кількість знаменних слів, з використанням яких артикулюється індикатор категорії.

Загалом у дослідженні взяли участь 296 осіб. Студенти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна віком 17–21 рік ($\bar{X} = 18,7$; $s = 1,4$), тобто такі, що перебувають у юнацькому віці, який нормативно відповідає етапові старту життєвого шляху (за Б. Ананьєвим), у кількості 220 осіб; зрілі особи віком 35–45 років ($\bar{X} = 42$; $s = 6,8$), що нормативно відповідає етапу кульмінації життєвого шляху, у кількості 46 осіб; особи літнього віку 60–78 років ($\bar{X} = 65,9$; $s = 8,7$) – етап фінішу життєвого шляху – у кількості 30 осіб.

Для дослідження окремих аспектів життєвого шляху також було використано психодіагностичні методики: для дослідження самодетермінації – тест самодетермінації К. Шелдона в модифікації

Є. Осіна; для визначення конструктивності життєвого шляху особистості – методика «Особистісна біографія» О. Моткова; для характеристики самоактуалізації у структурі життєвого шляху – самоактуалізаційний тест Ю. Альошиної, Л. Гозмана та ін.; для оцінювання рівня психологічного благополуччя як важливої характеристики життєвого шляху – шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Т. Шевеленкової та Т. Фесенко.

Статистична обробка здійснювалася за допомогою критерію Краскела-Волліса у пакеті JASP.

Результати дослідження та їх обговорення. Почнемо з того, що наведемо нижче декілька типових розповідей про життєвий шлях.

Екстракт № 1 – 3 розповіді про життєвий шлях юнака, 21 рік

Я живу доволі звичайним життям. Ходжу до університету, на курси, які допоможуть моїй майбутній професії. Можливо, зараз я не дуже серйозно ставлюсь до навчання, міг би досягнути більшого, ніж я маю зараз. Це переслідує мене. Але в мене є визначені цілі та я бачу шляхи їх досягнення. Я розвиваюсь, відкриваю щось нове кожного дня, читаю.

Екстракт №2 – 3 розповіді про життєвий шлях жінки, 35 років

Наше життя пролітає як одна мить. Зовсім недавно я була маленькою дівчинкою, а сьогодні я вже доросла тітонька, заміжня, вже сама виховую синочка. Обертаючись на своє життя, багато про що шкодує, що іноді була байдужою, мало уваги приділяла рідним та близьким, робила боляче. Намагаюсь бути іншою, але постають нові «але»... Та як би все не було погано, ми разом: чоловік, син, я, мама. У мене є робота... Життя продовжується, а отже ... будемо радіти кожному новому дню.

Екстракт № 3 – 3 розповіді про життєвий шлях чоловіка, 61 рік

Останнє 10-річчя для мене було відкриттям мого внутрішнього світу та моїх здібностей. Захистив докторську дисертацію. Перенервував та закрив з інсультом до лікарні. Лікар порекомендував гру на музичних інструментах або вишивання. Я тільки посміхався: «Чоловік вишиває хрестиком!». Світила інвалідність. Подавивши внутрішні суперечності, я почав вишивати під чуйним керівництвом дружини. Зараз я знову в строю. А вишивання стало моїм другим хобі, після рибалки звісно. І я розумію, що найголовніше в житті – надійний тил! Якби не дружина, я б вишивати так і не почав.

Усі ці три розповіді, хоча і належать представникам різної статі та різних вікових груп, мають подібну структуру розгортання. Так, у першій частині розповіді суб'єкт представляє самого себе, описує факти, події свого життя, висловлює наявне в нього ставлення до життя: «Наше життя пролітає як одна мить», «Ходжу до університету, на курси», «Захистив дисертацію» і т. д. Він ніби знайомить адресата своєї історії з основними героями, їх діями та тими умовами, що ведуть до актуального стану. Тому загальна стратегія в цій частині розповіді може бути позначена як експозиція.

Є й друга частина всіх наведених розповідей. У цій частині з'являється конфлікт, трудність, суб'єкт ставить або пригадає якусь життєву проблему: «Можливо, зараз я не дуже серйозно ставлюсь до навчання... Це переслідує мене», «Обертаючись на своє життя, багато про що шкодую, що іноді була байдужою, мало уваги приділяла рідним та близьким, робила боляче», «Лікар порекомендував гру на музичних інструментах або вишивання. Я тільки посміхався: «Чоловік вишиває хрестиком!» Світла інвалідність». Таку стратегію ми можемо назвати проблематизацією.

І нарешті третя частина розповідей. Суб'єкт переосмислює проблемну ситуацію, знаходить вихід, приймає рішення та робить вибір, як діяти: «Але в мене є визначені цілі та я бачу шляхи їх досягнення. Я розвиваюсь, відкриваю щось нове кожного дня, читаю», «Та як би все не було погано, ми разом: чоловік, син, я, мама. У мене є робота... Життя продовжується, а отже ... будемо радіти кожному новому дню», «Подавивши внутрішні суперечності, я почав вишивати під чуйним керівництвом дружини. Зараз я знову в строю. А вишивання стало моїм другим хобі, після рибалки звісно. І я розумію, що найголовніше в житті – надійний тил! Якби не дружина, я б вишивати так і не почав». Сутність цієї стратегії полягає в наданні конфліктові нового смислу, значення. «Чоловік не може вишивати», – такий смисл міг вкладати чоловік, якому належить екстракт №3. Але якщо вишивання помістити в іншу смислову рамку, надати йому інших значень – значення хобі, поряд з рибалкою, значення досягнення, адже далі він пише: «Я так захопився вишиванням, що перевершив дружину!», то проблема вирішується ще й з розвитком самої особистості. Тому останню стратегію назвемо – рішення-вибір.

Визначені стратегії рефлексування відповідають фазовій структурі переосмислення як механізму особистісної рефлексії, яку було розроблено С. Степановим та І. Семеновим. Ми розглядали її вище. Можна побачити, що перші два етапи

(актуалізація смислових структур «Я» при входженні в проблемно-конфліктну ситуацію та їх вичерпання) відповідають стратегії експозиції, третій (дискредитація в контексті виявлених суперечностей) – стратегії проблематизації, останні два (інновація принципів конструктивного подолання суперечностей, переосмислення ситуації та самого себе в ній та реалізація заново набутого цілісного смислу) – стратегії «рішення-вибір». На користь розгляду розповіді про власний життєвий шлях як засобу особистісної рефлексії, який відображає та організує її структуру у стані рефлексування, вказує також наявна позитивна кореляція між кількістю знаменних слів у розповіді та показником особистісної рефлексії ($r = 0,196$; $p = 0,002$).

Загалом, слід відзначити, що виявлені аспекти рефлексування життєвого шляху (експозиція, проблематизація та рішення-вибір) постають одночасно і як стратегії рефлексування, тобто способи його здійснення, певні структурні складові, і як періоди його розгортання, процесуальні моменти, фази. Сформульоване положення узгоджується з емпіричними даними, адже розповідь про життєвий шлях можна розглядати і структурно, і процесуально (як певну смислову систему, і як динаміку смислотворення), а також з теоретико-методологічними позиціями сучасної психології, зокрема з принципом єдності структури та функції (Зімовін, 2012).

Отримані фази-стратегії рефлексування життєвого шляху в узагальненому вигляді представлено в табл. 1.

В нашій вибірці повна структура, в якій представлено всі три фази-стратегії, зустрічається найчастіше – у 51,5% розповідей, що вказує на бажаність для суб'єкта завершення рефлексування, доведення його до певної «гарної форми». Водночас, зрозуміло також, що рефлексування може бути перервано у певній фазі, не доведено до завершення. Так, розповіді, в яких суб'єкти обмежилися лише експозицією зустрічаються у 41% випадків. Тут життя людини, на сьогоднішній день, не містить суперечності, яку слід вирішувати, а отже достатньо просто представити наявні сенси, не проблематизуючи та не переосмислюючи їх. Найрідше зустрічаються розповіді, в яких суб'єкти зупинилися на проблематизації – у 7,5% випадків. Скоріше за все це пов'язано з напруженістю емоційних та вольових ресурсів людини на цій фазі рефлексування. Дуже складно довго витримувати суперечність та недосконалість власного життя, невдоволеність собою, дискредитацію попередніх картин дійсності, звичного способу усвідомлення та поведінки. Чи не на фазі проблематизації

застрягає класичний невротик з проблематизації як стратегії та фази психотерапевтичних творів 20 сторіччя? рефлексування і рівнем невротизації суб'єкта має Вважаємо, що зв'язок між фокусуванням на бути перевірений емпірично.

Таблиця 1. Фази-стратегії творення розповіді про себе як рефлексування життєвого шляху

Фаза-стратегія	Сутність фази-стратегії	Приклад
Експозиція	Актуалізація смислів та значень. Розповідь про своє життя до виникнення конфлікту, труднощів. Представлення самого себе, інших людей, перелік подій	«Я була маленькою, а тепер доросла, заміжня, виховую синочка»
Проблематизація	Поява конфліктного, суперечливого смислу, значення. Постановка життєвої проблеми, оголення життєвої суперечності, пов'язане з негативними емоціями	«Багато про що жалію, що іноді була байдужою, мало уваги приділяла рідним та близьким, робила боляче. Намагаюсь бути іншою, але постають нові але...»
Рішення-вибір	Переосмислення ситуації, поява нового смислу, значення, рішення діяти певним чином або відмовитись від дії	«Та як би все не було погано, ми разом: чоловік, син, я, мама. У мене є робота... Життя продовжується, а отже... будемо радіти кожному новому дню»

Отже, ми з'ясували, що в своєму влаштуванні рефлексування життєвого шляху має такі структурно-функціональні компоненти як проблематизація, експозиція та рішення-вибір. Здається, що заради досягнення саме цієї фази «рішення-вибір» й затіває суб'єкт все рефлексування, і, здається, що заради саме неї звертаються люди до психологів-консультантів та

психотерапевтів. Однак, зрозуміло, що психологічна допомога за своїм влаштуванням має підтримувати усвідомленість на всіх фазах.

Як відрізняється використання фаз-стратегій суб'єктами, які знаходяться на різних етапах життєвого шляху? Результати статистичного порівняння представлено у таблиці 2.

Таблиця 2. Відмінності у вираженості фаз-стратегій рефлексування на різних етапах життєвого шляху

	Середнє (кількість знаменних слів)			N	p
	Старт	Кульмінація	Фініш		
Експозиція	69,78	60,89	46,79	2,719	0,257
Проблематизація	16,35	24,89	20,55	6,764	0,034
Рішення-вибір	9,62	21,36	25	24,777	<0,00001

Примітка: N — критерій Краскела-Волліса, p — статистична значущість

Існують статистично значущі розбіжності у вираженості проблематизації між підгрупами осіб, що перебувають на етапі старту, та тими, що перебувають на етапі кульмінації. Друга підгрупа приділяє проблематизації більшу увагу. Подібна тенденція наявна й для стратегії «рішення-вибір», але тут розбіжності існують також між підгрупами осіб на етапі старту й етапі фінішу. Іншими словами, зрілі особи більше схильні до знаходження конфліктних смислів власного життя та продуктивного переосмислення таких суперечностей.

Водночас, хоча показники експозиції не мають статистичних відмінностей на різних етапах життєвого шляху, можна побачити загальну тенденцію до зниження її вираженості у розповідях. На етапі старту суб'єкти використовують більше слів для того, щоб описати своє життя, ніж на етапі кульмінації, а найменшу кількість слів для цього використовують на етапі фінішу.

Отже, на етапі старту ми більше зосереджуємося на тому, щоб з'ясувати, як влаштовано наш життєвий шлях, розвинути та зафіксувати в рефлексивному процесі ключові його моменти. З плином життя, наші оповідання про себе стають все більш суперечливими та складними і вимагають від нас рішень і виборів, тобто переосмислень. Виявлена закономірність узгоджується з розробленими у психології загальними періодизаціями вікового розвитку: Е. Еріксона, В. Моргуна, В. Слобочикова та Є. Ісаєва.

Наступним пунктом нашого розгляду є взаємодія між фазами-стратегіями рефлексування та іншими характеристиками життєвого шляху: самодетермінацією, конструктивністю, самоактуалізацією, психологічним благополуччям. Статистично значущі особливості проявів кожної з зазначених характеристик відповідно до того, на якій фазі зупинилась розповідь, представлено у таблиці 3.

Таблиця 3. Взаємодія між фазами-стратегіями рефлексування та іншими характеристиками життєвого шляху

	Середнє			N	p
	Експозиція	Проблематизація	Рішення-вибір		
Самовираження	40,73	35,44	39,57	11,608	0,003
Загальна конструктивність особистості	3,64	3,38	3,48	6,740	0,034
Компетентність у часі	7,97	5,55	7,24	15,148	<0,00001
Внутрішня підтримка	48,53	39,22	44,79	10,154	0,006
Баланс афекту	88,23	100,00	94,21	9,527	0,009

Примітка: N — критерій Краскела-Волліса, p — статистична значущість

Так, характеристика «самовираження» (тест самодетермінації), тобто, те, наскільки людина переживає своє життя як таке, що відповідає її власним бажанням, потребам та цінностям, є найбільш вираженою у розповідях, які пройшли повний цикл, тобто досягли фази рішення-вибір, а також у тих, які зупинилися на експозиції. Це цілком зрозуміло, адже, і коли людина досягає вирішення життєвої суперечності, і коли ця суперечність ще не поставлена, життя сприймається як таке, що відповідає могому уявленню. Суб'єкти, які зараз знаходяться у фазі проблематизації, демонструють істотне зниження показника самовираження, адже вони фіксовані на суперечності, дивляться їй в обличчя.

Схожу тенденцію мають показники загальної конструктивності особистості (тест О. Моткова), компетентності у часі та внутрішньої підтримки (самоактуалізаційний тест). Особистість, яка увійшла та на певний час залишилась у фазі проблематизації власного життєвого шляху, переживає своє життя як менш конструктивне, а себе як менш компетентну у часі, тобто таку, що не може сприймати актуальне в його повноті, а життя загалом у цілості, менш орієнтовану на внутрішню підтримку, тобто залежну і

несамостійну. Отже, загалом, входження у фазу усвідомлення життєвих суперечностей пов'язане зі зниженням позитивності образів себе та свого життя. Це очікуваний та логічний результат, який також працює на користь розробленої моделі влаштування рефлексування життєвого шляху, певним чином верифікує її.

Інший вигляд мають особливості прояву показника «баланс афекту» (шкала психологічного благополуччя). Вираженість цього показника навпаки зростає у розповідях, які зафіксувалися на проблематизації. Цей результат також не викликає подиву, адже високі показники за цією шкалою відображаються у низькій самооцінці, переживанні незадоволення, безсилля, нездатності долати життєві складнощі та підтримувати якісні стосунки з іншими людьми.

Загалом, ми можемо сказати, що відповідно до влаштування рефлексування зміна вираженості інших характеристик життєвого шляху буде мати форму U-кривої: звичайної – у випадку позитивного сприйняття свого життєвого шляху та себе в ньому, інвертованої – у випадку негативного. Наочно ці закономірності представлено на рисунку 1, для прикладу взято змінні, за якими виявлено найбільш значущі відмінності.

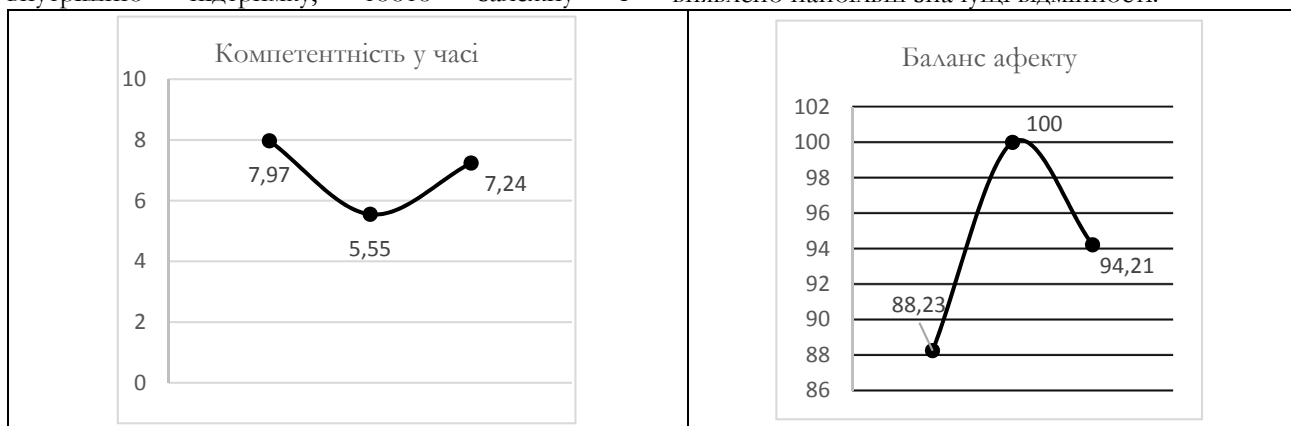

Рис. 1. Криві взаємодії характеристик життєвого шляху та його рефлексування

Отже, у фазі певного стабільного життєпису, (експозиція), а також при досягненні нових, простого фіксування наявних сенсів життя знімаючих конфліктну суперечність сенсів (рішення-

вибір) суб'єкт сприймає себе та своє життя більш позитивно, конструктивно, цілісно та незалежно. У фазі проблематизації, навпаки, самооцінка знижується, виникають невдоволеність та безсилля.

Висновки. Проведене дослідження дозволило побудувати модель фазово-стратегіального влаштування рефлексування життєвого шляху, в якій представлено три структурно-функціональні компоненти: експозиція – актуалізація смислів та значень; проблематизація – поява конфліктного, суперечливого смислу, значення; рішення-вибір – переосмислення ситуації, поява нового смислу, значення.

Виявлені фази-стратегії мають особливості прояву на різних етапах життєвого шляху. На етапі старту суб'єктам більш притаманна експозиція, вони приділяють більшу увагу розумінню подій свого життя, самого себе та інших людей у ньому. Проблематизація має найбільшу вираженість на етапі кульмінації, хоча він і характеризується найбільшою продуктивністю особистості, але також, одночасно, саме в цей період свого життя ми вимушені інтегрувати дуже різні сфери, які часто суперечать одна одній. Найбільшу увагу стратегії «рішення-вибір» приділяють на етапі фінішу життєвого шляху, переосмислюючи його події та конструюючи нові сенси.

Встановлено взаємодію між фазами-стратегіями рефлексування та іншими характеристиками життєвого шляху. Зміна вираженості останніх відповідно до перебігу рефлексування буде мати форму U-кривої. Позитивне сприйняття свого життєвого шляху та себе в ньому є високим у фазі експозиції, суттєво знижується у фазі проблематизації та знову підвищується у фазі рішення-вибору. Тобто, у фазах експозиції та рішення-вибору суб'єкт вважає, що його життя відповідає його уявленням, є конструктивним, він може переживати його повно та цілісно, бути незалежним, компетентним та самостійним. У фазі проблематизації суб'єкт незадоволений своїм життям, а себе сприймає як безсилою та нездатною долати життєві труднощі і вибудовувати якісні стосунки з іншими людьми.

Таким чином, вважаємо що не ігнорування суперечностей та розщеплень теперішнього життя, а їх творче переосмислення у завершеному циклі рефлексування може стати важливим способом благополучного буття сучасної людини у сучасному світі.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні взаємозв'язків між фазами-стратегіями рефлексування життєвого шляху та іншими психологічними характеристиками, зокрема рівнем невротизації суб'єкта, негативними рефлексивними явищами (гіперрефлексією, квазірефлексією та ін.).

Список посилань

- Бех, І. Д. (2011) Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. *Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України*, 2, 37–44. <https://lib.iitta.gov.ua/5004/>
- Бутерко, Я. М. (2008). Рефлексування як засаднича умова самобуття людини. *Вісник культурного мислення НДІ методології та економіки вищої освіти*, Модуль 7, 34–37. <http://dSPACE.wunu.edu.ua/handle/316497/9650>
- Зімовін, О. І. (2012). Принципи єдності структури та функції у дослідженнях психічних явищ. *Вектори психології–2012»: матеріали Міжнародної молодіжної наукової конференції*, 39–42.
- Зімовін, О. І. (2016). Рефлексія та креативність як чинники саморозвитку особистості. *Проблеми сучасної психології*, 32, 138–153. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-32.%p>
- Карпов, А. В. (2003) Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 5, Т.24, 45–57. <https://psystat.at.ua/publ/2-1-0-22>
- Лактионов, А. Н., Семенов, И. Н., Степанов, С. Ю. (1990) *Алгоритм оценки и контроля рефлексивных компонентов мышления*. Харьков: ХГУ
- Степанов, С. Ю., Семенов, И. Н. (1985) Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*, 3, 31–40. <http://voppsy.ru/issues/1985/853/853031.htm>
- Титаренко, Т. М. (2015). Способи оптимізації практик побудови життєвого шляху. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35, 137–147. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nsspp_2015_35_14
- Finlay, L. (2008). Reflecting on 'reflective practice'. A discussion paper prepared for Practice-based Professional Learning Centre (PBPL CETL). *The Open University*, 52, 1–27. <http://oro.open.ac.uk/68945/1/Finlay-%282008%29-Reflecting-on-reflective-practice-PBPL-paper-52.pdf>
- Quinn, F. M. (1988/2000) Reflection and reflective practice. In C.Davies, L.Finlay and A. Bullman (eds.) *Changing practice in health and social care*. London: Sage. (Original work published in 1988 and reproduced in 2000). https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=Wgk1ncslpDsC&oi=fnd&pg=PA121&dq=Quinn,+F.+M.+Reflection+and+reflective+practice&ots=3lw7B5Hmy3&sig=USwcVZtXSAM1d5wKB8Pu2O6KYeo&redir_esc=y#v=onepage&q=Quinn%2C%20F.%20M.%20Reflection%20and%20reflective%20practice&f=false

References

- Bekh, I. D. (2011) Psychological mechanisms of the personality ascent to spiritual values. *Pedagogika i psykholohiia: Naukovo-teoretychnyi ta informatsiynyi zhurnal Akademii pedagogichnykh nauk Ukrainy*, 2, 37–44. <https://lib.iitta.gov.ua/5004/> [in Ukrainian]

- Buherko, Ya. M. (2008). Reflection as a fundamental condition of human identity. *Vitakulturnyi myn NDI metodolohii ta ekonomiky vyshchoi osvity*, Modul 7, 34-37. <http://dSPACE.wunu.edu.ua/handle/316497/9650> [in Ukrainian]
- Zimovin, O. I. (2012). The principle of unity of structure and function in the study of mental phenomena. «*Vektory psykholohii–2012*»: *materialy Mizhnarodnoi molodizhnoi naukovoï konferentsii*, 39-42. [in Ukrainian]
- Zimovin, O. I. (2016). Reflection and creativity as factors of the personality self-development. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 32, 138-153. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-32.%p> [in Ukrainian]
- Karpov, A. V. (2003) Reflexivity as a mental property and a technique for its diagnosis. *Psykholohicheskyi zhurnal*, 24(5), 45–57. <https://psystat.at.ua/publ/2-1-0-22> [in Russian]
- Laktyonov, A. N., Semenov, Y. N., Stepanov, S. Yu. (1990) *Algorithm for assessing and controlling the reflective components of thinking*. Kharkov: KhHU. [in Russian]
- Stepanov, S. Yu., Semenov, Y. N. (1985) Psychology of reflection: problems and research. *Voprosy psykholohyy*, 3, 31–40. <http://voppsy.ru/issues/1985/853/853031.htm> [in Russian]
- Tytarenko, T. M. (2015). Ways to optimize practices of the life course constructing. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 35, 137-147. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nsspp_2015_35_14 [in Ukrainian]
- Finlay, L. (2008). Reflecting on 'reflective practice. A discussion paper prepared for Practice-based Professional Learning Centre (PBPL CETL). *The Open University*, 52, 1-27. <http://oro.open.ac.uk/68945/1/Finlay-%282008%29-Reflecting-on-reflective-practice-PBPL-paper-52.pdf>
- Quinn, F. M. (1988/2000) Reflection and reflective practice. In C.Davies, L.Finlay and A. Bullman (eds.) *Changing practice in health and social care*. London: Sage. (Original work published in 1988 and reproduced in 2000). https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=Wgk1ncslpDsC&oi=fnd&pg=PA121&dq=Quinn,+F.+M.+Reflection+and+reflective+practice&ots=3lw7B5Hmy3&sig=USwcVZtXSAM1d5wKB8Pu2O6KYeo&redir_esc=y#v=onepage&q=Quinn%2C%20F.%20M.%20Reflection%20and%20reflective%20practice&f=false

Reflecting of the Life Path: Phase-Strategic Structure

Zimovin Oleksii Ivanovych

Philosophy Doctor (Psychology)

Associate Professor of the Applied Psychology Department

V. N. Karazin Kharkiv National University

6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

The article presents a phase-strategic model of the life path reflecting, the features of its components manifestation at different stages of the life path, the associations between its components and other characteristics of the life course. The study involved 296 participants: 220 are at the start stage of their life path, 46 are at the culmination stage, 30 are at the finish stage. The key method for collecting data was a written story about yourself and your life. Content analysis was used for data processing. Also, a number of psychodiagnostic tests was used to measure individual characteristics of the life path. In the phase-strategic structure of the life path reflecting, three structural and functional components are distinguished: exposition – actualization of meanings and senses; problematization – emergence of a conflicting, contradictory meaning, sense; decision-choice – rethinking the situation, the emergence of a new meaning, sense. It is shown that the identified strategies-phases have features of manifestation at the different life path stages: at the start stage, persons are more inherent in exposition, at the culmination stage – problematization, at the finish stage – decision-choice. The associations between the phases-strategies of reflecting and other characteristics of the life course have been established. The positive perception of his life path and himself is highly expressed in the phase of exposition, it significantly decreases in the phase of problematization and it rises again in the phase of decision-making. That is, in the phases of exposition and decision-making, the person believes that his life corresponds to his ideas, it is constructive, he can experience it fully and holistically, be independent, competent and confident. In the problematization phase, the person is dissatisfied with his life, and perceives himself as powerless and unable to overcome life difficulties and build quality relationships with people.

Key words: reflection, reflecting, life course, narrative, personality history.

Надійшла до редакції 25.02.2021

Екзистенційні чинники суб'єктивного благополуччя у студентської молоді*

Левенець Наталя Володимирівна

аспірантка кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0002-8873-7896>

e-mail: natalevenes@gmail.com

Стаття присвячена аналізу різних підходів до вивчення суб'єктивного благополуччя, з фокусом на екзистенційних аспектах, а саме – на ролі екзистенційної наповненості для емоційного та когнітивного компонентів суб'єктивного благополуччя. Емпіричне дослідження виконано на вибірці студентської молоді. Вибірку склали 64 особи – студенти 1-3 курсів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, вік досліджуваних – 17 - 23 роки. У роботі використано тест екзистенційних мотивацій А. Ленгле та П. Едхарда, шкалу суб'єктивного благополуччя Perrinell-Vadoux, Mendelsohn, шкалу задоволеності життям Е. Дієнер. Встановлено характер зв'язків чотирьох екзистенційних мотивацій та екзистенційної наповненості загалом з показниками суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям. Побудовані регресійні моделі, що описують значення фундаментальних мотивацій для суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям у досліджуваній віковій групі.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям, евдемонічний підхід, екзистенційна наповненість, фундаментальні мотивації, студентська молодь.

Постановка проблеми. Умови сучасного суспільства, в яких не стоїть питання про виживання, орієнтовані на збереження та зростання якості життя людей. Тому у сучасній психології поширюється інтерес до вивчення позитивного існування особистості. Поняття благополуччя визначається як стан людини, що забезпечує індивіду здатність жити повноцінним життям. Загалом, на рівень добробуту в суб'єктивному сенсі впливає низка чинників: соціально-побутові умови, наявність сім'ї, задоволеність фінансовим благополуччям, доступність медичних і побутових установ, наявність вільного часу, здатність і можливість встановлювати і підтримувати добрі стосунки з іншими людьми, а також здатність переводити свої ресурси в позитивні емоції і важливі для себе зв'язки. Основний акцент психологічних досліджень сфокусовано на тому, що у сьогоденному різноманітному та перевантаженому світі люди прагнуть зберегти свій внутрішній, суб'єктивний світ і, в широкому розумінні, залишитися здоровими особистостями. Найбільш повно, на думку сучасних дослідників, це можна охопити у понятті «психологічне благополуччя» та «суб'єктивне благополуччя». Тож значна частина досліджень зосереджена на суб'єктивному оцінюванні життя людиною та індивідуальному змісті переживання щастя (Аршава, Знанецька & Носенко, 2011; Кологривова, 2008; Clark, 2007).

Актуальність цієї теми полягає у тому, що за даними досліджень World Happiness Report, Україна посідає 123 місце за «рівнем щастя» зі 156 країн, що вивчалися (World Happiness Report, 2020). Враховуючи, що термін «рівень щастя» в психології пов'язується з переживанням суб'єктивного благополуччя, такі результати показують доволі невисокий рівень суб'єктивного благополуччя людей в країні в цілому. У цьому контексті, важливим завданням для вітчизняних вчених є вивчення чинників та предикторів суб'єктивного благополуччя.

Рівень психологічного благополуччя залежить від цілого комплексу чинників, серед яких важливими є не тільки соціально-економічні, соціокультурні або біологічні, але й психологічні фактори (Овдієнко, 2019). В рамках цієї статті ми зосередимося на вивченні впливу екзистенційних психологічних чинників на рівень суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям.

Теоретичний аналіз. Існує декілька підходів до розуміння сутності благополуччя: два базові (гедоністичний та евдемонічний, що виникли в руслі однойменних філософських вчень), а також інтегрований, аксеологічний та суб'єктно-вчинковий підходи.

В рамках гедоністичного підходу (Е. Дінер, Е. Кларк, Ф. Андрес, М. Аргайл, Р. Чан, Е. Су, Р. Еммонс) «суб'єктивне благополуччя» розуміється як відчуття щастя, пов'язане із досягненням задоволення та уникнення страждання. Найбільш

* **How to cite:** Levenets, N. (2021). Existential Factors of Subjective Well-Being Among Student's Youth, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 15-21. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-02>

відомою гедоністичною концепцією є трикомпонентна модель суб'єктивного благополуччя Е. Дінера, що складається із задоволеності життям, відсутності негативного афекту (unpleasant affect), а також наявності позитивних емоцій (pleasant affect) (Пахоль, 2017; Diener, 2009). Е. Дінер вважає, що суб'єктивне благополуччя – лише компонент психологічного благополуччя, відзначаючи, що для опису останнього необхідно вводити додаткові характеристики. Зокрема він вводить той додатковий когнітивний компонент – задоволеність життям.

Евдемонічний підхід (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, К. Ріфф, В. Франкл, А. Ленгле) виходить із розуміння людини, в першу чергу, як особистості, орієнтованої на пошук внутрішнього сенсу існування, реалізацію потреб, закладених у людській природі, які ведуть до особистісного зростання та відчуття власної гідності, а не як механізму, спрямованого на задоволення власних потреб, продиктованих умовами існування та індивідуально-типологічними особливостями. Вимірами щастя вважаються наявність у людини цілей в житті, здатність бути самостійною, компетентною, аутентичною, рух до самоактуалізації тощо.

Інтегрований підхід представлений в теорії самодетермінації Р. Райяна та Е. Дісі (Ryan, 2008) та теорії “поток” М. Чіксентміхайї (Чіксентміхайї, 2018). В цьому підході отримання задоволення та рух до самореалізації не протиставляються, а розкриваються як єдине ціле через правильну організацію життєвої активності особистості та її взаємодію із соціумом. Оскільки самодетермінація здійснюється шляхом задоволення основних потреб, то це визначає здатність людини до особистісного зростання, інтегрованості з нормами культури, правил поведінки та соціальних норм, благополуччя, або задоволеності життям та психологічного здоров'я, самоконгруентності. Отже, суб'єктивне благополуччя є тісно пов'язане з умовами для особистісного зростання та забезпечення психологічного здоров'я, яке розглядає не лише особистий аспект життя людини, але й її стосунки із соціумом.

У межах аксіологічного підходу (З. Карпенко, Л.В. Куліков, І.А. Джидарьян) підкреслюється соціально-психологічна природа суб'єктивного благополуччя, що проявляється через систему уявлень про себе, своє життя, стосунки, стан тощо. Оцінка міри реалізації потреб здійснюється на основі порівняння власного життя та соціально створених ідеалів хорошого життя.

Суб'єктно-вчинковий підхід (С.А. Рубінштейн, А.В. Брушланський, Л.М. Яворовська,

В.А. Романець) передбачає розуміння людини як цілісної інтегрованої самодіяльної істоти, що здатна на здійснення високоморального, відповідального вчинку, та вільного, творчого діяння, що є її способом автентичного буття. За умови руху людини цим шляхом виникає стан психологічного благополуччя – переживання змістовної наповненості та цінності життя загалом як засобу досягнення внутрішніх, соціально орієнтованих цілей (Горбаль, 2016).

Для цілей нашого дослідження у якості теоретико-методологічної бази було обрано евдемонічний підхід, а саме: екзистенційний аналіз, який базується на головній ідеї щодо протиставлення суб'єктивного унікального, самобутнього існування людини об'єктивному існуванню світу речей. Тож для реалії українського суспільства, коли багато об'єктивних обставин сприймаються як «неблагополучні», а основні базові потреби часто виявляються незадоволеними, саме цей підхід надає можливість для дослідження «внутрішнього» підґрунтя суб'єктивного благополуччя у відносній незалежності від зовнішніх умов та обставин буття людей.

Головний термін «екзистенція», за визначенням В. Франкла, це «специфічно людський засіб буття», основною характеристикою якого є свобода вибору. Сучасне розуміння екзистенції належить А. Ленгле. Він пов'язує категорію «екзистенції» з категорією «емоційності» і зазначає, що ці поняття тісно пов'язані між собою й пише, що екзистенцію можна розуміти як «емоційно закріплену здійсненність нашого буття-в-світ» (Ленгле, 2015). Оцінка якості життя у суб'єктивному світовідчутті індивіда позначається іншим терміном – «екзистенційна наповненість» (за В. Франклом та А. Ленгле). Згідно теорії А. Ленгле екзистенційну наповненість можна описати як життя з «внутрішньою згодою» з чотирма аспектами: буттям, життям, собою та майбутнім, які складають сутність чотирьох екзистенційних мотивацій (далі – ЕМ). Перший вимір ЕМ показує, як людина співвідноситься з власним буттям в цьому світі, з тим, що він тут є. Другий вимір екзистенції – це вимір почуттів, емоцій і потягів, стосунків і цінностей, пов'язаних з фактом буття живим. Третій вимір людської екзистенції пов'язаний з тим фактом, чи є людина самою собою, чи відповідає вона своїй сутності. Четвертий вимір полягає у тому, чи має людина вплив в рамках свого життя таким чином, щоб, завдяки їй, в майбутньому могло з'явитися щось цінне. Якщо кожна мотивація знаходить відображення в житті, то екзистенція людини стає визначеною. Іншими словами, визначити екзистенцію означає знайти внутрішню згоду (сказати «Так») по відношенню

до чотирьох аспектів: 1) Так – світу, 2) Так – життю, 3) Так – власній особистості, 4) Так – власному смислу.

Завдяки цьому людина знайти власне призначення, при цьому відчуваючи себе добре в більш широкому контексті, ніж його власне життя. З точки зору А. Ленгле досягнення екзистенційної наповненості в кінцевому підсумку може привести до почуття благополуччя та задоволеності життям.

Метою цієї статті є аналіз екзистенційної наповненості як чинника суб'єктивного благополуччя у студентської молоді. Вибір цієї вікової категорії зумовлений тим, що молодь становить основний людський потенціал будь-якої держави та завдяки віку перебуває ще на етапі становлення зрілих якостей особистості, і це робить її чутливою як до дестабілізуючих зовнішніх впливів, так і для можливих корекційних впливів з метою досягнення суб'єктивного благополуччя.

Характеристика досліджуваної вибірки: вибірка складається зі студентів 1-3 курсів різних факультетів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна віком від 17 до 23 років в загальній кількості 64 особи, з них: 57 жінок і 7 чоловіків. В середині вибірки був проведений порівняльний аналіз між двома групами – дівчатами та хлопцями за U-критерієм Манна-Уїтні, який не виявив між цими групами значущої статистичної

різниць у показниках використаних психодіагностичних методик. Тому надалі для цілей цього дослідження вибірка буде розглядатися як гомогенна.

У цій роботі використовувалися такі методики:

- тест екзистенційних мотивацій (ТЕМ) А. Ленгле та П. Едхарда в адаптації В.Б. Шумського та Є.М. Осіна, за яким отримувались показники 4-х екзистенційних мотивацій та загальний показник екзистенційної наповненості; шкала суб'єктивного благополуччя Perrudel-Badoux, Mendelsohn, була використана для вивчення емоційного компоненту СБ;

- шкала задоволеності життям Е. Diener, R.A. Emmons, R.J. Larsen і S. Griffin, адаптована Д.О. Леонтьєвим та Є.М. Осіним, використовувалась нами для вивчення когнітивного компоненту СБ.

Отримані дані були піддані кореляційному (був використаний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена) та регресійному аналізу.

Результати дослідження

Кореляційний аналіз. Нами було проведено аналіз взаємозв'язків екзистенційної наповненості та суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям. Результати кореляційного аналізу представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Коефіцієнти кореляції суб'єктивного благополуччя, задоволеністю життям та екзистенційних мотивацій

Змінні	1-ша ЕМ <i>Фундаментальна довіра</i>	2-га ЕМ <i>Фундаментальна цінність</i>	3-тя ЕМ <i>Самоцінність</i>	4-та ЕМ <i>Сенс майбутнього життя</i>	Екзистенційн а наповненість
Шкала суб'єктивного благополуччя	-0,5	-0,43	-0,24	-0,61	-0,75
Задоволеність життям	0,44	0,38	0,3	0,5	0,67

Примітка: усі кореляційні зв'язки є значущими на рівні $p < 0,05$, за винятком третьої екзистенційної мотивації, яка впливає на рівні тенденції (0,057)

Від'ємні кореляції екзистенційних мотивацій зі шкалою суб'єктивного благополуччя пояснюються особливістю цієї шкали, а саме тим, що більш високі показники вказують на більш виражений емоційний дискомфорт. Результати показують, що третя екзистенційна мотивація, яка за змістом є відчуттям самоцінності, взагалі не впливає на показники суб'єктивного благополуччя у молоді. Це може свідчити як про те, що внаслідок вікових особливостей ця мотивація ще є не дуже актуальною. Але також і про те, що пізнання своїх особливостей робить людину більш унікальною та

самотньою, і це може додавати болю та знижувати відчуття суб'єктивного благополуччя. Щоб самопізнання не було занадто болючим, потрібен високий рівень теплої та надійної підтримки оточення – саме тому в нас виникла ідея медіації фундаментальної довіри до світу, яка дозволяє самоцінності позитивно впливати на рівень щастя. Але ця гіпотеза потребує додаткового вивчення та інших методик вимірювання.

Як видно з табл.1, найбільш тісний зв'язок (0,61) є між четвертою екзистенційною мотивацією (це зрозуміла для самої людини відповідь на питання

«Що цінного я можу зробити у своєму майбутньому житті?») та емоційним компонентом суб'єктивного благополуччя. Слід за ним йде значимий зв'язок (0,5) між фундаментальною довірою до світу та відчуттям щастя. І ще трохи менш значущий зв'язок (0,43) існує між другою мотивацією (що вимірює здатність людини відкриватися близьким стосункам з людьми, дозволяти собі бути «затронутим» почуттями) та показниками суб'єктивного благополуччя. При цьому, загальний показник екзистенційної наповненості пояснює доволі багато – 75 відсотків відчуття суб'єктивного благополуччя.

Аналогічну тенденцію, хоч і трохи менше виражену, ми бачимо за шкалою задоволеності життям. Самоцінність, або третя екзистенційна мотивація, разом з другою екзистенційною мотивацією, майже не впливають на когнітивний компонент задоволеності життям. В той же час, четверта фундаментальна мотивація по пошуку смислу свого майбутнього життя має середній рівень впливу на показники задоволеності життям.

Таблиця 2. Матриця інтеркореляцій шкал Тесту екзистенційних мотивацій

Показник	1-ша ЕМ <i>Фундаментальна довіра</i>	2-га ЕМ <i>Фундаментальна цінність</i>	3-тя ЕМ <i>Самоцінність</i>	4-та ЕМ <i>Сенс життя</i>
1-ша ЕМ	1	0,82	0,76	0,41
2-га ЕМ	0,82	1	0,81	0,48
3-тя ЕМ	0,76	0,81	1	0,33
4-та ЕМ	0,41	0,48	0,33	1

З таблиці видно, що перші три фундаментальні мотивації мають надзвичайно високі показники кореляційних зв'язків і не можуть бути використані в регресійних моделях одночасно як незалежні чинники. Щоб уникнути мультиколінеарності, в регресійний аналіз слід включити тільки одну з цих тісно пов'язаних мотивацій. В якості предиктора ми вибрали першу екзистенційну мотивацію – фундаментальну довіру до світу, бо вона має найбільш високі показники кореляції з емоційним та

цікавим є те, що, незважаючи на в цілому невисокі кореляції кожної мотивації окремо, інтегральний показник екзистенційної наповненості, тим не менш, є доволі тісно пов'язаним з задоволеністю життям у студентської молоді.

Множинний регресійний аналіз.

Враховуючи результати кореляційного аналізу, нами було побудовано та перевірено дві регресійні моделі за методом множинної регресії:

модель 1 – впливу екзистенційних фундаментальних мотивацій на емоційний компонент суб'єктивного благополуччя, та

модель 2 – впливу екзистенційних мотивацій на когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя.

Перш ніж будувати регресійні моделі, нами було перевірено шкали методики «Тест фундаментальних мотивацій» на інтеркореляції, щоб уникнути проблеми мультиколінеарності при перевірці регресійних моделей. Результати представлені у таблиці 2.

когнітивним компонентами суб'єктивного благополуччя. Також цей вибір перетинається з даними про високу значущість довіри для психологічного благополуччя, які були отримані у попередніх дослідженнях (Кряж І, Левенець Н, 2018; Kryazh & Grankina-Sazonova, 2018; Kryazh, 2019).

Результати перевірки регресійної моделі 1 – впливу фундаментальної довіри та розуміння сенсу свого життя на показники емоційного дискомфорту представлені у таблиці 3.

Таблиця 3. Beta-коефіцієнти та основні показники регресійної моделі 1

Показник	1-ша ЕМ <i>Фундаментальна довіра</i>	4-та ЕМ <i>Сенс життя</i>	R ²	Скорегований R ²	F (2,61)	p
Beta	-0,23	-0,53	0,43	0,41	22,82	0,0000
t	-2,13	-4,98				
p	0,0037	0,000				

Результати цієї моделі дуже цікаві, бо з'ясувалося, що з цих двох предикторів фундаментальна довіра до світу впливає на відчуття суб'єктивного благополуччя у нашій студентській вибірці значно слабше (0,23), ніж четверта мотивація, а саме – можливість відповісти собі на

питання «Що саме я повинен робити у своєму житті, щоб це мало сенс?» (0,53). Загалом ця модель пояснює 41% відсоток дисперсії емоційного компоненту суб'єктивного благополуччя.

Також нами було побудовано регресійну модель 1а, в якій перевірено вплив загального

показника екзистенційної наповненості на показники емоційного компоненту суб'єктивного благополуччя. Результати відображені у таблиці 4. Модель 1a демонструє високий рівень значущості екзистенційної наповненості для відчуття щастя у житті, тобто інтегральний показник екзистенційної наповненості є дуже суттєвим предиктором

формування людиною благополучного емоційного ставлення до свого життя в цілому. Модель 1a пояснює 63% дисперсії емоційного комфорту, що значно більше, ніж в моделі 1. Скоріш за все, в загальному показнику Тесту екзистенційних мотивацій спрацьовує деякий синергічний ефект, який ще належить вивчити у майбутньому.

Таблиця 4. Beta-коефіцієнти та основні показники регресійної моделі 1a

Показник	Екзистенційна наповненість	R ²	Скорегований R ²	F (1,62)	p
Beta	-0,80	0,63	0,63	107,76	0,0000
t	-10,34				
p	-0,000				

Окремо було перевірено регресійну модель 2 – модель впливу екзистенційних мотивацій на когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя. Вся логіка дослідження була збережена, тобто ми також вибрали два предиктори – першу та четверту фундаментальні мотивації, щоб уникнути мультиколінеарності між шкалами Тесту фундаментальних мотивацій. Дані представлені в таблиці 5.

З цієї таблиці видно, що перший предиктор – фундаментальна довіра до світу – виявляється статистично незначущим. Але р дорівнює 0,1, тобто

помилка попадає у межі 10%, і це означає, що для чітких відповідей на питання щодо ролі першої мотивації для задоволеності життя потрібні подальші дослідження. Таким чином, з чотирьох екзистенційних мотивацій єдиним безумовно значущим предиктором задоволеності життям для нашої студентської виборки є четверта мотивація, а саме – можливість відповісти собі на питання «Що саме я повинен робити у своєму житті, щоб це мало сенс?». Ця модель пояснює 32% відсотки дисперсії когнітивного компоненту суб'єктивного благополуччя.

Таблиця 5. Beta-коефіцієнти та основні показники регресійної моделі 2

Показник	1-ша ЕМ <i>Фунд. довіра</i>	4-та ЕМ <i>Сенс життя</i>	R ²	Скорегований R ²	F (1,62)	p
Beta	0,19	0,48	0,34	0,32	62,15	0,0000
t	1,66	4,25				
p	0,10	0,000				

Також окремо було перевірено вплив сумарного показника екзистенційної наповненості на рівень

задоволеності життям (модель 2a). Результати, отримані для цієї моделі, представлені у таблиці 6.

Таблиця 6. Beta-коефіцієнти та основні показники регресійної моделі 2a

Показник	Екзистенційна наповненість	R ²	Скорегований R ²	F (1,62)	p
Beta	0,71	0,50	0,49	107,76	0,0000
t	7,88				
p	0				

Ця модель показує дуже тісний зв'язок між інтегральним показником екзистенційної наповненості та задоволеністю життям – 0,71 и пояснює 0,49% дисперсії когнітивного компоненту суб'єктивного благополуччя. Ці показники значно вище, ніж у моделі 2, що знову дає підстави казати про екзистенційну наповненість як інтегральний феномен.

Обговорення результатів. Як можна було помітити з розрахунків, екзистенційна наповненість більше впливає на емоційний компонент суб'єктивного благополуччя, ніж на когнітивну задоволеність життям, але все ж таки є наглядний збіг тенденції впливу фундаментальних мотивацій на різні компоненти суб'єктивного благополуччя.

Ми бачимо, що фундаментальна довіра до світу та образ майбутнього, на який людина може впливати самостійно (перша та четверта фундаментальні мотивації), найбільш тісно пов'язані з відчуттям суб'єктивного благополуччя, тому їх можна розглядати як важливі передумови щасливого життя. При цьому, саме розуміння свого вкладу у майбутнє є більш вагомим чинником, ніж відчуття довіри, незважаючи на доволі юний вік наших респондентів. Ці результати трохи несподівані, бо згідно теорії А. Ленгле, фундаментальні мотивації розвиваються в психічному світі людині протягом всього життя поступово, і час актуальності четвертої мотивації настає приблизно після 35 років, тоді як середній вік нашої студентської молодіжної вибірки складає 21,7 років. Можливо, це можна пояснити ситуативними чинниками (на кшталт наближення сесії в університеті) або особливостями нашої студентської вибірки.

Також цікавим результатом нашого дослідження стало розуміння, що інтегральний показник екзистенційної наповненості сам по собі має більше значення для суб'єктивного благополуччя, ніж всі окремі чотири мотивації разом – він пояснює 63% дисперсії емоційного компоненту суб'єктивного благополуччя, та 50% дисперсії задоволеності життям. Можна сказати, що тут простежується якийсь кумулятивний, синергічний ефект, який ми не можемо пояснити в межах цього дослідження. Тож ці результати можуть свідчити про наявність інших ланок, що опосередковують вплив екзистенційних мотивацій на рівень суб'єктивного благополуччя, що орієнтує на проведення додаткових досліджень, розширення дослідницької вибірки та збільшення кола змінних, що підлягають аналізу.

Слід підкреслити, що описане дослідження є пілотним, тож отримані результати мають попередній характер та потребують подальшої перевірки на більш численній вибірці, збалансованої за показником статі.

Висновки

На підставі проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Екзистенційний підхід до розуміння феномену суб'єктивного благополуччя акцентує увагу на протиставленні суб'єктивного унікального, самобутнього існування людини об'єктивному існуванню світу речей та незвідності суб'єктивного благополуччя тільки до рівня задоволення базових потреб. Екзистенційна наповненість виступає виміром якості життя у суб'єктивному світовідчутті індивіду, що співвідноситься з поняттям щастя в евдемоністичному сенсі на противагу щастю гедоністичному.

2. Екзистенційна наповненість загалом, здатність людини пережити глибоку внутрішню

згоду у відношенні до установок, рішень та вчинків, та усі її компоненти (здібність вільно бути в цьому світі, участь у власному житті, здібність бути собою, наявність смислів у житті) є передумовами, що забезпечують високий рівень суб'єктивного благополуччя і задоволеності життям.

3. Чіткий та значний вплив на формування суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям у студентській молоді мають екзистенційні мотивації, що відображають фундаментальну довіру до світу та сформований образ осмисленого майбутнього, в якому людина може впливати на щось дійсно цінне для неї.

4. Сумарний показник екзистенційної наповненості, взятий окремо, пояснює більший відсоток вибірки, ніж все чотири мотивації. Можна сказати, що тут простежується певний кумулятивний, синергічний ефект, який потребує подальшого вивчення.

Перспектива подальших досліджень полягає у розширенні вікового діапазону дослідницької вибірки й включенні додаткових змінних задля вивчення більш складних зв'язків між суб'єктивним благополуччям та екзистенційними мотиваціями.

Список посилань

- Аршава, І. Ф. Знанецька, О. М., Носенко, Е. Л. (2011). *Позитивність образу Я і психологічне благополуччя особистості*: моногр. Дніпропетровськ: «Інновація».
- Горбаль, І.С. (2016). *Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів* (автореф. дис. ... канд. психол. наук) ЛНУ ім.І.Франка, Львів.
- Колодирінова, Е. І. (2008). *Функції особистісних прагнень в переживанні молодого людиною суб'єктивного благополуччя* (автореф. дис. ... канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ.
- Кряж, І.В., Левенець, Н.В. (2018). Довіра й емоційний інтелект як предиктори суб'єктивного благополуччя у студентів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія», 64*, 26-32. URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/11041/10607>
- Ленгле, А. (2015). Экзистенциально-аналитическое понимание эмоциональности: теория и практика. *Национальный психологический журнал. 1(17)*. 26–38.
- Овдієнко, І.М. (2019). Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя особистості. *Міжнародні Чортківські психолого-педагогічні читання. Психологія XXI століття: здобутки та перспективи. 24*. 73-80
- Пахоль, Б.Є. (2017). Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні та класичні підходи, моделі та чинники. *Український психологічний журнал. 1(3)*. 80-104.
- Чікентміхайї, М. (2018). *Поток. Психологія оптимального переживання*. М: Альпіна Палиппер, 461 с. [in Russian]
- Clark, A. (2007). Born to be mild? Cohort Effects don't (fully) explain why well-being is U-shaped in Age. *IZA*

- Discussion Paper*. 3170. [Electronic resource]. Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp3170.pdf>.
- Consedine, N. S. Magai, C. (2003). Attachment and emotion experience in later life: the view from emotions theory. *Attachment and Human Development*. 5(2). 165-187.
- Diener, E. (2009). The science of well-being: the collected works. *Series: Social Indicators Research Series*. 37. 274.
- Kryazh, I., & Grankina-Sazonova, N. (2018). Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 26(2), 326–334. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/356/324>
- Kryazh I. (2019). The Positive Effect of Nature Connectedness on Psychological Wellbeing: The Significance of Trust as a Mediator. *Psychology. Journal of Higher School of Economics*, 16 (1), 27-49. DOI: <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2019-1-27-49>
- Ryan, R. M., Huta, V., Deci, E.L. (2008). Living well: A self-determination theory perspective on eudaimonia. *Journal of Happiness Studies*. 9. 139-170.
- World Happiness Report-2020 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://worldhappiness.report/ed/2020/#read> Дата публікації: 20 березня 2020 року
- References**
- Arshava, I. F. Znanetska, O. M., Nosenko, E. L. (2011). *Positivity of self-image and psychological well-being of the individual*: monohr. Dnipropetrovsk: «Innovatsiia».
- Horbal, I.S. (2016). Social and psychological officials of the subjective well-being of senior citizens (*Extended abstract of candidate's thesis*); Ivan Franko Lviv National University, Lviv. [in Ukrainian].
- Kolohryvova, E. I. (2008). *Functions of special women in the experience of young people of subjective well-being*. (Extended abstract of candidate's thesis); Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Ukrainian].
- Kriazh, I.V., Levenets, N.V. (2018). Trust and emotional intelligence as predictors of students' subjective well-being. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: «Psychologia»*, 64, 26-32. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/11041/10607>
- Lønkle, A. (2015). Existential-analytical understanding of emotionality: theory and practice. *Natsionalnyi psykholohicheskyy zhurnal*. 1(17). 26–38.
- Ovdiienko, I.M. (2019). Socio-psychological factors of subjective well-being of the individual. *Mizhnarodni Chelpanivski psykholoho-pedagogichni chytannia. Psykholohiia KbKbI stolittia: zdobutky ta perspektyvy*. 24. 73-80
- Pakhol, B.Ie. (2017). Subjective and psychological well-being: modern and classical approaches, models and factors. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*. 1(3). 80-104.
- Chiksentmikhaii, M. (2018). *Stream. Psychology of optimal experience*. M: Alpyna Palysher. [in Russian]
- Clark, A. (2007) Born to be mild? Cohort Effects don't (fully) explain why well-being is U-shaped in Age. *IZA Discussion Paper*. 3170. [Electronic resource]. Mode of access: <http://ftp.iza.org/dp3170.pdf>.
- Consedine, N. S. Magai, C. (2003). Attachment and emotion experience in later life : the view from emotions theory. *Attachment and Human Development*. 5(2). 165-187.
- Diener, E. (2009). The science of well-being: the collected works. *Series: Social Indicators Research Series*. 37. 274.
- Kryazh, I., & Grankina-Sazonova, N. (2018). Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 26(2), 326–334. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/356/324>
- Kryazh I. (2019). The Positive Effect of Nature Connectedness on Psychological Wellbeing: The Significance of Trust as a Mediator. *Psychology. Journal of Higher School of Economics*, 16(1), 27-49. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2019-1-27-49>
- Ryan, R. M., Huta, V., Deci, E.L. (2008). Living well: A self-determination theory perspective on eudaimonia. *Journal of Happiness Studies*. 9. 139-170.
- World Happiness Report-2020 [Electronic resource]. Mode of access: <https://worldhappiness.report/ed/2020/#read> Date: March, 20, 2020

Existential Factors of Subjective Well-Being Among Student's Youth

Natalia Levenets

postgraduate student, Department of Applied
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

The article examines different approaches to the study of subjective well-being, with a focus on existential aspects, namely the role of existential content for the emotional and cognitive components of subjective well-being. The empirical study was performed on a sample of student youth. 64 students of Kharkiv National University by V.N. Karazin, aged 17 to 23 years old took part in our research. Tests that were used in this research: the test of existential motivations of A. Lenge and P. Edhard, the scale of subjective well-being Perrudel-Badoux, Mendelsohn, the scale of life satisfaction E. Diener. The nature of the correlations between the four existential motivations and existential fulfillment with the level of subjective well-being and life satisfaction is established, as well as the coefficients of regression of existential motivations at the level of subjective well-being and life satisfaction. In general, existential fulfillment is a precondition for ensuring a high level of subjective well-being and life satisfaction. Existential fullness has been shown to have a greater effect on the emotional component of subjective well-being than on cognitive satisfaction with life, with a tendency for fundamental motivations to affect different components of subjective well-being. The nature of the connections between the four existential motivations and existential fullness in general with the indicators of subjective well-being and life satisfaction has been established. There have been constructed regression models that describe the importance of fundamental motivations for subjective well-being and life satisfaction in the studied age group. It is determined that existential motivations, which reflect the fundamental trust in the world and the formed image of a meaningful future, have a significant influence on the formation of subjective well-being and life satisfaction in student's youth.

Key words: subjective well-being, life satisfaction, eudemonic approach, existential fulfillment, existential motivations, student's youth.

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Фактори психологічної готовності студентської молоді до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я*

Гуляєва Олена Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022**<https://orcid.org/0000-0001-6134-3726>**e-mail: elenagulyaeva12@gmail.com*

Милославська Олена Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022**<https://orcid.org/0000-0002-9448-0193>**e-mail: myloslavskaja@gmail.com*

Сергієнко Юлія

*магістр психології факультету психології**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022**e-mail: julsergienko9@gmail.com*

У статті представлені результати емпіричного дослідження психологічної готовності студентської молоді до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Вибірку склали 68 студентів Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. В ході дослідження було встановлено, що тьюторство є новим і цікавим для студентів явищем, що надає їм можливість спробувати себе в ролі наставника, в тому числі, щодо студентів з обмеженими можливостями здоров'я. При цьому психологічна готовність до такої діяльності в студентів знаходиться на низькому рівні, що обумовлено недостатнім рівнем обізнаності про функціональні обов'язки тьютора, чіткої кінцевої мети тощо. В структурі психологічної готовності до тьюторства студентів щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я можна виділити чотири фактори – «Просоціальна орієнтовна готовність допомогти», «Академічна орієнтованість», «Соціальна інтуїція» та «Комунікативна компетентність». З огляду на психологічні особливості студентів з обмеженими можливостями здоров'я, їх супровід повинен значно відрізнятися від навчального супроводу умовно здорових студентів. Отримані дані можуть бути включені у розробку комплексної програми дослідження психологічної готовності до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я.

Ключові слова: тьютор, студент, психологічна готовність, емпатія.

Постановка проблеми. Вітчизняні фахівці та міжнародні експерти зазначають потужні кроки українського суспільства вперед з питань інклюзивної освіти: від архітектурного планування до психолого-педагогічного супроводу людей з інвалідністю в тому числі у закладах вищої освіти. У Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» (№ 635 від 10.07.2019) зазначена необхідність психолого-педагогічного, навчально-організаційного та соціального супроводу здобувачів вищої освіти з обмеженими можливостями здоров'я. Разом з цим

не втрачає своєї актуальності питання відносного того, що традиційних методів супроводу може не завжди вистачати для успішної адаптації цієї категорії студентів до навчальної діяльності. Аналіз міжнародного досвіду з даної проблематики дозволяє звернути увагу на відносно нове у нашій країні явище – тьюторство, що передбачає додатковий учбовий супровід студента. Даний феномен у західних країнах довів свою ефективність, проте в Україні він тільки набирає більш-менш популярної форми педагогічної діяльності. На сучасному етапі розвитку інноваційних пошуків підвищення якості освіти з

* **How to cite:** Avhustiuk, M. (2021). Factors of Psychological Readiness of Student Youth for Tutoring for People with Disabilities, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 22-28. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-03>

метою задоволення освітніх потреб особистості та формування висококваліфікованих спеціалістів, важливу роль відіграє тьюторство і діяльність тьютора (Бойко, 2010). У ретроспективному аналізі розвитку інклюзивного середовища во Франції саме введення тьюторського супроводу стало одним із головних факторів успішності інклюзивної освіти для людей з обмеженими можливостями здоров'я (Власова, 2015).

Мета роботи полягає у визначенні факторів психологічної готовності до тьюторства щодо осіб з особливими потребами у студентській молоді.

Виклад основного матеріалу. З огляду на європейський вектор розвитку освіти України видається перспективним засіб формування фахівця та форма навчально-організаційної роботи у вищій школі, як діяльність тьютора. Аналіз літератури, що присвячена теоретико-методологічній проблематиці даного феномена, дозволяє виділити три головних підходи: компенсаторний підхід, що базується на питаннях успішності, дисципліни, адекватних форм дозволя. Другий підхід – пов'язаний з самовизначенням особистості, вибору себе в світі культури. У межах цього підходу до функцій тьютора входить не тільки супровід студента в навчальному закладі, а й входження в його побут, відпочинок, допомогу в індивідуальних заняттях. Нарешті, третій сучасний підхід до проблеми тьюторства полягає в поєднанні методів, форм і видів діяльності тьютора та його підопічного (Бойко, 2009).

Поняття тьютор (від лат. *tueor* – спостерігаю, піклуюсь) має декілька значень, що змінювались відповідно до змісту діяльності тьютора в освітньому процесі: 1) захисник, опікун; 2) вихователь, гувернер, репетитор; 3) викладач, наставник в групі (куратор); 3) індивідуальний наставник або старшокласник (у школі), що допомагає в навчанні. Аналізуючи таке різноманіття дефініції А. Бойко, Н. Дем'яненко (2018) трактують «тьюторство» у вищій школі як засіб індивідуалізації освіти, що передбачає створення реальних умов для входження студента в процес освіти, управління власною освітньою траєкторією. Автори підкреслюють, що тьюторський супровід у вищій школі полягає не лише в підтримці особистості в освіті, а й в наданні своєчасної допомоги, умінні долати труднощі, відповідально ставитись до себе, бути повноцінним суб'єктом навчання тощо (Бойко, Дем'яненко, 2018). Російські вчені вважають головним завданням тьюторства допомогу в адаптації студентів до нових умов і форм навчання, своєчасне надання корисної інформації (Нігматуліна, Тимурзієва, Єрмолаєва, 2015). Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури вказує на те, що існує дві

основні форми такого супроводу – індивідуальний і груповий тьюторал. Індивідуальний тьюторал передбачає консультативні зустрічі тьютора та студента, головною метою яких є супровід останнього за певними напрямками освітньо-професійної діяльності. На відміну від індивідуального груповий тьюторал являє собою відкрите навчальне заняття (Бойко, Дем'яненко, 2018). На думку О.В. Василюка (2017) сьогодні у закладах вищої освіти функції тьютора виконують куратори академічних груп і керівники курсових і магістерських робіт.

Деякі зарубіжні та вітчизняні науковці бачать в ролі тьютора не викладача, який знаходиться по іншій бік освітнього процесу, а старшого студента, магістранта, аспіранта. Результативність діяльності студентів як тьюторів була підтверджена в процесі підготовки педагогічного резерву в 2004 – 2007 рр. на базі кафедри педагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Бойко, 2010). Студенти-тьютори краще розуміють проблеми, з якими стикаються студенти з обмеженими можливостями здоров'я під час навчально-професійної діяльності, можуть допомагати в процесі навчання, проводять з ними більш часу в аудиторіях і позааудиторно. За результатами опитування в 2020 році студентів з обмеженими можливостями здоров'я Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, переважна більшість бачать в ролі свого тьютора саме студента. Проте, залишається відкритим питання щодо психологічної готовності студентів бути тьютором для ровесників з інвалідністю. Тьюторство щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я, з огляду на психологічні особливості останніх, має значно відрізнятися від учбового супроводу умовно здорових студентів.

У науковій літературі психологічна готовність вивчалась на різних рівнях – від розкриття змісту поняття до особистісних проявів у конкретній діяльності. Так, психологічна готовність розуміється як: 1) оптимальний стан (О.О. Ухтомський, Н.Д. Левітов, Є.П. Ільїн, В.Д. Шадриков); 2) характеристики людини, що забезпечують успішність виконуваної діяльності, а також відношення до цієї діяльності (А.Д. Ганюшкін, В.А. Алаторцев, В.М. Мясичів); 3) установка – готовність до активності, що виникає на основі взаємодії потреби і довілля (Д.М. Узнадзе, О.М. Леонтьєв). При цьому достатньо уваги приділяється її структурі. На думку І.М. Пучкової та В.В. Петрик (2015) психологічна готовність до складних видів діяльності являє собою цілісне утворення, що містить особистісні характеристики, головними з яких є: мотиваційна, пізнавальна, емоційна та вольова. Даний феномен включає низку

характеристик, що відповідає зазначеним складовим. Так, мотиваційна складова представлена потребою успішно виконувати певне завдання, інтересом до діяльності, прагненням до успіху і демонстрації себе з кращого боку; пізнавальна – розумінням завдання діяльності, обов'язків, оцінки її значущості для досягнення результатів діяльності і особисто для себе; емоційна проявляється у відчутті професійної та соціальної відповідальності, впевненості в успіху, насназі; вольова представлена здатністю керувати собою і мобілізацією власних сил, зосередженням на завданні, стійкістю до відволікання від впливів, що заважають, подоланням сумнівів та страху тощо.

Вибірка. У дослідженні прийняли участь 68 студентів другого курсу факультетів менеджменту, економіки та підприємництва, а також будівельного факультету Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

Таблиця 1. Блоки анкети

Назва аспекту	Зміст	Приклади питань
Мотиваційний	Спрямований на аналіз готовності до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я в аспекті потреби успішно виконувати завдання, інтересу до діяльності, прагнення до успіху і демонстрації себе з кращого боку	Допомога студентам з особливими потребами у формі, коли є наставник, який лише спрямовує студента, та супроводжує його у навчанні, мені здається: а) Дуже цікавою, і я б залюбки спробував свої сили в ролі «наставника»; б) Досить цікавою, і я бажав би дізнатися про неї більше, проте не впевнений, що саме я хотів би спробувати себе в ролі «наставника»; в) Перспективною, проте нею мають займатися відповідні фахівці; г) Нецікавою.
Пізнавальний	Спрямований на аналіз готовності в аспекті розуміння завдання діяльності, обов'язків, оцінки її значущості для досягнення результатів діяльності і особисто для себе	У разі виникнення труднощів у навчанні студенти з особливими потребами: а) Мають отримувати допомогу з боку одногрупників у максимально можливому обсязі; б) Можуть розраховувати на допомогу з боку одногрупників лише в такому обсязі, щоб ця допомога не заважала тим, хто її надає, жодним чином; в) Можуть звертатися до одногрупників за допомогою лише у критичних ситуаціях; г) Мають самостійно опановувати навчальний матеріал
Емоційний	Спрямований на аналіз готовності до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я в аспекті відчуття соціальної відповідальності, впевненості в успіху, наснаги	Якщо б до мене звернувся студент з особливими потребами з проханням допомогти розібратися з незрозумілим йому матеріалом, я: а) Із задоволенням надаю допомогу; б) Допоможу або ні – в залежності від того, чи відчуваю я симпатію до даного студента; в) Допоможу, - тільки заради того, щоб мене не засуджували у групі; г) Не допоможу зовсім
Вольовий	Спрямований на аналіз готовності в аспекті здатності керувати собою і мобілізацією власних сил, зосередження на завданні, стійкості до відволікання від впливів, що заважають, подолання сумнівів та страху тощо	Якщо я матиму змогу допомогти студенту з особливими потребами розібратися з незрозумілим матеріалом, я: а) Зроблю це, не дивлячись на те, чи значних зусиль це мені вартуватиме; б) Зроблю це тільки якщо мені це не буде вартувати значних зусиль; в) Зроблю це, тільки якщо буду переконаний, що матиму якусь вигоду від даного студента у майбутньому. г) Не робитиму цього, оскільки не вважаю за потрібне ускладнювати своє власне життя

Методи та методики. Враховуючи те, що в психології не існує жодної методики щодо тьюторства, на підставі розглянутих компонентів була розроблена анкета для визначення аспектів психологічної готовності до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я (Таблиця 1). Фінальний варіант являв собою анкету закритого типу з множинним вибором. Кожне питання мало 4 варіанти відповідей. Було розроблено алгоритм нарахування балів, згідно з яким за варіант відповіді «А» нараховується 3 бали; «Б» - 2 бали; «В» - 1 бал; «Г» - 0 балів. Рівень виразності готовності за кожним з блоків інтерпретувався наступним чином: 15-11 – високий рівень виразності аспекту готовності до тьюторства. 10-6 – середній; 5-0 – низький. Загальний показник готовності – сума за усіма блоками: відповідно – 60-41 – високий рівень; 40-21 – середній; 20-0 – низький.

Також у дослідженні використовувалися психодіагностичні методики: методика діагностики рівня емпатичних здібностей В.В. Бойко; шкала «Соціальна сміливість» методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (фактор Н); методика діагностики особистості на мотивацію до успіху/ уникнення невдач Т. Елерса. Для дослідження факторної структури психологічної готовності використовувався факторний аналіз (метод

головних компонентів, обертання факторної структури – Varimax нормалізоване).

Результати та їх обговорення. За результатами анкети був встановлений середній рівень виразності загальної готовності до тьюторства щодо осіб з особливими потребами, при цьому слід відзначити, що пізнавальний та вольовий аспекти готовності мають низьку виразність.

Таблиця 2. Середні показники психологічної готовності до тьюторства щодо осіб з особливими потребами у студентів (N=68)

	Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
Мотиваційний блок	2	14	6.13	2.99
Пізнавальний блок	1	12	5.65	2.61
Емоційний блок	0	14	6.29	3.11
Вольовий блок	1	12	4.96	2.23
Загальна готовність	7	40	23.03	8.95

Тьюторство як явище для українських студентів є досить новим, і вони з обережністю ставляться до нього, що не дозволяє їм із впевненістю говорити про високу готовність до даної діяльності (більшість з них у межах дослідження оцінювали цей параметр, ґрунтуючись на моделюванні ситуацій, а не на реальних подіях). З іншого боку, це явище в силу своєї новизни викликає певну зацікавленість, отже готовність до наставництва не виявляється занадто низькою саме через інтерес до тьюторства.

Звертаючи увагу на низький показник пізнавального блоку, ми маємо констатувати, що для студентства характерним є невиразне розуміння завдання тьюторської діяльності, а також обов'язків щодо неї, оцінювання її значущості для досягнення результатів діяльності й особисто для себе.

Відсутність чіткої кінцевої мети тьюторської діяльності обумовлює невиразність вольового аспекту психологічної готовності до наставництва.

За результатами дослідження емпатичних здібностей був визначений низький рівень (M=3,37; SD=0,64). Для студентів сфера міжособистісного спілкування хоч і є значущою, все ж навчальна діяльність є провідною, і зосередження на ній не дає змогу емпатії розвиватися до високого рівня. Вона знаходиться на такій ступені виразності, якої вистачає для необхідного розуміння оточуючих.

Також слід говорити і про те, що соціальна сміливість у студентів є низькою (M=6,6; SD=2,84). Це свідчить про певну боязкість, сором'язливість, обережність студентів під час міжособистісної взаємодії. Ми схилиємось до того, що, хоч основна

адаптація до умов навчання у студентів вже минула під час проходження першого курсу, певні її аспекти на другому курсі ще не є завершеними. Так, під час перебування на першому курсі студенти можуть бути зосередженими більшою мірою на адаптації до умов навчання, оскільки останнє все ж є їхньою головною метою вступу до ЗВО, а вже після його опанування може наступати адаптація до міжособистісної взаємодії з однокурсниками. Як правило, перший час спілкування між однокурсниками обмежується бесідами стосовно учбової діяльності, оскільки вони ще не мають спільних спогадів про минуле. До другого курсу їх зазвичай накопичується достатньо для того, щоб між студентами зав'язувалась досить міцна дружба, яка, проте все ще передбачає факти «придивляння» один до одного – звідси й виникає невиразна соціальна сміливість.

Прагнення до успіху у студентів характеризується середньою виразністю (M=13,24; SD=7,01), в той час як мотивація уникнення невдач – низька (M=10,0; SD=5,92). В даному випадку ми припускаємо, що студенти усвідомлюють, що вони навчаються ще на початкових курсах, і що попереду в них – великий обсяг знань, який необхідно засвоїти, отже вони – ще не сформовані спеціалісти. Вбачаючи, як правило, успіх – у професійній самореалізації, студенти розуміють, що поточних знань їм ще не вистачає для його досягнення, отже вони усвідомлюють, що на даному етапі їм нема сенсу робити спроби досягати успіхів як професіоналам, а слід зосередитися на навчанні, - і звідси може виходити невиразне прагнення до успіху. Проте, бажаючи отримати

якісні знання, студенти все ж виявляють активність щодо навчання, і це прагнення призводить до націленості на успіхи в учбовій діяльності; останні є не настільки вагомими, як професійна самореалізація, тим не менш, зосередження на них не дає показникові прагнення до успіху падати до низького рівня. Всі зазначені процеси відбуваються на тлі того, що у більшості студентів проявляється значна цікавість до навчання, що перевершує

невпевненість у власних силах, острахи, сором'язливість, і під час навчання їхня мотивація уникнення невдач проявляється на низькому рівні.

Для того, щоб визначити фактори психологічної готовності студентської молоді до тьюторства щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я, нами був проведений факторний аналіз, результати якого представлені у таблиці 3.

Таблиця 3. Фактори психологічної готовності до тьюторства щодо осіб з особливими потребами у студентської молоді

Фактор «Просоціально орієнтовна готовність допомогти» Пояснює 41,18% дисперсії	Фактор «Академічна орієнтованість» Пояснює 9,87% дисперсії	Фактор «Соціальна інтуїція» Пояснює 8,68% дисперсії	Фактор «Комунікативна компетентність» Пояснює 7,14% дисперсії
Мотиваційна гот-сть (0,75) Пізнавальна гот-сть (0,79) Емоційна гот-сть (0,83) Вольова гот-сть (0,73) Емоційна емпатія (0,68) Установки (0,51) Соц. сміливість (0,76) Уникнення невдач (-0,7)	Раціональна емпатія (0,49) Установки (0,41) Ідентифікація (0,66) Прагнення до успіху (-0,67)	Інтуїтивна емпатія (0,85) Емоційна емпатія (0,54)	Емоційна емпатія (-0,4) Проникаюча здібність (0,83)

До першого біполярного фактору (пояснює 41,18% дисперсії) увійшли всі компоненти психологічної готовності, а також – емоційна емпатія, установки, що сприяють емпатії, соціальна сміливість, мотивація на уникнення невдач. Даний фактор вказує на те, що готовність допомогти у студентів формується за рахунок орієнтації на соціальне оточення: сміливості у соціальній взаємодії; наявності установок, які полягають в тому, що людина не прагне уникати особистих контактів, вважає доречним проявляти цікавість до іншої особистості, не може спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих; емоційне співпереживання. Фактор отримав назву «Просоціально орієнтовна готовність допомогти».

До другого біполярного фактору (пояснює 9,87% дисперсії) увійшли раціональна емпатія, установки, що сприяють емпатії, ідентифікація та прагнення до успіху. Даний фактор вказує на те, що за умови прагнення до успіху у студентів знижуються емпатичні здібності, а саме: раціональна емпатія, установки, що сприяють емпатії та ідентифікація. Такий результат ми можемо інтерпретувати з огляду на те, що прагнення до успіху у студентів більше має відношення до навчальної діяльності або професійної самореалізації. В боротьби за навчальну успішність вони втрачають інтерес до іншої людини – її стану, поведінки, проблем тощо. Фактор отримав назву «Академічна орієнтованість».

Третій фактор (пояснює 8,68% дисперсії) поєднує емоційну та інтуїтивну емпатію. Він вказує

на те, що у студентів загальна здатність до співпереживання переважним чином будується за рахунок інтуїції. Такий результат можна пояснювати тим, що студенти другого курсу знайомі один з одним лише другий рік, і важко сказати, що вони досить добре знають один одного. Проте часто виникають випадки, коли один студент співпереживає іншому, отже за умови браку інформації про цього іншого і будується емпатія. Фактор отримав назву «Соціальна інтуїція».

Четвертий біполярний фактор (пояснює 7,14% дисперсії) поєднує у зворотному зв'язку проникаючу здібність в емпатії та емоційну емпатію. Фактор вказує на протиставлення здатності створювати атмосферу відкритості, довірливості та спроможності під час спілкування до співпереживання на емоційному рівні. Фактор отримав назву «Комунікативна компетентність».

Висновки. Для українського студентства тьюторство є новим і цікавим явищем, що надає їм можливість спробувати себе в ролі наставника, в тому числі, щодо студентів з обмеженими можливостями здоров'я. При цьому психологічна готовність до такої діяльності знаходиться на низькому рівні, що обумовлено недостатнім рівнем обізнаності функціональних обов'язків тьютора, чіткої кінцевої мети тощо. В структурі психологічної готовності до тьюторства студентів щодо осіб з обмеженими можливостями здоров'я можна виділити чотири фактори – «Просоціально орієнтовна готовність допомогти», що відображає високий рівень емпатичних здібностей, соціальну

сміливість та низький рівень мотивації уникнення невдач; «Академічна орієнтованість», що характеризує концентрацію зусиль на власній успішності; «Соціальна інтуїція», що відображає здатність до співпереживання переважним чином за рахунок інтуїції; та «Комунікативна компетентність», що характеризується вмінням створювати атмосферу відкритого та щирого спілкування, яка впливає на емоційний резонанс зі студентами з обмеженими можливостями здоров'я.

Список посилань

- Бойко, А. (2010) Тьюторство як засіб задоволення освітніх потреб особистості, суспільства, країни. *Педагогічні науки*, 1. С. 4 – 11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2010_1_4.
- Бойко, А., Дем'яненко, Н. (2018). Тьюторство як модель партнерських відносин викладач-студент. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*, 1(7). С. 18 – 22. https://ppmsu.com.ua/web/uploads/journals_pdf/sp_18_1.pdf.pdf#page=18
- Бойко, А.М., Дем'яненко, Н.М. (2018). Тьюторинг в освітньо-науковому просторі вищої школи. *Соціально-педагогічні основи розвитку особистості в сучасних умовах комунікації: досвід, проблеми, перспектива* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 14 лист. 2018 р. С. 25 – 34. http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/wpcontent/uploads/2018/12/ZB_NMC2.pdf#page=25
- Васюк, О.В. (2017) Організаційна діяльність тьютора у закладах вищої освіти. *Науковий вісник НУБІП України. Серія: Педагогіка, Психологія, Філософія*, 277. С. 38–42. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30795473>
- Власова, О.А. (2015). Тьюторство в інклюзивному освітньому просторі Франції: проблеми и перспективи (2003-2014). *Современная зарубежная психология*, Том 4, № 2. С. 28 – 39. https://psyjournals.ru/files/77353/jmfp_2015_2_n4_Vlasova.pdf
- Нигматуліна, А.С., Тимурзієва, М.Ж., Ермолаєва, Е.В. (2015). Тьюторство в Російських вузах. *Bulletin of Medical Internet Conferences*, 5(12). <https://cyberleninka.ru/article/n/tyutorstvo-v-rossijskih-vuzah>
- Пучкова, І.М., Петрик, В.В. (2015). Диагностика психологической готовности студентов к профессиональной деятельности. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки*, Том 157. <https://cyberleninka.ru/article/n/diagnostika-psihologicheskoy-gotovnosti-studentov-k-professionalnoy-deyatelnosti/viewer>

References

- Boyko, A. (2010). Tutoring as a means of meeting the educational needs of the individual, society, country. *Pedagogical sciences*, 1, 4 - 11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2010_1_4 [in Ukrainian].
- Boyko, A., Demyanenko, N. (2018). Tutoring as a model of teacher-student partnership. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 1(7), 18-22. https://ppmsu.com.ua/web/uploads/journals_pdf/sp_18_1.pdf.pdf#page=18 [in Ukrainian].
- Boyko, A., Demyanenko, N. (2018). Tutoring in the educational and scientific space of higher education. *Socio-pedagogical bases of personality development in modern conditions of communication: experience, problems, perspective: materials of the II All-Ukrainian. scientific-practical conf.*, Kyiv, November 14. 2018, 25 - 34. http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/wp-content/uploads/2018/12/ZB_NMC-2.pdf#page=25 [in Ukrainian].
- Vasyuk, O.V. (2017). Organizational activities of tutors in higher education institutions. *Scientific Bulletin of NULES of Ukraine. Series: Pedagogy, Psychology, Philosophy*, 277, 38 - 42. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30795473> [in Ukrainian].
- Vlasova, O. (2015). Tutoring in an inclusive educational space in France: problems and prospects (2003-2014). *Modern Foreign Psychology*, Vol. 4, № 2. 28 - 39. https://psyjournals.ru/files/77353/jmfp_2015_2_n4_Vlasova.pdf [in Russian].
- Nigmatulina, AS, Timurzieva, M.Zh., Ermolaeva, E.V. (2015). Tutoring in Russian universities. *Bulletin of Medical Internet Conferences*, Vol. 5. Issue 12. <https://cyberleninka.ru/article/n/tyutorstvo-v-rossijskih-vuzah> [in Russian].
- Puchkova, I.M., Petrik, V.V. (2015). Diagnosis of psychological readiness of students for professional activity. *Scientific notes of Kazan University. Humanities*, Vol. 157. <https://cyberleninka.ru/article/n/diagnostika-psihologicheskoy-gotovnosti-studentov-k-professionalnoy-deyatelnosti/viewer> [in Russian].

Factors of Psychological Readiness of Student Youth for Tutoring for People with Disabilities

Huliaieva Olena

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Department of Applied Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

Myloslavka Olena

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Department of Applied Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

Sergienko Iulia

*Graduate student of Faculty of Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University*

In the time of higher education modernization, which is focused on individual trajectories and the formation of personality on the basis of its capabilities and abilities, a new role is acquired by a new type of activity – tutoring. In European leading countries, this type of support for people with disabilities has proven its effectiveness, but in Ukraine it is not widely known. The article presents the results of an empirical study of the psychological readiness in young students to become tutors for people with disabilities. The sample was consisted of 68 students O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv. The research has shown that tutoring is a new and exciting phenomenon that gives students the opportunity to experience mentoring, including students with disabilities. At the same time, psychological readiness for such activities is at a low level, which is caused by the insufficient level of awareness of functional responsibilities of a tutor, a clear ultimate goal, and so on. There are four factors in the structure of psychological readiness for tutoring students with disabilities: “Prosocial Orientation to Help”, “Academic Orientation”, “Social Intuition” and “Communicative Competence”. Given the psychological characteristics of students with disabilities, their support should be significantly different from the educational support of relatively healthy students. The data obtained can be included in the development of a comprehensive program to study the psychological readiness for tutoring people with disabilities.

Key words: tutor, student, psychological readiness, empathy.

Надійшла до редакції 11.03.2021

Ранні дезадаптивні схеми як детермінанти життєвого стилю студентської молоді***Зубенко Олеся Михайлівна***аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022**<https://orcid.org/0000-0002-6611-5084>**e-mail: olesyazubenko.kh@gmail.com*

Стаття присвячена проблематиці вивчення життєвого стилю в психології та чинників його формування. Метою роботи є встановлення ролі ранніх дезадаптивних схем як психологічного чиннику, що може формувати певні аспекти життєвого стилю студентської молоді. Емпіричне дослідження реалізовано на студентській вибірці обох статей, загальна кількість досліджуваних становить 195 осіб. В результаті було виділено шість типових варіантів побудовання життєвих стилів: «Уникнення контакту», «Комплекс переважання», «Асертивність», «Міметизм», «Зрілість», «Міжособистісна залежність». Встановлено, що РДС мають специфічні та неспецифічні механізми впливу на стилі життя. Неспецифічний механізм впливу визначено тільки на стиль «Міжособистісна залежність». Стилі «Уникнення контакту», «Міметизм», «Комплекс переважання», «Асертивність», «Зрілість» виявили специфічні механізми, які полягають у наявності травматичного фундаменту, що формується певними РДС для кожного стилю.

Ключові слова: *стиль життя, ранній досвід особистості, ранні дезадаптивні схеми, студентська молодь.*

Постановка проблеми. Проблематика вивчення життєвого стилю в психології та чинників його формування не втрачає актуальності не дивлячись на достатню кількість досліджень в цій галузі. Стрімкий розвиток суспільства та виклики сучасності демонструють швидку зміну пріоритетів й цінностей, що сповідає сучасна молодь, тож розкриття чинників, що впливають на формування стилю життя видається перспективним. На сьогодні вектор психологічних досліджень є спрямованим не тільки на побудовання типології стилів життя, а й на розкриття й розширення кола чинників та механізмів конструювання життя особистістю.

Основними чинниками формування, становлення та кристалізації стилю життя у сучасних дослідженнях вказують стать та гендер людини (Г.В. Гритчук, Т.М. Титаренко), рівень особистісної зрілості (Е. Берн, С. Вуллемс, Г. Олпорт, Е. Еріксон), вплив критичного періоду розвитку особистості (А. Адлер), роль найближчого оточення (сім'я, батьки) і травматичні або значущі події життя (А. Адлер), трансгенераційні чинники (Н. Абрахам, М. Боуен, Ф. Дольто, І. Бузормені-Надь, Л. Сонді, А.А. Шутценбергер) та суб'єктивні чинники або власні рішення людини (Л. Сонді). Надання переваги у визначенні питомої ваги того або іншого психологічного фактору залежить від ідеологічного фундаменту підходу, в якому розглянуто життєвий стиль особистості. Так, гуманістичні напрями або теорія діяльності зосереджені на визнанні ролі особистості у вигляді

досягнутого рівня зрілості або впливу вольових рішень індивіда. Психоаналітичні напрями відають перевагу ролі раннього дитинства, і, як випливає з цього, визнають ключову роль батьківського виховання, інфантильної дитячої травматизації та трансгенераційних механізмів впливу.

Ідею щодо травматичного базису у функціонуванні особистості розглянуто також в рамках емоційнофокусованої психотерапії: у моделі «емоційної схеми» (А. Грінберг, Р. Ліхі). Узагальнена структура емоційної схеми включає у себе п'ять компонентів (А. Грінберг, Р. Елліотт): власне первинне травматичне переживання; тілесні маніфестації; система травматичних спогадів, яка підтримує переживання; система суб'єктивних інтерпретацій або міфологій, яка пояснює власну поведінку; система мотивації, яка формує стійкі моделі поведінки. Подібну модель ранніх дезадаптивних схем (далі – РДС) запропоновано Дж. Янгом, який визначив «дезадаптивні чи дисфункціональні схеми як витривалі, всепроникні, безумовні, негативні вірування про себе, інших і навколишнє середовище, які формуються в ранньому дитинстві, а також виявляється стійким у дорослому віці та протягом усього життя». Його модель охоплює вісімнадцять схем, що об'єднано у п'ять доменів: порушення зв'язку і відкидання; порушення автономії; порушені границі; спрямованість на інших; над пильність і заборони. Кожен домен відображає певну базову потребу, фрустрація якої призводить до формування РДС на

* **How to cite:** Zubenko, O. (2021). Early Maladaptive Schemas as Determinants of Student's Youth Lifestyle, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 29-36. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-04>

основі значущого емоційного досвіду. Отже, концепція емоційної схеми більш детально пояснює механізм створення «травматичного» контуру функціонування особистості та його наслідки у подальшому житті людини, що фактично приводить до закріплення цього у вигляді стійкого стилю життя. У нашій роботі ми зосередимося на вивченні ранніх дезадаптивних схем як предикторів формування стилю життя особистості.

Теоретичний аналіз. Сучасні дослідження переконливо доводять значну роль емоційних схем у формування різного спектру психологічних явищ. Провідна роль емоційних схем встановлена у розвитку стресу, депресивних розладів, тривоги, розладів шизофренічного спектру. У дослідженні С. Сардарзаде (2019) вивчено роль когнітивних та емоційних схем у розумінні чинників стресу, депресії та тривоги, які є найбільш поширеними психологічними проблемами серед населення України. Авторкою було встановлено, що високі показники зазначених розладів корелюють із наявністю емоційних схем провини і контрольованості. Подібне дослідження реалізоване на вибірці осіб, що страждають біполярним та великим депресивними розладами (Rahabarian, Mohammadi, Abasi, et al, 2016). Автори встановили відмінності від контрольної групи людей, яка мала більш високі показники адаптивних емоційних схем цінності, підтвердження, прийняття та експресії. Особи із депресивними розладами відрізнялися тільки рівнем схеми провини, яка більш виражена при великому депресивному розладі. Дослідження О.М. Єричева (2019) емоційних схеми, що формуються в преморбідному періоді у осіб, які страждають розладами шизофренічного спектру виявило більшу вираженість схем, пов'язаних з інгібіцією власних емоцій, почуттям провини за власні емоції. Також таким пацієнтам властивою є недостатня узгодженість власних емоцій з емоціями інших, низька емоційна експресивність і звинувачення інших, що також додатково дезінтегрувало їхнє внутрішнє життя.

У сучасних дослідженнях встановлено роль РДС при хімічних залежностях. Зокрема, спостерігаються більш високі показники за 9 схемами з 18 (за Дж.Янгом) в чоловіків, які мають субстантні форми залежностей (Shorey, Stuart, Anderson, 2013). В іншому дослідженні (Razavi, Soltaninezhad, Rafiee. 2012) було виявлено більш вузьке коло схем, яке є предикторами адикцій у чоловіків: це схеми сплутаності, емоційна депривація, уразливість до хвороби. Наявність ранніх дезадаптивних схем розглядається як основний фактор тенденції до

зловживання наркотиками опіоїдної групи. Так, Kakavand, R., Kakavand, A., & Nakami, M. (2018) встановили, що опіодні наркомани виявили більш високий рівень вираженості схем «над-пильність», «Порушені границі», «Порушена автономія», «Імпульсивність», «Розвив зв'язку» та «Спрямованість на інших». Разом із тим, деякі дослідники (Chodkiewicz, Gruszczynska, 2018) вказують на відсутність специфічності профілю дезадаптивних схем при алкогольній адикції.

Також доведено наявність впливу РДС і у генезі нехімічних залежностей. У комплексному дослідженні (Aloi, Verrastro, Rania, et al, 2020) старших підлітків та молоді з харчовими залежностями, гемблінгом та інтернет-адикцією було встановлено, що при харчовій та інтернет-адикції показники за чотирма доменами були вищими за осіб з гемблінгом. Для гемблерів притаманними є схеми «Несамостійність», «Порушені границі». А при одночасній наявності двох адикцій показники за усіма доменами РДС значно зростали. Дослідження А.Ю. Ковтуненко та О.І. Єрзіна (2018) дозволило встановити, що у жінок, які практикують різні типи дієт та мають схильність до харчових залежностей, провідними є схеми «Жорсткі стандарти», «Пошук схвалення», «Недостатність самоконтролю», «Покинута», «Грандіозність».

Є емпіричні підтвердження того, схеми впливають на якість стосунків (Collins, & Feeneey, 2004), і що суб'єктивна якість стосунків може впливати на задоволеність ними (Laurson, DeLay, & Adams, 2010). Треба зауважити, що дослідники винайшли зв'язок між схемами загалом та рівнем задоволеності, який люди відчували у стосунках (Chatav & Whisman, 2008; Marshall et al., 2011), а між емоційними схемами та задоволеністю стосунками не встановлено прямого зв'язку.

За Дж. Янгом (Young, 2014) основним витокком формування ранніх дезадаптивних схем є негативний досвід раннього дитинства, в якому базові потреби дитини не були задоволені, в результаті чого у нього формувалися дезадаптивні стилі подолання або виживання, і, згодом, починали породжувати неадекватність у дорослому житті. Рання дезадаптивна схема являє собою модель сприйняття дійсності, яка була сформована в дитинстві під впливом травматичних подій або поганого поводження і є тим, що застосовується для сприйняття та інтерпретації життєвого досвіду протягом усього життя при деякій схожості обставин з подіями в дитинстві. З віком ранні дезадаптивні схеми стають все більш складними і можуть впливати на широкий спектр сфер життя людини. Для активації ранніх дезадаптивних схем часто необхідно є певна «пускова» подія, яка

активізує ту чи іншу схему. Таким чином, ранні дезадаптивні схеми є ригідними механізмами, які є стійкими протягом життя і «змушують» людину відображати тільки відповідну схемам інформацію, і таким шляхом порушують нормальну соціальну адаптацію, обмежуючи поведінку людини.

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що основними характеристиками ранніх дезадаптивних схем є такі: ранній характер формування (часто травматичний); стійкість протягом життя; функціонування у якості «лінз», через які здійснюється сприйняття, інтерпретація та переживання життєвого досвіду; наявність значного впливу на різні сфери життя особистості: психологічне благополуччя, якість, стосунків психологічної інтимності, психологічне й психічне здоров'я, соціальна поведінка тощо. Ці властивості кореспондують з певними особливостями життєвого стилю особистості, зокрема раннім формуванням, травматичною природою й стійкістю, що надає підстави розглянути емоційні схеми як предиктора формування життєвого стилю.

Метою роботи є встановлення ролі ранніх дезадаптивних схем як психологічного чинника, що може формувати певні аспекти життєвого стилю студентської молоді.

Дослідницьку вибірку склали особи юнацького віку та віку ранньої дорослості (20-27 років). Загальна кількість досліджуваних – 195 осіб, з них: 105 – жінок та 90 – чоловіків. За соціальним статусом досліджувані переважно є студентами старших курсів закладів вищої освіти м. Харкова – 145 осіб, та молоддю, що нещодавно (1-2 роки тому) завершила вищу освіту та працює – 50 осіб.

Методи дослідження. У роботі було використано: метод аналізу ранніх спогадів та його кількісна оцінка за параметрами соціального інтересу (К.Е. Altman і J. Quinn); опитувальник життєвої позиції; методика самооцінювання особистісної зрілості (А.В. Мікляєва); методика діагностики особистісної зрілості (В.А. Руженков,

В.В. Руженкова, І.С. Лукьянцева); шкала базисних переконань (Р. Янофф-Бульман, адаптація М.А. Падун, А.В. Котельникова); методика діагностики стилю міжособистісних стосунків (О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару); шкала диференційних емоцій К. Ізарда, опитувальник ранніх дезадаптивних схем Дж. Янга (в адаптації П.М.Касьяника, О.В.Романової). Математична обробка була здійснена за допомогою кореляційного аналізу (за методом τ -Кендалла).

Результати дослідження. На першому етапі дослідження було виявлено типові варіанти життєвих стилів у сучасній студентській молоді. Для цього простір ознак, що представлено у шкалах методик аналізу ранніх спогадів, опитувальнику життєвої позиції, самооцінювання особистісної зрілості, діагностики особистісної зрілості, шкали базисних переконань, діагностики стилю міжособистісних стосунків, шкали диференційних емоцій було піддано ортогональному обертанню Varimax. В результаті отримано шість факторів, що пояснюють 58,88 % загальної дисперсії. Відбір факторів було здійснено на основі власних значень й ваги факторів. Детальна процедура та опис змісту факторів представлена у попередній роботі (Зубенко, 2020), тому ми не будемо зупинятися на цьому. Зазначимо фінальний результат цього етапу, який полягає у тому, що у сучасній студентській молоді можна виділити типові варіанти побудування життєвих стилів: «Уникнення контакту», «Комплекс переважання», «Асертивність», «Міметизм», «Зрілість», «Міжоособистісна залежність» (Зубенко, 2020).

На другому етапі фактори, що являють собою життєві стилі, було збережено як змінні, що надало змогу проводити кореляційний аналіз (τ -Кендалла) між цими шістьма змінними та балами, що отримано опитувальником ранніх дезадаптивних схем Дж. Янга. Нами було відібрано кореляційні зв'язки, що є достовірними ($p < 0,05$), та побудовано таблиці кореляцій шістьма стилями життя з РДС.

Таблиця 1. Кореляційні зв'язки стилю «Уникнення контакту» з РДС

РДС (τ)					Домен
покинутість / нестабільність (0,42)	недовіра / насильство (0,36)	емоційна депривація (0,54)	Дефективність / сором (0,47)	соціальна ізоляція / відчуження (0,60)	1
злітність з іншими / нерозвинене Я (-0,51)					2
самопожертва (-0,48)			пошук схвалення (-0,35)		3
негативізм / песимізм (0,38)					5

Загалом, характер виявлених відображає механізми формування цього стилю подібно до «емоційного холоду» за типом підсиленої автономії

й уникнення близькості. Позитивні зв'язки цей стиль має з усіма РДС першого домену «Розрив зв'язків та відторгнення». Тож, цей стиль життя

базується на незадоволених потребах в безпеці, любові та турботі, що є порушеною прихильністю за типом уникання. Позитивний зв'язок з РДС «негативізм / песимізм» з домену «Надмірна пильність та заборони», що свідчить про придушення здатності до спонтанності й схильність концентрувати увагу на негативній стороні життя.

Від'ємних зв'язки мають РДС «злітність з іншими / нерозвинене Я» та «самопожертва» і

Таблиця 2. Кореляційні зв'язки стилю «Міжособистісна залежність» з РДС

РДС (r)					Домен
покинутість / нестабільність (0,26)	недовіра / насильство (0,31)	емоційна депривація (0,34)	дефективність / сором (0,27)	соціальна ізоляція / відчуження (0,35)	1
залежність / некомпетентність (0,46)	схильність до фізичної шкоди чи хвороби (0,29)	злитість з іншими / нерозвинене Я (0,41)	приреченість на невдачу		2
підпорядкування (0,46)	самопожертва (0,41)	пошук схвалення (0,50)			3
спрямованість на особливі права / грандіозність (0,28)	недостатність самоконтролю / самодисципліни (0,24)				4
негативізм / песимізм (0,32)	пригніченість / придушення емоцій (0,36)	завишені вимоги до себе / жорсткі стандарти (0,28)	пунітивність (0,49)		5

Вплив РДС на стиль «Міжособистісна залежність» відбиває неспецифічний характер зв'язків, коли в основі стилю виявлено високий рівень вираженості усіх РДС. Тож це може означати наявність інших факторів, що моделюють вплив РДС. Найбільш сильними є зв'язки зі схемами другого домену «Порушення автономії» та третього домену «Спрямованість на інших». Власне це відображає зміст стилю «Міжособистісна

«пошук схвалення». За змістом це показує потребу в автономії, яка є підсиленою і є болючим акцентом на власній відокремленості, що також вкладається в загальну картину синдрому «емоційного холоду» (Кочарян, 2019).

Наступна таблиця відтворює кореляційні зв'язки стилю «Міжособистісна залежність», що є більш властивий чоловікам (Зубенко, 2020).

залежність», окремими проявами можуть бути знижена здатність до автономії і незалежного функціонування, безпорадність, вразливість, наявність страхів, схильність до симбіотичних стосунків або над близькості тощо.

У таблиці 3 представлено кореляції стилю «Міметизм», який більш властивий жінкам (Зубенко, 2020).

Таблиця 3. Кореляційні зв'язки стилю «Міметизм» з РДС

РДС (r)				Домен
покинутість / нестабільність (0,25)	недовіра / насильство (0,29)	емоційна депривація (0,27)	дефективність / сором (0,42)	1
залежність / некомпетентність (0,36)	злитість з іншими / нерозвинене Я (0,31)			2
пошук схвалення (0,41)				3
спрямованість на особливі права / грандіозність (-0,48)				4

Зазначений стиль має позитивні кореляції з більшістю РДС першого домену «Розрив зв'язків та відторгнення», що свідчить про наявність психологічного базису у вигляді порушеної прихильності. Зв'язок з РДС «дефективність / сором» може бути зрозумілий як відчуття власної збитковості, та це базове почуття є неусвідомлюваним. Тож «міметичне бажання» (Жирар, 2019) виконує роль механізму подолання

почуття власної недосконалості «запозичення» досконалості в інших людей або шляхом наслідування гідних, соціально схвалюваних моделей поведінки. Зв'язки з РДС із другого домену «Порушення автономії», третього домену «Спрямованість на інших» і від'ємний зв'язок з РДС «спрямованість на особливі права / грандіозність» відображають загальну картину фундаменту цього стилю у вигляді порушеної

прихильності та труднощів в формування психологічної автономії.

Наступна таблиця відображає кореляції, що має стиль «Зрілість».

Таблиця 4. Кореляційні зв'язки стилю «Зрілість» з РАС

РДС·(τ)□					Домен□
покинутість·/· нестабільність (0,26)□	недовіра·/· насильство (0,31)□	емоційна· депривація· (0,34)□	дефектив- ність/сором· (0,27)□	соціальна· ізоляція/·відчу- ження·(0,35)□	1□
приреченість на невдачу·(-0,51)□					2□
самопожертва·(0,32)□			пошук·схвалення(0,44)□		3□
недостатність·самоконтролю·/·самодисципліни(-0,44)□					4□
негативізм·/·песимізм·(-0,35)□			пунітивність(0,29)□		5□

Перше, що привертає увагу, це наявність численних зв'язків з дезадаптивними емоційними схемами. Характер зв'язків вказує на наявність травматичного базису, пов'язаного із фіксаціями на ранніх стадіях розвитку особистості (порушена прихильність, дефіцит потреби у безпеці та турботі). Окремо слід обговорити зв'язок з РАС «пунітивність», яка вказує на значущу роль почуття провини у формуванні зрілого стилю життя. Тож провинна скоріш за все виконує функцію мотивації вдосконалення й знаходження більш «високого

стандарту» у власному житті. Від'ємні зв'язки з РАС «приреченість на невдачу», «недостатність самоконтролю / самодисципліни», «негативізм / песимізм» свідчать про наявність переконання у власній спроможності та компетентності, здатність до самоконтролю й переважання позитивних настанов у сприйнятті подій власного життя. Фактично це і є механізмами подолання травматичного базису.

Наступна таблиця демонструє зв'язки, що виявив стиль «Комплекс переважання».

Таблиця 5. Кореляційні зв'язки стилю «Комплекс переважання» з РАС

РДС·(τ)□	Домен□
дефективність/сором(0,47)□	1□
пошук·схвалення(0,46)□	3□
спрямованість на особливі права·/·грандіозність(0,55)□	4□
пунітивність(0,34)□	5□

Цей стиль життя виявив позитивні кореляційні зв'язки з РАС майже усіх доменів, але за кількістю зв'язків ми спостерігаємо тут значно менше. З результатів бачимо, що стиль «Комплекс переважання» формується як захисна «маска» та результат вирішення конфлікту між почуттям дефективності, власної недосконалої (РАС

«дефективність/сором») та грандіозності «Я» (РАС «спрямованість на особливі права / грандіозність») із домінуванням зовнішньої референції в оцінюванні себе та регуляторів поведінки (РАС «пошук схвалення» та «пунітивність»).

Таблиця 6 містить дані кореляцій стилю «Асертивність».

Таблиця 6. Кореляційні зв'язки стилю «Асертивність» з РАС

РДС·(τ)□			Домен□
емоційна депривація· (0,29)□	дефективність· /сором(0,26)□	соціальна ізоляція· відчуження·(0,33)□	1□
злитість з іншими·/·нерозвинене Я·(-0,51)□			2□
підпорядкування·(-0,39)□			3□
завищені вимоги до себе·/·жорсткі стандарти·(0,41)□			5□

Цей стиль є дещо схожим на стиль «Зрілість», але важливою відмінністю є труднощі із психологічною інтимністю та фіксація на зовнішній успішності та високій самоефективності. Стиль «Асертивність» також пов'язаний із ранньою інфантильною травматизацією, що відображено у зв'язках з РАС першого домену та свідчить про фрустрація потреб у прийнятті, турботі та любові.

Але формування впевненості у собі та зрілої життєвої позиції відбувається за рахунок стратегій подолання, що відображають або досягнення психологічної автономії та формування вимогливості до себе. Про це свідчать від'ємні зв'язки з РАС «злитість з іншими / нерозвинене Я», «підпорядкування» та позитивний зв'язок з РАС «завищені вимоги до себе / жорсткі стандарти».

Обговорення результатів. Можемо зазначити такі загальні закономірності, що було виявлено:

- значна кількість кореляційних зв'язків, що демонструють стилі життя з РАС, та їхній суперечливий характер. Цей результат свідчить на користь того, що існують інші особистісні фактори, що моделюють вплив РАС на стиль життя особистості;

- за характером впливу РАС на життєві стилі цей вплив може бути *неспецифічним* (прикладом є стиль «міжособистісна залежність»), коли в основі стилю виявлено високий рівень вираженості усіх РАС і не можливо окреслити окремі специфічні зв'язки. ймовірним механізмом такого впливу є особистісна тривога, коли усі РАС підвищують рівень особистісної тривоги й стиль життя стає захистом від напруги та тривоги;

- за характером впливу РАС на життєві стилі такий вплив може бути *специфічним* (прикладом є усі інші стилі), коли можна описати досить конкретні механізми:

- «Уникнення контакту» формується подібно до синдрому «емоційного холоду» за типом підсиленої автономії й уникнення близькості;

- «Міметизм» пов'язаний із подоланням почуття власної недосконалості шляхом наслідування підних, соціально схвалюваних моделей поведінки або досконалості, що походить ззовні;

- «Комплекс переважання» є захисною «маскою», що пов'язана із конфліктом між почуттям власної недосконалості та грандіозності «Я»;

- життєві стилі, що є зрілими («Зрілість» та «Асертивність») мають травматичний базис, що сформовано за рахунок фіксацій на ранніх стадіях розвитку особистості. Можливість досягнення зрілих аспектів у життєвому стилі особистості відбувається за рахунок стратегій подолання, які мають певні відмінності: для стилю «Асертивність» це розвиток психологічної автономії та формування вимогливості до себе, а для стилю «Зрілість» це формування переконань у власній компетентності, функціонування почуття провини як мотиватора самовдосконалення, розвинений самоконтроль.

Висновки

На основі проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Ранні дезадаптивні схеми мають специфічні та неспецифічні механізми впливу на стилі життя.

2. Специфічний вплив виявлено на стилі «Уникнення контакту», «Міметизм», «Комплекс переважання», який пов'язаний із дефіцитом базових потреб у злитті та безумовному прийнятті і

визнанні цінності і формуванням ранніх дезадаптивних схем, що фіксують цей ранній досвід у стилі життя.

3. Життєві стилі, що є зрілими («Зрілість» та «Асертивність») мають значний травматичний базис, пов'язаний із порушеною прихильністю, дефіцитом потреби у безпеці та турботі. Специфічним механізмом є формування стратегій подолання, що відображають або досягнення психологічної автономії та формування вимогливості до себе (стиль «Асертивність») або формування базових переконань у власній спроможності та компетентності, позитивному спрямуванні почуття провини як мотиватора самовдосконалення, високо розвиненому самоконтролю й переважання позитивних настанов у сприйнятті життя (стиль «Зрілість»).

4. Неспецифічний механізм впливу визначено тільки на стиль «Міжособистісна залежність», можливим механізмом такого впливу є особистісна тривога, коли усі ранні дезадаптивні схеми підвищують рівень особистісної тривоги й стиль життя стає захистом від напруги та тривоги.

Перспектива подальших досліджень полягає в уточненні механізмів модуляції впливу РАС на життєві стилі, в якості яких можуть бути розглянуто функціонування особистості та загальний рівень саморегуляції особистості.

Список посилань

- Еричев, А. Н. (2019) *Когнитивно-поведенческая психотерапия в системе биопсихосоциальной терапии расстройств шизофренического спектра* (дис. на соиск.уч. ст. доктора мед. наук). Санкт-Петербург: ФГБУ «НМИЦ ПН им. В.М. Бехтерева».
- Жириар, Р. (2019) *Ложь романтизма и правда обмана*. Пер. с фр. А. Зыгмонт. – М.: Новое литературное обозрение.
- Зубенко, О.М. (2020) Стилi життя сучасної студентської молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 69. 74-80. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-10>
- Ковтуненко А.Ю., Ерзин А.И. (2018) Ранние дезадаптивные схемы у девушек, практикующих диеты. *Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн.* 6 (1). Режим доступа: <http://medpsy.ru/climp>
- Кочарян, О. С. (Ред.) (2019) *Синдром «емоційного холоду» в міжособистісних стосунках: монографія*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Сардарзаде, С. (2019) *Взаємодія когнітивних та емоційних схем у осіб з тривожними, депресивними та спричиненими стресом розладами* (автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук) Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка.
- Aloi, M., Verrastro, V., Rania, M., Sacco, R., Fernández-Aranda, F., Jiménez-Murcia, S., De Fazio, P. and Segura-García, C. (2020) The Potential Role of the Early Maladaptive Schema in Behavioral Addictions Among

- Late Adolescents and Young Adults. *Front. Psychol.* 10:3022. <https://doi.org/3389/fpsyg.2019.03022>
- Collins, N. L., & Feeney, B. C. (2004). Working models of attachment shape perceptions of social support: Evidence from experimental and observational studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87(3), 363-383. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.87.3.363>
- Chatav, Y., & Whisman, M. A. (2008). Partner schemas and relationship functioning: A states of mind analysis. *Behavior Therapy*, 40, 50-56.
- Chodkiewicz, J., Gruszczynska, E. Maladaptive Schemas Among People Addicted to Alcohol: Heterogeneity but not Specificity? *Alcohol and Alcoholism*, 2018, 53(6) 682–687. <https://doi.org/10.1093/alcac/agy047>
- Kakavand, R., Kakavand, A., & Hakami, M. (2018). A Comparative Study of Early Maladaptive Schemas and Impulsivity Between Opioid Abusers and Non-Abusers. *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 6(3), 167-174. Retrieved from: <http://jpcp.uswr.ac.ir/article-1-487-en.html>
- Laursen, B., DeLay, D., & Adams, R. E. (2010). Trajectories of perceived support in mother–adolescent relationships: The poor (quality) get poorer. *Developmental Psychology*, 46(6), 1792-1798. <https://doi.org/10.1037/a0020679>
- Marshall, A. D., Panuzio, J., Makin-Byrd, K. N., Taft, C. T. & Holtzworth-Munroe, A. (2011). A multilevel examination of interpartner intimate partner violence and psychological aggression reporting concordance. *Behavior Therapy*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2010.09.003>
- Rahabarian, M., Mohammadi, A., Abasi, I., Meysamie, A., & Nejatisafa, A. (2016). Comparing emotional schemas in remitted patients with bipolar disorders, major depressive disorder, and nonclinical people. *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 4(2). 121-128. <http://dx.doi.org/10.15412/J.JPCP.06040207>
- Razavi, V., Soltaninezhad, A., Rafiee, A. (2012) Comparing of early maladaptive schemas between healthy and addicted men. *Zabedan Journal of Research in Medical Sciences (ZJRMS)*; 14(9). 60-63.
- Shorey, R.C., Stuart, G.L., Anderson, S. J. (2013) Early maladaptive schemas among young adult male substance abusers: a comparison with a non-clinical group. *Subst Abuse Treat.* 44(5). 522–527. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2012.12.001>
- Young, J. E. (2014) Schema therapy: a practitioner's guide. *Counselling Psychology Quarterly*. 17 (1). 1–11.
- References**
- Erychev, A. N. (2019) *Cognitive-behavioral psychotherapy in the system of biopsychosocial therapy for schizophrenic spectrum disorders* (Doctor or science thesis). Sankt-Peterburh: FHBU «NMYT's PN im. V.M. Bekhtereva». [in Russian]/
- Zhyrar R. (2019) *The lies of romanticism and the truth of deception*. Per. s fr. A. Zyhmont. – M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
- Zubenko, O.M. (2020) Lifestyles of modern student youth. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya Psykholohiia.* 69. 74-80. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-10>
- Kovtunencko A.Iu., Erzyn A.Y. (2018) Early maladaptive schemas in girls who practice diets. *Khnycheskaia i medytynskaia psykholohiia: yssledovanyia, obuchenye, praktyka: elektron. nauch. zhurn.* 6(1). Rezhym dostupa: <http://medpsy.ru/climp>
- Kocharian, O. S. (Red.) (2019) *Syndrome of "emotional cold" in interpersonal relationships: monograph*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.
- Sardarzade, S. (2019) *Interaction of cognitive and emotional patterns in people with anxiety, depression and stress-induced disorders* (Extended abstract of candidate's thesis). Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t psykholohii im. H.S. Kostiuca. [in Ukrainian]
- Aloi, M., Verrastro, V., Rania, M., Sacco, R., Fernández-Aranda, F., Jiménez-Murcia, S., De Fazio, P. and Segura-García, C. (2020) The Potential Role of the Early Maladaptive Schema in Behavioral Addictions Among Late Adolescents and Young Adults. *Front. Psychol.* 10:3022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.03022>
- Collins, N. L., & Feeney, B. C. (2004). Working models of attachment shape perceptions of social support: Evidence from experimental and observational studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87(3), 363-383. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.87.3.363>
- Chatav, Y., & Whisman, M. A. (2008). Partner schemas and relationship functioning: A states of mind analysis. *Behavior Therapy*, 40, 50-56.
- Chodkiewicz, J., Gruszczynska, E. Maladaptive Schemas Among People Addicted to Alcohol: Heterogeneity but not Specificity? *Alcohol and Alcoholism*, 2018, 53(6) 682–687. <https://doi.org/10.1093/alcac/agy047>
- Kakavand, R., Kakavand, A., & Hakami, M. (2018). A Comparative Study of Early Maladaptive Schemas and Impulsivity Between Opioid Abusers and Non-Abusers. *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 6(3), 167-174. Retrieved from: <http://jpcp.uswr.ac.ir/article-1-487-en.html>
- Laursen, B., DeLay, D., & Adams, R. E. (2010). Trajectories of perceived support in mother–adolescent relationships: The poor (quality) get poorer. *Developmental Psychology*, 46(6), 1792-1798. <https://doi.org/10.1037/a0020679>
- Marshall, A. D., Panuzio, J., Makin-Byrd, K. N., Taft, C. T. & Holtzworth-Munroe, A. (2011). A multilevel examination of interpartner intimate partner violence and psychological aggression reporting concordance. *Behavior Therapy*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2010.09.003>
- Rahabarian, M., Mohammadi, A., Abasi, I., Meysamie, A., & Nejatisafa, A. (2016). Comparing emotional schemas in remitted patients with bipolar disorders, major depressive disorder, and nonclinical people. *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 4(2). 121-128. <http://dx.doi.org/10.15412/J.JPCP.06040207>
- Razavi, V., Soltaninezhad, A., Rafiee, A. (2012) Comparing of early maladaptive schemas between healthy and addicted men. *Zabedan Journal of Research in Medical Sciences (ZJRMS)*; 14(9). 60-63.
- Shorey, R.C., Stuart, G.L., Anderson, S. J. (2013) Early maladaptive schemas among young adult male substance abusers: a comparison with a non-clinical group. *Subst Abuse Treat.* 44(5). 522–527. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2012.12.001>
- Young, J. E. (2014) Schema therapy: a practitioner's guide. *Counselling Psychology Quarterly*. 17 (1). 1–11.

Early Maladaptive Schemas as Determinants of Student's Youth Lifestyle**Zubenko Olesya***postgraduate student, Department of Psychological Counseling and Psychotherapy
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

The article is devoted to the problems of studying the life style in psychology and the factors of its formation. The aim of the work is to establish the role of early maladaptive schemas as factors in the formation of certain aspects of student youth lifestyle. Early maladaptive schemas are considered according to J. Young's concept as models of reality perception which were formed in childhood under the influence of traumatic events and represent the perception and interpretation mechanisms of life experience. The empirical research was carried out on a student sample (21-27 years old) of both sexes; the total number of the studied people was 195. The method of early memories analysis and its quantitative assessment by the parameters of social interest, life position questionnaire, self-assessment of personality maturity, method of personality maturity diagnosis, world assumptions scale, diagnosing of interpersonal relationships style, differential emotions scale and J. Young's early maladaptive schemas (EMS) questionnaire were used in the investigation. The results in six typical models lifestyles constructing were identified: "Avoidance of contact", "Superiority Complex", "Assertiveness", "Mimetism", "Maturity", "Interpersonal dependence". Specific and nonspecific mechanisms of EMS influence on lifestyles has been established. Nonspecific mechanism was revealed only for the "Interpersonal dependence" style. The styles "Avoidance of contact", "Mimetism", "Superiority Complex", "Assertiveness", "Maturity" revealed specific mechanisms, which consist in traumatic foundation presence formed by certain EMS for each style. "Avoidance of contact" is shaped like enhanced autonomy and intimacy avoidance. "Mimetism" is associated with overcoming the inferiority feelings by imitating worthy socially approved behavior. The "Superiority complex" is a protective "mask" associated with the conflict between the inferiority feeling and the Self-grandiosity. Life styles that are mature ("Maturity" and "Assertiveness") have traumatic basis, formed due to fixations in the early stages of personality development, and the ability to achieve mature aspects of personality occurs through various coping strategies.

Key words: *lifestyle, early personality experience, early maladaptive schemas, student youth.*

Надійшла до редакції 25.03.2021

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Особливості взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та метакогнітивним контролем*

Августюк Марія Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин
докторант кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
<https://orcid.org/0000-0001-8041-5078>
e-mail: maria.avgustiuk@gmail.com

Дослідження зосереджене на вивченні деяких теоретичних та методологічних аспектів взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та контролем. У статті представлений аналіз понять метакогнітивного моніторингу та контролю, їхні відмінні функціональні особливості, процеси їхнього функціонування, та особливості взаємодії між цими складовими метапізнання. Метакогнітивний моніторинг як суб'єктивне оцінювання власних когнітивних процесів та знань не може розглядатися окремо від метакогнітивного контролю щодо стратегічного регулювання когнітивних операцій та ресурсів. Як наслідок, процеси метакогнітивного моніторингу є важливою умовою оновлення метакогнітивного контролю. Завдяки правильно організованому високоефективному метакогнітивному моніторингу студенти можуть на метакогнітивному рівні вивчати когнітивні особливості набуття знань та використовувати відповідні навчальні стратегії. За допомогою метакогнітивного контролю студенти можуть використовувати метапізнання для регулювання власної діяльності на когнітивному рівні. Необхідність вивчення особливостей цієї взаємодії була зумовлена важливістю продовження теоретичного аналізу основ метакогнітивного моніторингу, обґрунтування складових його компонентів, з'ясування зв'язку з ефективністю навчальної діяльності тощо. Результати теоретичного аналізу, виявлені в дослідженні, відіграють помітну роль у процесі розуміння цього взаємозв'язку.

Ключові слова: метакогнітивний моніторинг, метакогнітивний контроль, точність, навчальна діяльність, студенти.

Постановка проблеми. Аналіз психологічної літератури також показав, що не лише метакогнітивний моніторинг є центральним для метапізнання. Метакогнітивний контроль також виступає важливим конструктом, адже здатність студентів контролювати власний навчальний процес є однією з основ саморегульованого навчання [11; та ін.].

Метакогнітивний моніторинг як суб'єктивне оцінювання власних пізнавальних процесів та знань неможливо розглядати окремо від метакогнітивного контролю, що стосується стратегічної регуляції когнітивних операцій та ресурсів. Процеси метакогнітивного моніторингу є важливою умовою актуалізації метакогнітивного контролю. У цьому аспекті звертають увагу на дослідження того, наскільки зміни в моніторингу обумовлюють зміни в характері контролю суб'єкта за власною пізнавальною активністю. Метакогнітивний моніторинг впливає на регулювання навчання, а це впливає на навчання загалом [3].

Таким чином, **метою** дослідження є вивчення деяких теоретичних та методологічних аспектів

взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та метакогнітивним контролем у навчальній діяльності студентів.

Результати дослідження. Метакогнітивний моніторинг та метакогнітивний контроль складають основу для багатьох теорій саморегульованого навчання [11; та ін.]. Зокрема, саморегульоване навчання варто розглядати як циклічний процес моніторингу студентами ефективності своїх методів (стратегій) навчання та подальшої реакції на отримані результати, що варіюються від прихованих змін у само сприйнятті з метою виявлення змін у власній навчальній поведінці. Взаємозв'язок між цими метакогнітивними процесами є окремою дослідницькою проблемою.

Судження метакогнітивного моніторингу показують, чи наближається студент до правильного вирішення проблеми, і оцінюють, наскільки добре він/вона розуміє те, що вивчає. Загалом, це поняття розглядається як процес оцінювання поточного прогресу та його результатів у навчанні, а також поточного стану конкретної пізнавальної діяльності суб'єктів

* **How to cite:** Avhustiuk, M. (2021). Features of the Relationship Between Metacognitive Monitoring and Metacognitive Control, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 37-43. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-05>

навчальної діяльності. Метакогнітивний контроль розглядається як процес регулювання визначених аспектів будь-якої пізнавальної діяльності, спрямований на прийняття рішень про

використання нових підходів до вирішення складних проблем, яким є, наприклад, необхідна часова затратність під час опрацювання того чи іншого завдання [4; та ін.] (див. Таблицю 1).

Таблиця 3. Основні чинники метакогнітивного моніторингу та метакогнітивного контролю

Поняття	Тлумачення терміну	Процесуальні приклади застосування	Види
Метакогнітивний моніторинг	оцінювання поточного стану когнітивної діяльності	1) судження про те, чи відбувається наближення до правильного вирішення проблеми; 2) оцінювання того, наскільки вдалим є розуміння вивченого/прочитаного	метакогнітивні судження
Метакогнітивний контроль	регулювання визначених аспектів когнітивної діяльності	1) прийняття рішень щодо необхідності використання нового підходу до вирішення складного завдання; 2) прийняття рішення щодо необхідності збільшення часових затрат на пригадування відповіді на запитання	1) розподіл часу, витраченого на навчання; 2) розподіл вибору дослідження (вибір того, що вивчати); 3) вибір необхідних стратегій

Існує модель взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та контролем, розроблена П. Вінн та А. Хадвін [15]. Згідно з цією моделлю, актуальними складовими навчальної діяльності є визначення завдання, планування (або постановка цілей), виконання завдання та адаптація до завдання, а також до цілей та стратегій, які використовуються після того, як завдання було виконано.

Дж. Раналлі [11] розглядає метакогнітивний моніторинг як процес, під час здійснення якого виникає відчуття поточного стану знань і результату. Дослідник наголошує на взаємодії метакогнітивного моніторингу і контролю: моніторинг інформує контроль про те, що приймаються рішення про підтримку, зміну або відмову від обраного раніше підходу до навчання. Коли моніторинг не є точним, контроль базується на неоптимальній інформації, що ускладнює досягнення бажаних результатів під час виконання завдання.

Для детальнішого розуміння взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та контролем варто розглянути запропоновану Т. Нелсоном та Л. Наренсом [10] схему співвідношення між метарівнем та об'єктивним рівнем, у результаті чого виникають процеси моніторингу та контролю. Модель метапізнання показує теоретичний механізм взаємодії між двома структурами (метарівнем та об'єктивним рівнем) та двома відношеннями відповідно до напрямку потоку інформації між цими рівнями – від моніторингу до контролю та у зворотному напрямку. Іншими словами, взаємодія між цими метакогнітивними конструктами відбувається у вигляді «контроль-моніторинг» (КМ) та «моніторинг-контроль» (МК) [10; та ін.].

Мета-рівень змінює об'єктивний рівень контролю. Автори порівнюють це поняття, яке лежить в основі контролю, з говорінням по телефону. Важливим є те, що інформація, що надходить з мета-рівня на об'єктивний рівень, змінює або стан процесів на цьому рівні, або ж сам процес, що може спричинити певну дію на об'єктивному рівні (наприклад, ініціювати, продовжити або припинити дію). Оскільки контроль не отримує жодної інформації з об'єктивного рівня, необхідний моніторинг. Поняття моніторингу порівнюється з слуханням того, що говориться по телефону, тобто відбувається отримання інформації на об'єктивному рівні. Найважливішу роль тут відіграють суб'єктивні повідомлення того, хто навчається, про власний самоаналіз [10]. Складовими метакогнітивного контролю є постановка мнемонічних цілей, використання мнемонічних засобів, розподіл часу тощо [10; та ін.].

Метакогнітивний моніторинг інформує метакогнітивний контроль: коли моніторинг не є точним, контроль базується на неоптимальній інформації, що ускладнює досягнення бажаних результатів. Іншими словами, неточний моніторинг безпосередньо пов'язаний з рішеннями щодо контролю, які не відповідають вимогам до навчання або вимогам до виконання завдань [11; та ін.]. Тобто метакогнітивний моніторинг розглядається як процес, під час якого виникають відчуття поточного стану знань чи результатів, тоді як метакогнітивний контроль – як ще один процес під час прийняття рішень про підтримку, зміну або відмову від обраного підходу до навчання. Примітно, що дослідження, які стосуються як

точності моніторингу та контролю, так і результатів навчання, є порівняно нещодавно розроблені в рамках психологічних досліджень.

Завдяки правильно організованому високоефективному метакогнітивному моніторингу студенти можуть на метакогнітивному рівні вивчати когнітивні особливості набуття знань та використовувати відповідні навчальні стратегії. За допомогою метакогнітивного контролю студенти можуть використовувати метапізнання для регулювання власної діяльності на когнітивному рівні [2].

У навчальній діяльності студентів точність метакогнітивних суджень про вивчене має вагомe значення, оскільки судження моніторингу є важливим джерелом для регулювання студентами своєї пізнавальної діяльності під час навчання [11; 13]. Дж. Раналлі [11] зазначає, що точний метакогнітивний моніторинг власних знань чи результатів діяльності може розглядатися як передумова саморегульованого навчання. Автор схиляється до думки, що моніторинг інформує метакогнітивний контроль, який так само впливає на результати виконання завдань. Підвищення рівня обізнаності студентів про точність моніторингу може сприяти ефективнішій саморегуляції навчання.

Зв'язок точності метакогнітивного моніторингу з контролем є очевидним у випадку відносної точності [13]. Невідповідно підібрана процедура калібрування (у вигляді ілюзії знання або ілюзії незнання) демонструє вплив на процеси управління, оскільки надмірна впевненість (як і впевненість недостатня) може змінити усвідомлення того, чи відбувається вивчення матеріалу. Коли студенти переконані, що засвоїли необхідний матеріал (незалежно від того, так це чи ні), вони вирішують не продовжувати вчитися; коли ж вони вважають, що не засвоїли навчальний матеріал (знову ж таки, незалежно від того, чи це справді так), вони вирішують продовжувати процес вивчення. Іншими словами, дослідження в психологічній літературі показують, що спотворення калібрування може мати негативний вплив на контроль навіть у ситуаціях, коли відносна точність є високою [12].

Важливо, що студентам недостатньо точних метакогнітивних суджень. Їм також потрібно знати, як перетворити ці судження на план дослідження [12]. Один із таких планів був запропонований Дж. Меткалф [12]. Це так звана модель встановлення ділянки проксимального навчання, згідно з якою студенти повинні розподілити навчальний час на вивчення найбільш придатної до засвоєння інформації. Стратегія виявилася ефективною для підвищення рівня

навчання. Ідея полягає в тому, що студентів слід навчити ефективно розподіляти час вивчення матеріалу у декілька етапів: 1) необхідно розмежувати нову інформацію від уже вивченої; 2) як тільки вивчена інформація буде вилучена з процесу засвоєння, потрібно визначити, наскільки ефективним є засвоєння інформації, яку ще потрібно вивчити; 3) також треба визначити, скільки часу приділяти на опрацювання інформації, яку оцінено найвищими показниками метакогнітивних суджень; 4) у випадку, якщо інформація засвоєна добре, все ще існує необхідність виключити її з процесу вивчення для того, щоб вивчати складнішу інформацію; 5) студентам також може знадобитися інструктування щодо того, як встановлювати цілі та управляти часом, що, зі свого боку, сприятиме покращенню саморегульованого навчання [12].

А. Ефклайдс [6] пропонує розширену модель метапізнання, яка базується на моделі, розробленій Т. Нелсоном та А. Наренсом. Модель складається з трьох рівнів метапізнання: об'єктний рівень (пізнання), рівень особистої обізнаності (моніторинг та контроль пізнання) та соціальний рівень. Як наслідок, на об'єктному рівні процеси моніторингу та контролю є неусвідомленими; на рівні особистої обізнаності відбувається усвідомлення змісту власної свідомості (моніторинг та контроль пізнання); і, нарешті, на соціальному рівні існують соціальні наслідки для індивідуального регулювання пізнання (іншими словами, йдеться про можливість існування більш ніж одного метакогнітивного рівня).

Процеси задіяні на кожному рівні метапізнання таким чином. Під час читання/вивчення моніторинг на об'єктному рівні інформує про плавність процесу осмислення (розуміння) інформації. Якщо цей процес запускається автоматично, читання/вивчення триває; якщо це не вдається, моніторинг інформує контроль, а читання/вивчення сповільнюється. І, навпаки, якщо когнітивна обробка не відновлюється (наприклад, процеси розуміння не є ефективними), той, хто навчається, має усвідомлювати відсутність когнітивного прогресу. Тобто результат несвідомого моніторингу та контролю може досягти рівня свідомого усвідомлення (рівень особистої обізнаності), що набуває вигляду метакогнітивних відчуттів або суджень [6].

На рівні особистої обізнаності мають місце метакогнітивні знання (про розуміння та чинники, що на це впливають). Також виділяють фізіологічні показники витрат зусиль (наприклад, підвищена увага до конкретних фраз або невідомих слів). Більше того, існує усвідомлення емоцій або афективних станів, пов'язаних із завданням та його

виконанням, або результатом виконання (наприклад, здивування чи розчарування тим, що не відбувається розуміння під час читання/вивчення). Моніторинг на рівні особистої обізнаності забезпечує передумови для свідомого та навмисного регулювання пізнання; свідомий або навмисний контроль передбачає використання когнітивних стратегій та метакогнітивних навичок [6].

На соціальному рівні моніторинг базується на відображенні та спостереженні за суб'єктивними переживаннями, думками або діями інших; інакше кажучи, це стратегія звернення за допомогою до колег-студентів чи викладачів. Контроль набуває вигляду інструкцій для студента щодо того, яку стратегію використовувати, пояснень або спільних зусиль, спрямованих на створення смислу

(наприклад, читання/вивчення та мислення вголос, щоб студент міг стежити за тим, як здійснюється процес розуміння у партнера тощо). Важливо, що саме спільне навчання передбачає такий рівень функціонування метапізнання [6].

Існують різні процеси, що лежать в основі моніторингу та контролю на згаданих рівнях функціонування метапізнання (див. Таблицю 2). Так, на рівні особистої обізнаності процеси варіюються від несвідомих евристик, інференційних процесів, заснованих на знайомості інформації та використанні підказок [8], до процесів соціального пізнання, свідомих аналітичних процесів змісту власної свідомості та спостереження за власною діяльністю та її результатами [6].

Таблиця 2. Процеси, що лежать в основі моніторингу та контролю на різних рівнях метапізнання

Свідоме або цілеспрямоване метапізнання	
Об'єктний рівень	
Моніторинг	Контроль
<ul style="list-style-type: none"> - виявляє плавність (або недостатню вільність) когнітивної обробки інформації, її переривання, конфлікт реакцій на помилки; пояснює чинники, що впливають на запам'ятовування чи пізнання 	<ul style="list-style-type: none"> - передбачає: <ol style="list-style-type: none"> 1) отримання або втрату контролю, який залежить від випадкових умов; 2) формування абстрактних правил або наборів завдань; 3) збільшення затратності часу, зусиль та уваги на виконання завдань; 4) ініціювання та припинення обробки інформації; 5) застосування виконавчих функцій (гальмування реакцій, оновлення, переключення уваги тощо)
Рівень особистої обізнаності	
Моніторинг	Контроль
<ul style="list-style-type: none"> - сприяє забезпеченню введення свідомого та цілеспрямованого регулювання пізнання (тобто використання когнітивних та метакогнітивних стратегій, а також вольових стратегій для контролю емоцій, мотивації тощо); - базується на: <ol style="list-style-type: none"> 1) розумінні метакогнітивних переживань (метакогнітивні судження та відчуття); 2) розумінні власних думок, завдань та характеристик контексту (наприклад, знання, що стосуються конкретних завдань); 3) розумінні афективних, мотиваційних та вольових переживань 	<ul style="list-style-type: none"> - передбачає формування та застосування наявних загальних правил до виконання завдань; - передбачає використання когнітивних стратегій та метакогнітивних навичок: <ol style="list-style-type: none"> 1) стратегії орієнтації (що саме потрібно для розуміння); 2) планування (пошук проблеми, читання тексту та перевірка, чи не бракує інформації або відповідного слова); 3) моніторинг застосування обраної (запланованої) стратегії; 4) оцінювання результату застосування обраної стратегії; 5) прийняття нових контрольних рішень, якщо проблема не вирішена (наприклад, відмовитися від зусиль або розпочати новий раунд саморегуляції розуміння)
Соціальний рівень	
Моніторинг	Контроль
<ul style="list-style-type: none"> - ґрунтується на рефлексії та спостереженні за суб'єктивними переживаннями, думками чи діями (поведінкою) інших людей, їх результатами (наприклад, звернення за допомогою до колеги-студента чи викладача); - має за основу взаємодію та спілкування з іншими; - базується на знанні формальних теорій пізнання, в основі яких лежать раціональні, аналітичні процеси 	<ul style="list-style-type: none"> - використовує стратегії, набуті в процесі навчання та соціальної взаємодії; - застосовує метакогнітивні навички у соціальній взаємодії або контексті спільної роботи

Метакогнітивний моніторинг складається з різноманітних індикаторів знань (або так званих оцінних компонентів), що уможливають включення суб'єктів навчальної діяльності у саморегулюючі процеси, важливі як для отримання знань, так і для моніторингу цих знань, коли виникає необхідність здійснення такого оцінювання [1; 2]. Це так звані метакогнітивні судження, які суб'єкт пізнавальної навчальної діяльності продукує у процесі виконання тих чи тих завдань [1]. Судження метакогнітивного моніторингу показують, чи наближається студент до правильного вирішення проблеми, та оцінюють, наскільки добре він/вона розуміє вивчене [4].

До метакогнітивних суджень належать: судження про легкість вивчення (EOLs) (або судження про складність завдання), судження про вивчене (JOLs), судження впевненості у правильності виконання, судження про асоціативне вивчення пар слів, судження про легкість впізнання інформації, метапам'яттєві судження. До складу процесів метакогнітивного моніторингу, крім суджень, також відносять відчуття, які виникають після здійснення суджень і можуть призвести або до точності метакогнітивного моніторингу, або до різних метакогнітивних ілюзій [8; 5; 14; 1; 6; 7; та ін.]. Група відчуттів складається з відчуттів знайомості, відчуттів складності/легкості розуміння, відчуттів знання/незнання, відчуттів впевненості/невпевненості, відчуттів задоволення, а також відчуттів «на кінчику язика», відчуттів раціональності/нераціональності, відчуттів правильності відповідей тощо. Важливо зазначити, що відчуття є продуктами метакогнітивного моніторингу належного функціонування процесу вивчення та відтворення матеріалу.

Метакогнітивні судження та відчуття спричиняються евристичними, які, зі свого боку, залежать від підказок, що виникають під час процесу вивчення. Зокрема, А. Коріат [8] виділяє три класи (або типи) підказок: внутрішні, зовнішні та мнемонічні, які залежать від кількості, ступеня складності, змістового наповнення та умов опрацювання представленої інформації. Особливістю підказок є те, що вони не завжди позитивно впливають на метакогнітивні судження, оскільки можуть бути або просто проігнорованими, або ж помилково неналежно використаними [1]. До складу внутрішніх чинників входять такі характеристики навчального матеріалу, як вид інформації, її рівень складності, зміст, обсяг тощо. До зовнішніх чинників як умов включених у навчальну діяльність операцій А. Коріат відносить: а) умови задання завдання, тобто тип тестового завдання, кількість разів, відведених на

опрацювання завдання, відведених на виконання час, а також зміпане або впорядковане повторення інформації, та б) включені у діяльність суб'єкта операції кодування, такі як рівень виконання та інтерактивне представлення інформації. До третього класу чинників, що включають як внутрішні, так і зовнішні, належать мнемонічні індикатори, які посилюють сигнали суб'єктам про рівень вивченого матеріалу, що буде відтворений згодом. Мнемонічними чинниками є доступність відповідної інформації, легкість, з якою інформацію можна пригадати, знайомість за підказками, легкість виконання запропонованого завдання, роль пам'яті в легкості накопичення інформації тощо [8; 1].

На основі внутрішніх, зовнішніх та мнемонічних чинників виникають евристики, тобто мислительні стратегії, що також впливають на точність метакогнітивних суджень. Евристики використовуються для інформування суджень і можуть спричинити помилки та призвести до ілюзій у метакогнітивному моніторингу. Як наслідок, вони можуть бути поділені, згідно з М. Серра та Дж. Меткалф [12], на дві групи: евристики, що сприяють точності метакогнітивного моніторингу, та евристики, які є перешкодою на шляху до його ефективного функціонування. До першої групи евристик належать евристики повторного опрацювання інформації з метою виправлення помилок сприймання, евристики намагання відтворити інформацію, евристики пригадування попереднього виконання, евристики узагальнення вивченого, евристики знання виду тестової перевірки тощо. До другої групи входять евристики знайомості, евристики плавності обробки інформації, евристики поточного знання, а також асоціативні евристики (евристики асоціацій) та евристики, що безпосередньо спричиняють ілюзії знання/незнання. При вивченні евристик прийнято вважати, що метакогнітивні судження не є безпосереднім оцінюванням успішності тих, хто навчається, у вирішенні проблеми, а скоріше оцінюванням їх різних особливостей.

Складовими метакогнітивного контролю є метакогнітивні вміння (або навички), що складаються із навичок планування, моніторингу розвитку процесу, розподілу зусиль, використання стратегій та регулювання пізнання. За іншими класифікаціями, до складу метакогнітивних умінь входять планування, оцінювання, моніторинг, розподіл часу та розподіл зусиль, або свідомі, зважені дії та стратегії, використані для розподілу зусиль та часу, орієнтації на вимоги завдання, планування, перевірки та регулювання процесів пізнання, а також для оцінювання отриманих результатів [12].

А. Ефклایدс [5] до структури метакогнітивних умінь включає такі компоненти: орієнтаційні стратегії, спрямовані на полегшення процесу розуміння завдань, щоб суб'єкт пізнання мав змогу ставити відповідні цілі (самоопитування за вимогами завдань, перегляд необхідного для опрацювання матеріалу, створення діаграм, таблиць, використання символів, виділення основних думок тощо); стратегії планування (встановлення додаткових цілей та осмислення їхньої послідовності, орієнтація на процедури, часові відрізки тощо); стратегії регулювання процесами пізнання (початок і завершення когнітивних процесів, збільшення зусиль, керування часом); стратегії перевірки (моніторингу) втілення на практиці запланованих дій, тобто стратегії, які людина використовує для моніторингу когнітивної діяльності відповідно до запланованого; стратегії оцінювання результату виконання завдання (порівняння отриманого результату з попередньо встановленими критеріями (якісний рівень); стратегії оцінювання якості планування, регуляції та практичного застосування використаних стратегій); стратегії повторення та саморегуляції [5; 3].

Висновки. Дослідження розглядає особливості взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом та метакогнітивним контролем. Як показує теоретичний аналіз, метакогнітивний моніторинг є суб'єктивним оцінюванням індивідом власних когнітивних процесів та знань і не може розглядатися окремо від метакогнітивного контролю щодо стратегічного регулювання когнітивних операцій та ресурсів. Процеси метакогнітивного моніторингу є важливою умовою оновлення метакогнітивного контролю, адже завдяки правильно організованому високоефективному метакогнітивному моніторингу студенти можуть на метакогнітивному рівні вивчати когнітивні особливості набуття знань та використовувати відповідні навчальні стратегії. Крім того, за допомогою метакогнітивного контролю студенти можуть використовувати метапізнання для регулювання власної діяльності на когнітивному рівні.

Список посилань

- Августюк, М. М. (2014). Ілюзія знання в метакогнітивному моніторингу процесу навчання: основні аспекти та змістові характеристики. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 26, 3-6. https://eprints.ua.edu/3064/1/Avhustiuk_NZ_Vy_p_26.pdf
- Балашов, Е. М. (2020). *Метакогнітивний моніторинг саморегульованого навчання студентів*. (Дис ... д. психол.

- наук). Острог, 504 с. https://theses.ua.edu.ua/DATA/111/balashov_dis.pdf
- Пасічник, І. Д., Каламаж, Р. В., & Августюк, М. М. (2014). Метакогнітивний моніторинг як регулятивний аспект метапізнання. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 28, 3-16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_28_3
- Dunlosky, J., & Metcalfe, J. (2009). *Metacognition: A textbook for cognitive, educational, life span and applied psychology*. USA: SAGE Publications, Inc., 344 p.
- Efklides, A. (2009). The role of metacognitive experiences in the learning process. *Psicothema*, 21(1), 76-82. <https://eric.ed.gov/?id=ED602407>
- Efklides, A. (2014). How does metacognition contribute to the regulation of learning? An integrative approach. *Psychological Topics*, 23(1), 1-30. <https://psycnet.apa.org/record/2014-25618-001>
- Händel, M., de Bruin, A. B. H., & Dresel, M. (2020). Individual differences in local and global metacognitive judgments. *Metacognition and Learning*, 15, 51-75. <https://doi.org/10.1007/s11409-020-09220-0>
- Koriat, A. (1997). Monitoring one's own knowledge during study: A cue-utilization approach to judgments of learning. *Journal of Experimental Psychology: General*, 126(4), 349-370. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.126.4.349>
- Metcalfe, J. (2002). Is study time allocated selectively to a region of proximal learning? *Journal of Experimental Psychology: General*, 131, 349-363. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.131.3.349>
- Nelson, T. O., & Narens, L. (1990). Metamemory: A theoretical framework and new findings. *The Psychology of Learning and Motivation*, 26, 125-173. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(08\)60053-5](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60053-5)
- Ranalli, J. (2018). Inaccurate metacognitive monitoring and its effects on metacognitive control and task outcomes in self-regulated L2 learning. *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 21(4), 1-20. https://lib.dr.iastate.edu/engl_pubs/221
- Serra, M. J., & Metcalfe, J. (2009). Effective implementation of metacognition. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition and Education*. New York, NY: Routledge, 278-298. <https://psycnet.apa.org/record/2010-06038-015>
- Thiede, K. W., Anderson M. C. M., & Theriault D. (2003). Accuracy of metacognitive monitoring affects learning of text. *Journal of Educational Psychology*, 95(1), 66-73. DOI:10.1037//0022-0663.95.1.66
- Valdez, A. (2013). Student metacognitive monitoring: Predicting test achievement from judgment accuracy. *International Journal of Higher Education*, 2(2), 141-146. DOI:10.5430/ijhe.v2n2p141
- Winne, P. H., & Hadwin, A. F. (1998). Studying as self-regulated learning. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Metacognition in Educational Theory and Practice*, 277-304. <https://psycnet.apa.org/record/1998-07283-011>

References

- Avhustiuk, M. M. (2014). The illusion of knowledge in metacognitive monitoring of the learning process: main

- aspects and semantic characteristics. *Naukovi Zapysky. Seriya "Psykhobohiia i Pedahobika"*, 26, 3-6. (in Ukrainian). https://eprints.oa.edu.ua/3064/1/Avhustiuk_NZ_Vy_p_26.pdf
- Balashov, E. M. (2020). Metacognitive monitoring of students' self-regulated learning. [Dys. ... PhD in Psychological Studies]. Ostroh, 504 p. (in Ukrainian). https://theses.oa.edu.ua/DATA/111/balashov_dis.pdf
- Pasichnyk, I., Kalamazh, R., & Avhustiuk, M. (2014). Metacognitive monitoring as a regulatory aspect of metacognition. *Naukovi Zapysky. Seriya "Psykhobohiia i Pedahobika"*, 28, 3-6. (in Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_28_3
- Dunlosky, J., & Metcalfe, J. (2009). Metacognition: A textbook for cognitive, educational, life span and applied psychology. USA: SAGE Publications, Inc., 344 p.
- Efklides, A. (2009). The role of metacognitive experiences in the learning process. *Psicothema*, 21(1), 76-82. <https://eric.ed.gov/?id=ED602407>
- Efklides, A. (2014). How does metacognition contribute to the regulation of learning? An integrative approach. *Psychological Topics*, 23(1), 1-30. <https://psycnet.apa.org/record/2014-25618-001>
- Händel, M., de Bruin, A. B. H., & Dresel, M. (2020). Individual differences in local and global metacognitive judgments. *Metacognition and Learning*, 15, 51-75. <https://doi.org/10.1007/s11409-020-09220-0>
- Koriat, A. (1997). Monitoring one's own knowledge during study: A cue-utilization approach to judgments of learning. *Journal of Experimental Psychology: General*, 126(4), 349-370. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.126.4.349>
- Metcalfe, J. (2002). Is study time allocated selectively to a region of proximal learning? *Journal of Experimental Psychology. General*, 131, 349-363. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.131.3.349>
- Nelson, T. O., & Narens, L. (1990). Metamemory: A theoretical framework and new findings. *The Psychology of Learning and Motivation*, 26, 125-173. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(08\)60053-5](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60053-5)
- Ranalli, J. (2018). Inaccurate metacognitive monitoring and its effects on metacognitive control and task outcomes in self-regulated L2 learning. *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 21(4), 1-20. https://lib.dr.iastate.edu/engl_pubs/221
- Serra, M. J., & Metcalfe, J. (2009). Effective implementation of metacognition. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition and Education*. New York, NY: Routledge, 278-298. <https://psycnet.apa.org/record/2010-06038-015>
- Thiede, K. W., Anderson M. C. M., & Theriault D. (2003). Accuracy of metacognitive monitoring affects learning of text. *Journal of Educational Psychology*, 95(1), 66-73. DOI:10.1037//0022-0663.95.1.66
- Valdez, A. (2013). Student metacognitive monitoring: Predicting test achievement from judgment accuracy. *International Journal of Higher Education*, 2(2), 141-146. DOI:10.5430/ijhe.v2n2p141
- Winne, P. H., & Hadwin, A. F. (1998). Studying as self-regulated learning. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Metacognition in Educational Theory and Practice*, 277-304. <https://psycnet.apa.org/record/1998-07283-011>

Features of the Relationship Between Metacognitive Monitoring and Metacognitive Control

Mariia Avhustiuk

PhD of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of International Relations,
Doctoral Student of the Department of Psychology and Pedagogy,
National University "Ostroh Academy", st. Seminarska, 2, Ostroh, Ukraine, 35800

The research studies the peculiarities of the relation between metacognitive monitoring and metacognitive control. The study focuses on some theoretical and methodological aspects of the relationship between metacognitive monitoring and control. The article presents an analysis of metacognitive monitoring and control concepts, their distinct functional features, the processes of their functioning, and the peculiarities of the interaction between these components of metacognition. Metacognitive monitoring as a subjective assessment of one's own cognitive processes and knowledge cannot be considered separately from metacognitive control over the strategic regulation of cognitive operations and resources. As a result, metacognitive monitoring processes are an important condition for updating metacognitive control. Thanks to properly organized highly effective metacognitive monitoring, students can at the metacognitive level study cognitive features of knowledge acquisition and use appropriate learning strategies. With the help of metacognitive control, students can use metacognition to regulate their own activities at the cognitive level. The need to study the features of this interaction was due to the importance of continuing the theoretical analysis of the basics of metacognitive monitoring, substantiation of its components, clarifying of the relationship with the effectiveness of educational activities and etc. The results of the theoretical analysis found in the study play a significant role in this relationship understanding. We can assume that the results of the theoretical analysis found in the study play a significant role in the process of understanding such issues.

Key words: metacognitive monitoring, metacognitive control, accuracy, learning activity, students.

Надійшла до редакції 25.03.2021

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Екологічна позиція та особисті норми в регуляції
екологічно значущої поведінки*

Басва Каріна Олегівна

аспірантка кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4840-3808>
e-mail: baieva.karina@gmail.com

Анотація. В роботі перевіряється провідна роль екологічної позиції (І. Крґж) в процесі активації особистих норм як чинника проекологічної поведінки. Екологічна позиція як світоглядна позиція розкривається через наділення "статусом" основного джерела життєдіяльності біосфери або грошей, яке зумовлює різну оцінку екологічної діяльності. Для вивчення особистих норм використана модифікована методика Розенцвейґа (І.Крґж, 1995). Вибірка складалася з 161 респондента. Перевірка моделей регуляції проекологічної поведінки здійснювалася методами моделювання структурними рівняннями. Встановлено, що екологічна позиція здійснює опосередкований вплив на проекологічну поведінку – через відстоювання проекологічних норм та просоціальних норм міжособистісної взаємодії. При цьому біосферна орієнтація підсилює готовність захищати норму, що, в свою чергу, посилює оцінку ситуації, в якій завдається шкода природі або людям, ненормальною. Таким чином, реалізація біосферної позиції особистості через прийняття ролі захисника норм справедливості сприяє активації особистої екологічної норми і тим самим підтримує проекологічну поведінку в побуті. Прийняття просоціальних норм міжособистісної взаємодії стає стимулом для проекологічної поведінки в побуті, якщо воно протидіє зневажанню правами інших, коли ж просоціальна позиція в міжособистісній взаємодії просто прийнята під соціальним тиском (прагнення не виділятися, слідувати правилам соціуму або небажання бути на місці того, кого звинувачують у шкоді), це буде негативно відбиватися на проекологічній поведінці в побуті.

Ключові слова: особистість, світогляд, екологічна позиція, особисті норми, проекологічна поведінка, регуляція поведінки.

Постановка проблеми. Дії людей, незалежно від того, визнають вони це чи ні, змінюють природне середовище. Зміни екосистем набули таких масштабів, що в майбутньому ставлять під загрозу виживання самого людства. Поки дії людей не призвели до повного екологічного колапсу, важливо замінити звичну екоруйнівну поведінку індивіда на екозберігаючу. Проблема в тому, що більшість людей не вбачає зв'язку між задоволенням власних потреб та руйнацією природного оточення, а екоруйнівні дії суб'єктивно розцінюються як норма. Тому для розробки психологічно ефективних способів стимулювання проекологічної поведінки на індивідуальному рівні є необхідним аналіз особистісних чинників, що регулюють екологічно значущу поведінку. У низці досліджень (Крґж, 2013) підтверджена важлива роль екологічної позиції особистості в регуляції екологічно значущої поведінки, однак відкритим залишається питання про те, яке місце в системі такого регулювання займають особисті норми. Адже, відповідно до теорії А. Ейджена, особисті норми є одним з факторів формування наміри до певної поведінки в цілому (Ajzen, 1991). Тому актуальним є визначення місця особистих норм в

регуляції екологічно значущої поведінки в залежності від екологічної позиції особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні норми, відображаючи загальноприйняті правила дії в різних ситуаціях, включаються в регуляцію поведінки (наприклад, Ельстер, 1993). Для того, щоб соціальна норма визначала індивідуальну поведінку, вона повинна бути прийнята суб'єктом. Так, стосовно екологічно значущої поведінки показано, що фермери будуть слідувати соціальним нормам, які диктують необхідність турботи про землю, за умови, що ці норми релевантні їхнім особистим переконанням (Qiu, Zhong, & Huang, 2021). В. Setiawan, A. Afiff, і I. Heruwasto (2021) підтвердили: особисті проекологічні норми активізуються і підтримуються у людей, які усвідомлюють наслідки своїх дій і відчують відповідальність за зростання екологічних проблем, і в такому випадку, ці особисті норми впливають на екологічну споживчу поведінку. Варто зауважити, що орієнтація на соціальні норми посилюється в невизначеній ситуації, отже, якщо людина не має адекватного уявлення про екологічну ситуацію і вплив своїх дій на неї, вона буде діяти у відповідності з існуючими

* **How to cite:** Baieva, K. (2021). Ecological Worldview Position and Personal Norms in the Regulation of Ecologically Significant Behavior, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 44-50. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-06>

соціальними нормами (Poškus, Pilkauskaitė Valickienė, & Kuzinas, 2019). Якщо проекологічні норми тільки зароджуються в суспільстві, то окремий його представник, слідуючи екоруйнівним зразкам поведінки через недостатню поінформованість, не сумніватиметься в правильності своїх дій. Також він не буде відчувати: - тягар відповідальності за негативні наслідки таких дій, - потребу діяти інакше, - бажання поширювати проекологічні норми, - вину при надмірному споживанні ресурсів. Інакше кажучи, він буде вільний від психологічних наслідків порушення сформованих особистих проекологічних норм, на які вказують Bronfman et al (2015) та Arundati, Sutiono, & Suryono (2020).

Оскільки проекологічні норми націлені на збереження природного оточення, слід очікувати, що прийняття таких норм обумовлено домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції.

Екологічна позиція займає центральне місце в теорії смислової регуляції екологічно значущої поведінки (Кряж, 2013), визначаючи екозберігаючу або екоруйнівну спрямованість поведінки. Ця світоглядна позиція розкривається через надання «статусу» головного джерела життєдіяльності біосфері або грошам, обумовлюючи різну оцінку екологічної дійсності (Кряж, 2013) Тому, в нашому розумінні, екологічна позиція може впливати на усвідомлення наслідків своїх дій для екосистем, яке активує особисті проекологічні норми.

Метою даної роботи стала перевірка ролі екологічної позиції в процесі активації проекологічних норм, а також просоціальних норм міжособистісної взаємодії як чинників регуляції екологічно значущої поведінки. Ми використовуємо словосполучення «проекологічні норми» і «просоціальні норми» з метою підкреслити, що проекологічні норми пов'язані, в першу чергу, з вимогою вчиняти екологічно відповідально в рамках взаємодії з природним оточенням, а просоціальні норми міжособистісної взаємодії пов'язані з відстоюванням негласних загальновідомих норм в спілкуванні з іншими людьми. Проекологічні та просоціальні норми поєднує турбота про справедливість, про дотримання прав – не лише своїх, а й інших, так само як наслідки проекологічної і просоціальної поведінки об'єднує сприяння благополуччю інших живих істот.

Методи і організація дослідження. Екологічна позиція вивчалася за допомогою опитувальника екологічних установок «Еко 30» (І. В. Кряж, 2013). У цій роботі враховувалися дві шкали:

1. Шкала біоцентризма – вивчає біосферне занепокоєння і вказує на готовність визнавати права інших тварин в контексті взаємодії з природним оточенням. Коефіцієнт узгодженості шкали за показником альфа Кронбаха дорівнює 0,61.

2. Шкала «Гроші» (фінансово-економічні пріоритети) – вказує на бачення грошей як всебічного засобу для вирішення екологічних проблем. Коефіцієнт альфа Кронбаха склав 0,80.

По обох шкалах, отримані показники відхиляються від нормального розподілу.

Орієнтація на прийняття проекологічних норм або норм міжособистісної взаємодії і ставлення до порушення проекологічних норм вивчалися за допомогою методики Розенцвейга в модифікації І. В. Кряж (Кряж, 1995). Вона складалася з 16 картинок - ситуацій, з яких 8 – це спеціально розроблені ситуації звинувачення, що моделюють екологічно значущі ситуації. У цих ситуаціях один з персонажів робить іншому зауваження щодо його дій, які негативно відбиваються на природному оточенні або безпосередньо шкодять іншим живим істотам. Інші 8 ситуацій були взяті з методики Розенцвейга і представляли собою 4 ситуації перешкоди та 4 ситуації звинувачення. Ця методика пропонувалася нашим респондентам першою і давалася у вигляді книжечки, щоб в процесі заповнення вони не бачили всі картинки одночасно. Виконання методики проходило в 2 етапи. На першому – пропонувалося уявити, що може відповісти персонаж на зауваження в кожній з ситуацій, і написати свою відповідь в порожньому квадраті праворуч від цього персонажа. На другому етапі респонденти повинні були ще раз подивитися на кожен малюнок і відзначити галочкою той персонаж, на місці якого їм легше собі уявити.

Було підраховано, скільки разів кожен респондент ідентифікував себе з «обвинувачем», окремо – в екологічних ситуаціях і в стандартних ситуаціях. «Обвинувач» – той, хто робить зауваження, людина, яка в екологічно значущих ситуаціях відстоює проекологічні норми, а в звичайних ситуаціях – норми соціальної взаємодії. Крім цього, враховувалися два показники, отримані при аналізі відповідей, що даються респондентами в екологічних і стандартних ситуаціях, і умовно названі: «Екоруйнівна поведінка як норма» (екологічні ситуації) та «Асоціальна поведінка як норма» (стандартні ситуації) – кількість відповідей, в яких дії того, кому роблять зауваження, оцінюються як нормальні, природні, максимально правильні, а сама ситуація видається малозначущою.

Для вивчення екологічно значущої поведінки був використаний опитувальник-самозвіт проекологічної поведінки в побуті з 10 пунктів. Коефіцієнт альфа Кронбаха – 0,78.

Вибірку склали 161 особа (62,1% жінок, середній вік – 25,4 років).

Для аналізу даних застосовані: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, моделювання структурними рівняннями з використанням методу ADFG.

Таблиця 1. Значущі кореляції між досліджуваними показниками (метод рангових кореляцій Спірмена, * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$)

Змінні	1	2	3	4	5	6
1. Біоцентризм	-	-,61**	,35**	,20*	-	-
2. Гроші	-,61**	-	-,37**	-,28**	-	-
3. Позиція «Обвинувач» в екологічних ситуаціях	,35**	-,37**	-	,65**	,19*	-
4. Позиція «Обвинувач» в стандартних ситуаціях ¹	,20*	-,28**	,65**	-	-	-
5. «Екоруйнівна поведінка як норма» (екологічні ситуації)	-	-	,19*	-	-	,27**
6. «Асоціальна поведінка як норма» (стандартні ситуації)	-	-	-	-	,27**	-
7. Проекологічна поведінка в побуті	-	,17*	,27**	-	-,22**	-

Примітка: ¹ вибір позиції звинувачує в 4 ситуаціях звинувачення з методики С. Розенцвейга.

За результатами кореляційного аналізу, показники екологічної позиції (шкали: «Біоцентризм» і «Гроші») пов'язані з вибором позиції «Обвинувач» в екологічних (0,35, $p < 0,01$; -0,37, $p < 0,01$) і стандартних ситуаціях (0,20, $p < 0,05$; -0,28, $p < 0,01$). Показник «Гроші» слабо негативно пов'язаний з проекологічною поведінкою в побуті (-0,17, $p < 0,05$). Ці взаємозв'язки дозволяють висунути припущення про те, що екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку опосередковано через прийняття проекологічних норм або норм міжособистісної взаємодії.

Виклад основного матеріалу і результати дослідження

Були вивчені кореляційні зв'язки між показниками: екологічної позиції, прийняття проекологічних норм і норм міжособистісної взаємодії, проекологічної поведінки (табл. 1).

Кореляції показників вибору позиції «Обвинувач» в різних ситуаціях між собою, а також їх кореляції з оцінкою поведінки обвинувачуваного персонажа як нормативного («Екоруйнівна поведінка як норма» та «Асоціальна поведінка як норма») і з проекологічною поведінкою (табл.1) дозволяють припустити, що екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку опосередковано через готовність відстоювати норми (ідентифікація з обвинувачем) і прийняття / неприйняття дій, які шкодять іншим, як норму. Для перевірки такого припущення були побудовані і перевірені дві структурні моделі (рис. 1-2).

Рисунок 1. Модель впливу екологічної позиції на відстоювання проекологічних норм, оцінку шкоди живому і проекологічну поведінку ($\chi^2 / df = 5,45/7$; $p = 0,61$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,97)

Перша модель представлена двома латентними факторами: «Екологічна позиція» і «Шкода живому як неприпустима ситуація» (виключає сприйняття у якості нормативної шкоди, що завдається природі в екологічно значущих ситуаціях і людям в звичайних ситуаціях взаємодії) та двома маніфестними змінними: «Проекологічна поведінка в побуті», позиція «Обвинувач» в екологічно значущих ситуаціях. Відзначимо, що

пунктирною лінією в цій та інших моделях позначений шлях, значущість якого нижче, ніж 0,05, але виключення якого значно погіршує показники придатності моделі. Згідно з моделлю на рис.1, екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку опосередковано через прийняття проекологічних норм, яке, в свою чергу, не дає розглядати шкоду природному оточенню й іншим людям як норму. Також зберігається і прямий, хоча

і дуже слабкий, вплив екологічної позиції на поведінку.

З огляду на припущення, що вплив екологічної позиції на активацію норми може бути

опосередкований вибором позиції обвинувача в звичайних ситуаціях міжособистісної взаємодії, була перевірена модель з цим показником (рис. 2).

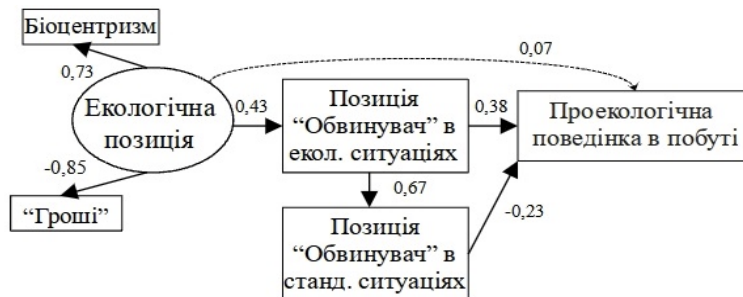

Рисунок 2. Модель впливу екологічної позиції на відстоювання норм міжособистісної взаємодії, оцінку шкоди живому і проекологічну поведінку ($\chi^2/df = 4,26 / 7$; $p = 0,75$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,98)

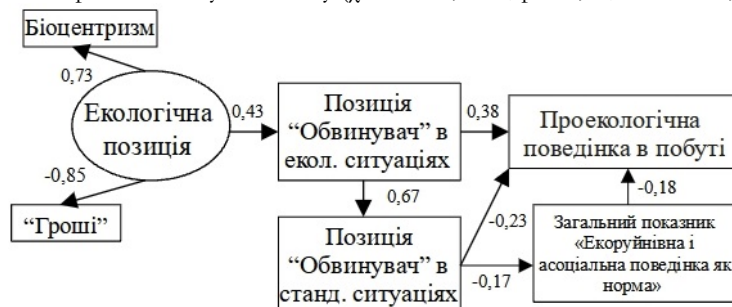
Модель на рис. 2 показує, що екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку як прямо, так і через готовність відстоювати просоціальні норми міжособистісної взаємодії в соціумі (позиція «Обвинувач» в стандартних ситуаціях), яка, в свою чергу, сприяє розгляду вчинків, які шкодять людям і природі, як невідповідних критеріям нормативної поведінки.

Окремо була перевірена модель, що включає вибір ролі обвинувача як в екологічних, так і в звичайних ситуаціях, але без латентної змінної «Шкода живому як неприпустима ситуація» (рис.3), та модель з маніфестною змінною «Екоруйнівна і асоціальна поведінка як норма» (або

«Ненормативна поведінка як норма») (рис.4). Останній показник є сумою кількостей відповідей у різних (екологічних та стандартних) ситуаціях, в яких дії того, кому роблять зауваження, оцінюються як нормальні, природні, максимально правильні, а сама ситуація видається малозначущою. Цей показник був використаний як заміна латентній змінній «Шкода живому як неприпустима ситуація». Заміна обумовлена прагненням включити до моделі одночасно два показники прийняття ролі «обвинувача» (в екологічних і стандартних ситуаціях), при цьому врахувавши рекомендації до обсягу вибірки при використанні методу моделювання структурними рівняннями.

Рисунок 3. Модель впливу екологічної позиції на відстоювання проекологічних норм, норм міжособистісної взаємодії і проекологічну поведінку ($\chi^2/df = 3,20/3$; $p = 0,36$; RMSEA 0,03; GFI 0,99; AGFI 0,97)

Рисунок 4. Модель впливу екологічної позиції на відстоювання проекологічних норм, норм міжособистісної взаємодії, оцінку шкоди живому і проекологічну поведінку ($\chi^2/df = 6,31/7$; $p = 0,50$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,97)

Як видно з рис. 3, біосферна екологічна позиція підтримує проекологічну поведінку опосередковано через ідентифікацію з обвинувачем в екологічних ситуаціях. Вибір позиції обвинувача в екологічних ситуаціях пов'язаний з готовністю звинувачувати в звичайних ситуаціях міжособистісної взаємодії, яка сама по собі гальмує проекологічну поведінку. Цей результат підтверджує модель на рис. 4, яка, крім описаного, демонструє, що просоціальні норми міжособистісної взаємодії є поштовхом до проекологічної поведінки в побуті, якщо поєднуються з сприйняттям шкоди природі та іншим людям як неприпустимої.

Обговорення. Результати свідчать про те, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції активізує готовність відстоювати в соціумі як норми екологічної відповідальності, так і просоціальні норми міжособистісного спілкування. Прагнення дотримуватися цих екологічно значущих приписів, ймовірно, обумовлено суб'єктивною цінністю природи для людини, усвідомленням наслідків дій людей в природі, Дотримання проекологічних норм позитивно відбивається на орієнтації відстоювати правила міжособистісної взаємодії. Прийняття проекологічних норм, а також просоціальних норм міжособистісної взаємодії, сприяє розгляду шкоди природі та іншим людям як неприпустимого ставлення, що, в свою чергу, підштовхує людину відповідально ставитися до свого екологічного сліду, зменшуючи тиск на екосистеми шляхом екологічно «дбайливих» дій в побуті. Таке оцінювання може бути пов'язано з тим, що люди з «біосферною» екологічною позицією визнають: 1) антропогенний характер екологічних проблем; 2) рівноправність між живими істотами; 3) свою зв'язаність з екологічним співтовариством, тому просто не можуть оцінювати дії і ситуації, що шкодять людині або тваринам, як нормальне явище. Для них таке ставлення, швидше за все, є проявом егоїзму, невігластва або неповаги до іншого життя. За сприйняттям шкоди живим як ненормативної та, скоріше за все, несправедливої, йде усвідомлена екологічна поведінка в особистому житті.

Варто зауважити, що екологічна позиція і прагнення дотримуватися проекологічних норм перетворюють прийняття просоціальних норм спілкування в соціумі в додатковий стимул для проекологічної поведінки. Ймовірно, оцінювання шкоди живим істотам як неприйнятної можна розглядати показником того, що норми, які відстоюються, дійсно стали особистими для людини. Можливо, схильність вимагати від інших дотримання соціальних норм у взаємодії з людьми,

«очищена» від турботи про права інших, негативно відбивається на проекологічній поведінці, оскільки така не є загальноприйнятою в Україні. Одночасно, позитивний зв'язок між вибором позиції обвинувача в ситуаціях різного типу (екологічних і стандартних) може означати, що особистість, яка відстоює інтереси природи та інших тварин, більш готова відстоювати дотримання правил в суспільстві щодо себе або інших людей. Наприклад, через те, що ці загальноприйняті норми гарантують однакові права кожного.

Результати цього дослідження узгоджуються з нашим уявленням, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції пов'язане з оцінкою дій, які шкодять живим істотам, як несправедливих (Басва, 2019). Також отримані результати узгоджуються з іншими дослідженнями. Наприклад, в дослідженні С. Лю і співавторів показано, що нова екологічна парадигма (як комплекс екологічних установок) впливає на персональні проекологічні норми, які, в свою чергу, впливають на проекологічну поведінку (Liu, Zou, Wu, 2018). У ранніх дослідженнях І. В. Кряж встановлено, що, класифікуючи стандартні і екологічні ситуації, тільки 5 респондентів з 67 пов'язували екологічні ситуації «з екологією, їх природоохоронним змістом» (Кряж, 1995а, с.87), для інших більш важливим був міжособистісний аспект в екологічно значущих ситуаціях. У статті І. В. Кряж і К. О. Басвої (2016) вказувалося, що екологічна стурбованість пов'язана з проекологічною поведінкою через позицію «обвинувача» в екологічних ситуаціях, і саме орієнтація на відстоювання проекологічних норм була проміжною ланкою, що обумовлює зв'язок між проекологічною поведінкою і іншими показниками проекологічних норм.

Висновки. Встановлено, що екологічна позиція здійснює опосередкований вплив на проекологічну поведінку – через відстоювання проекологічних норм та просоціальних норм міжособистісної взаємодії. При цьому біосферна орієнтація підсилює готовність захищати норму, що, в свою чергу, посилює оцінку ситуації, в якій завдається шкода природі або людям, ненормальною. Таким чином, реалізація біосферної позиції особистості через прийняття ролі захисника норм справедливості сприяє активації особистої екологічної норми і тим самим підтримує проекологічну поведінку в побуті.

Прийняття просоціальних норм міжособистісної взаємодії стає стимулом для проекологічної поведінки в побуті, якщо воно протидіє зневажанню правами інших, коли ж просоціальна позиція в міжособистісній взаємодії просто прийнята під соціальним тиском

(прагнення не виділятися, слідувати правилам соціуму або небажання бути на місці того, хто шкодить людям), це буде негативно відбивається на проекологічній поведінці в побуті.

Обмеження проведеного дослідження та перспективи подальших досліджень. Головним обмеженням проведеного дослідження є обсяг вибірки, який був недостатнім для перевірки більш складних моделей. У нашому дослідженні прийняття норм вивчалось за допомогою лише проєктивної методики, тому бажано, щоб майбутні дослідження включали додатково опитувальники для вивчення особистих норм. У перспективі, при аналізі проекологічної поведінки, важливо також враховувати показники поведінки в природі.

Список посилань

- Басва К.О. Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології». 2019. 2(1). С.17-23. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf.
- Кряж І.В. Особенности репрезентации в обыденном сознании отношений «человек – природа»: дис. на соиск. уч. ст. к.психол.н., спец. 19.00.01. Харьков. 1995. 166 с.
- Кряж І.В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения. дис. д. психол. наук. Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина. Харьков. 2013. 435 с. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10671>.
- Кряж І.В., Басва К.О. Екологічна стурбованість як умова екологічно відповідальної поведінки. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Екологічна психологія. 2016. 7(41). С.180-190. <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v7/i41/20.pdf>.
- Эльстер Ю. Социальные нормы и экономическая теория. THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. (3). С.73. https://igiti.hse.ru/data/011/314/1234/3_2_2Elste.pdf.
- Ajzen I. The theory of planned behavior. Organizational behavior and human decision processes. 1991. 50(2). P.179-211. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/074959789190020T>.
- Arundati R., Sutiono H.T., & Suryono I.A. Effect of ecological awareness, personal norms and ecological attitude to conservation behavior. Proceedings on Engineering. 2020. 2(2). P.187-196. <http://pesjournal.net/journal/v2-n2/9.pdf>.
- Bronfman N.C., Cisternas P.C., López-Vázquez E., Maza C.D.L., & Oyanedel J.C. Understanding attitudes and pro-environmental behaviors in a Chilean community. Sustainability. 2015. 7(10). P.14133-14152. <https://www.mdpi.com/2071-1050/7/10/14133>.

- Liu X., Zou Y., Wu, J. Factors influencing public-sphere pro-environmental behavior among Mongolian college students: A test of value-belief-norm theory. Sustainability. 2018. 10(5). P.1384. <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/5/1384>.
- Poškus M. S., Pilkauskaitė Valickienė R., & Kuzinas, A. (2019). The effects of descriptive imagery and appeals on emotions and intentions related to pro-environmental behavior. Sustainability. 2019. 11(19). P.5257. <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5257>.
- Qiu W., Zhong Z., & Huang Y. (2021). Impact of perceived social norms on farmers' behavior of cultivated land protection: an empirical analysis based on mediating effect model. International Journal of Low-Carbon Technologies. 2021. 16(1). P.114-124. <https://academic.oup.com/ijlct/article/16/1/114/5874136>.
- Setiawan B., Afiff A. Z., & Heruwasto I. Personal norm and pro-environmental consumer behavior: an application of norm activation theory. Asean Marketing Journal. 2021. 20(10). <http://www.jke.feb.ui.ac.id/index.php/amj/article/view/12923/67546844>.

References

- Baieva, K.O. (2019). Rol ekolohichnoi pozytsii v vyznachenni spriamovanosti ekolohichnoi aktyvnosti i otsinky spravedyvosti vzaiemodii [The role of ecological position to determine the orientation of environmental activity and evaluation the justice of the interaction]. Zbirnyk naukovykh prats «Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii», 2(1), 17-23, http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf. [in Ukrainian].
- Krjzsh, I.V. (1995). Osobennosti reprezentacii v obydennom soznanii odnoshenij "chelovek – priroda" [Specific features of representation in the everyday consciousness the relationship between the person and the nature]: dis. ... kandidata psihol. nauk. Spec.: 19.00.01. Har'kov, 166 [in Russian].
- Krjzsh, I.V. (2013) Psihologija myslovoj reguljacii jekologicheskij relevantnogo povedenija [Psychology of meaning regulation of environmentally relevant behaviour]: Dis. ... dokt. psihol. n. po special'nosti 19.00.01. Har'kov, 2013. 435, <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10671>. [in Russian].
- Krjzsh, I.V., Baieva, K.O. (2016). Ekolohichna sturbovanist' yak umova ekolohichno vidpovidal'noi povedinky [Environmental concern as condition of environmentally responsible behaviour]. Aktual'ni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuca NAPN Ukrainy. Ekolohichna psykholohii, 7(41), 180-190, <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v7/i41/20.pdf>. [in Ukrainian].
- Jel'ster, Ju. (1993). Social'nye normy i jekonomicheskaja teorija [Social Norms and Economic Theory]. THESIS: teorija i istorija jekonomicheskij i social'nyh institutov i system, (3), 73-91, https://igiti.hse.ru/data/011/314/1234/3_2_2Elste.pdf. [in Russian].

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S014977279190020T>.
- Arundati, R., Sutiono, H.T., & Suryono, I.A. (2020). Effect of ecological awareness, personal norms and ecological attitude to conservation behavior. *Proceedings on Engineering*, 2(2), 187-196. <http://pesjournal.net/journal/v2-n2/9.pdf>.
- Bronfman, N.C., Cisternas, P.C., López-Vázquez, E., Maza, C. D. L., & Oyanedel, J.C. (2015). Understanding attitudes and pro-environmental behaviors in a Chilean community. *Sustainability*, 7(10), 14133-14152. <https://www.mdpi.com/2071-1050/7/10/14133>.
- Liu, X., Zou, Y., Wu, J. (2018). Factors influencing public-sphere pro-environmental behavior among Mongolian college students: A test of value-belief-norm theory. *Sustainability*, 10(5), 1384. <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/5/1384>.
- Poškus, M. S., Pilkauskaitė Valickienė, R., & Kuzinas, A. (2019). The effects of descriptive imagery and appeals on emotions and intentions related to pro-environmental behavior. *Sustainability*, 11(19), 5257. <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5257>.
- Qiu, W., Zhong, Z., & Huang, Y. (2021). Impact of perceived social norms on farmers' behavior of cultivated land protection: an empirical analysis based on mediating effect model. *International Journal of Low-Carbon Technologies*, 16(1), 114-124. <https://academic.oup.com/ijlct/article/16/1/114/5874136>.
- Setiawan, B., Afiff, A. Z., & Heruwasto, I. (2021). Personal norm and pro-environmental consumer behavior: an application of norm activation theory. *Asean Marketing Journal*, 20(10), <http://www.jke.feb.ui.ac.id/index.php/amj/article/view/12923/67546844>.

Ecological Worldview Position and Personal Norms in the Regulation of Ecologically Significant Behavior

Baieva Karina Olegivna

Post-graduate Student of Faculty of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

Abstract. The work verifies the leading role of the ecological position (I. Kryazh) as part of the process of activating personal norms as a factor of pro-environmental behavior. The ecological worldview position is revealed through giving the "status" the main source of life support for the biosphere or money, which determines different assessments of ecological reality. To study personal norms, the modified Rosenzweig Picture-Frustration Study (I. Kryazh, 1995) was used. The sample consisted of 161 respondents. Structural equation modeling (SEM) techniques were used in testing of regulation models of pro-environmental behavior. It has been revealed that the ecological position has an indirect impact on pro-environmental behavior – through promoting pro-environmental norms and social norms of interpersonal communication. In so doing, the biospheric orientation reinforces the willingness to protect of the norm, which, in turn, enhances the assessment of the situation in which harm caused to nature or people is abnormal. Therefore, the realization of the biospheric position through the adoption of the role of defender of the norms of justice facilitates activation of the personal pro-environmental norms and so that supports pro-environmental behavior at the household. The adherence to pro-social norms of interpersonal communication has become an incentive for pro-environmental behavior at the household, if it opposed the neglect of the rights of others. When the prosocial position in interpersonal communication is just adopted under social pressure (the desire not to stand out, follow the rules of society, or unwillingness to be in the shoes of the accused), this will negatively occur on pro-environmental behavior at the household.

Key words: person, ecological worldview position, personal norms, pro-environmental behavior, regulation of behavior.

Надійшла до редакції 20.03.2021

Екологічні установки студентів як індикатор ефективності освіти для сталого розвитку***Кряж Ірина Володимирівна**

д. психол. н., доцент, професор кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9616-5891>
e-mail: ikryazhb@karazin.ua

Анотація. Розглядаються результати двох емпіричних досліджень екологічних установок та проекологічної поведінки студентів різних напрямів підготовки (вибірки: 230 та 132 студенти). Визначено особливості екологічних уявлень студентів екологічних спеціальностей на початку та при кінці професійної підготовки. Порівняння результативності фахової екологічної освіти та фахової біологічної освіти як освіти для сталого розвитку вказує на більш виразний вплив саме екологічної освіти на формування проекологічних установок та готовності до проекологічної поведінки. Вплив екологічної освіти, як освіти для сталого розвитку, на установки особистості проявляється подвійно – у ставленні до проблеми екологічних змін та у ставленні до природного світу. Визнання значущості антропогенних екологічних змін супроводжується розвінчанням уявлень про зроші як універсальний засіб вирішення екологічних проблем і визнанням значущості екологічних змін не тільки для людей, але й для інших біологічних видів. Важливим результатом таких змін є посилення проекологічної спрямованості повсякденної поведінки.

Ключові слова: освіта для сталого розвитку, екологічна грамотність, екологічна стурбованість, екологічні установки, проекологічна поведінка, нова екологічна парадигма.

У другій половині ХХ століття гостро постала проблема екологічної кризи, що швидко насувається. Прийшло усвідомлення того, що ця криза носить антропогенний характер і прямо залежить від діяльності людини. Починаючи з 1960-х рр., шляхи подолання глобальних екологічних проблем зв'язуються з екологічною освітою й екологічною просвітою населення.

В 1968 р. у Парижі Міжурядова конференція ЮНЕСКО прийняла програму «Люди та біосфера», у якій вперше був відзначений глобальний, загальнолюдський характер екологічної освіти. Проблема екологічної освіти обговорювалася на представницьких міжнародних конференціях, а після Конференції ООН в 1992 р. на порядок денний було винесено питання про освіту з метою сталого розвитку. В 2002 р. Генеральною Асамблеєю ООН період 2005-2014 рр. був оголошений десятиліттям освіти для сталого розвитку (ОСР) під егідою ЮНЕСКО. Наступним кроком стала Глобальна програма дій (Global Action Programme) по освіті для сталого розвитку на період до 2019 р., покликана «допомогти людям розвивати знання, навички, цінності й моделі поведінки, необхідні для сталого розвитку» (UNESCO, 2016). Тож, проблема впливу освіти на формування екологічного світогляду, проекологічних установок та намірів є нагальною проблемою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Освіта для сталого розвитку може бути розглянута як освіта «для середовища», яка «повинна слугувати соціальної функції передачі знань, навичок, відносин і форм поведінки, що забезпечують довгострокові вигоди для індивіда й співтовариства без порушення усталеності навколишнього середовища» (Short, 2010).

У психології екологічної свідомості, що оформилася на самому кінці минулого століття в державах пострадянського простору, одне із ключових місць було відведено психологічним проблемам екологічної освіти й виховання, зокрема – проблемам розвитку системи безперервної екологічної освіти, створення «освітнього середовища, яке екологізує» або «навчального екологічного простору», психологічного супроводу освіти для сталого розвитку (Брудний, 1993; Львовичкіна, 2011; Панов, 2004; Швалб, 2003, 2009; Шмелева, 2006).

Від самого початку, у вітчизняній еколого-психологічній традиції цілі екологічної освіти зв'язувалися зі змінами на рівні свідомості особистості: з формуванням екологічного світогляду (О. О. Брудний, Д. М. Кавтарадзе, 1993), екологічної особистості – особистості з екоцентричним типом екологічної свідомості (С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін, 1996), біоцентричних екологічних уявлень (Кряж, 1998, 2001), екологічної суб'єктності (О. В. Рудоміно-Дусятська, 2003),

* **How to cite:** Kryazh, I. (2021). Students' Environmental Attitudes in the Context of Education for Sustainable Development, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 51-62. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-07>

екологічного мислення, досвіду, ціннісних орієнтацій, суб'єктивних оцінок і психічних станів, як ланок екологічної свідомості (В. О. Скребець, 2004), екологічної культури й екологічного способу життя (А. М. Львовичкіна, 2011). У якості поведінкового компонента екологічної свідомості розглядалася система стратегій і технологій взаємодії із природою (Дерябо, Ясвин, 1996; Ясвин, 2000), що фокусувало увагу на природоохоронній формі екологічно значущої поведінки.

У західній інвайронментальній психології при визначенні цілей освіти для сталого розвитку акцент робиться на змінах в екологічно значущій поведінці. Ці зміни проявляються в екологічно відповідальних діях, спрямованих на вирішення екологічних проблем (Hungerford, Volk, 1990; Monroe, 2003; Short, 2010; Thompson & Barton, 1994 і інші). Тобто мова йде в першу чергу про *формування суб'єкта* проекологічної активності, що підтверджується наступними словами американського фахівця в галузі екологічної освіти Ф. Шорта: «Головна мета екологічної освіти полягає в тому, щоб розвивати незалежних, критичних мислителів, постачених знаннями, установками й навичками, необхідними для довгочасної відповідальної поведінки» (Short, 2010).

Розгляд екологічної відповідальності як одного із пріоритетів екологічної освіти поєднує два позначені підходи до екологічної освіти. Обидва ці підходи – орієнтований на поведінкові зміни й спрямований на розвиток екологічної свідомості, екологічне виховання – оформилися як альтернатива формальному навчанню, обмеженому завданнями передачі відповідних знань.

Як результат навчання в екологічній освіті може бути розглянута **екологічна грамотність** (ecological literacy) (Balgopal & Wallace, 2009). Екологічна грамотність означає не тільки розуміння суб'єктом основних екологічних понять, серед яких ключове місце надається поняттям взаємозв'язку й усталеності, але також і бачення учнем свого місця в екосистемі, його емоційну залученість. Як відзначають М. Balgopal і А. Wallace (2009), «екологічно грамотна особистість може усвідомлювати доречність і застосовність екологічних понять для розуміння людського впливу на екосистему», здатна пізнавати екологічні дилеми й ураховувати екологічні наслідки їх потенційних рішень. За словами М. Monroe (2003:115): «Люди, які є екологічно грамотними, можуть бути ідентифіковані за їхньою поведінкою; вони роблять вибори, які є екологічно адекватними». У такій інтерпретації американських фахівців екологічна грамотність поєднує екологічне мислення (Berkowitz, 2007) і

переживання особистої причетності до екологічних змін, що перегукується з компліцит-концептуальним підходом В. А. Скребця (2004).

Особиста причетність (компліцитність екологічного знання) розглядалася В. А. Скребцем (2004) як принцип екологічної освіти. У рамках компліцит-концептуального підходу підкреслюється роль особистісних екологічних цінностей, як умови формування екоатрибутивного світогляду, реалізованого, у свою чергу, в екоатрибутивній (екологічно адекватній, проекологічній) поведінці. Такому розумінню співзвучний висновок, зроблений М. Monroe (2003:122): «Збільшуючи біосферні цінності, відчуття особистого зобов'язання, зв'язки особистого внеску й нової навички, можна підвищити ймовірність того, що ці навички будуть застосовуватися, і тим самим буде просуватися відповідна екологічно відповідальна поведінка. Щодо цього, культивування грамотності може бути більш ефективною довгостроковою стратегією, ніж вкладення зусиль у безліч кампаній для зміни певних форм поведінки».

Екологічна освіта як складова освіти для сталого розвитку покликана перевести уявлення про звичні дії, чинені людиною, у контекст актуальних екологічних проблем і тим самим сприяти осмисленню екологічного значення цих дій і прийняттю екологічно відповідальної позиції. На світоглядному рівні така позиція пов'язана із прийняттям нової екологічної парадигми (Dunlap, Van Lier, Mertig & Jones, 2000) і проявляється у формі екологічної стурбованості особистості – системи взаємодоповнюючих екологічних установок, що забезпечують екозбережувальну спрямованість поведінки (Кряж, 2012; Кряж, Андроннікова, 2012; Кряж, 2013). Саме проекологічна поведінка суб'єкта повинна бути визнана основною метою екологічної освіти в ракурсі глобальних екологічних змін (Kollmuss & Agyeman, 2002; Short, 2010 і ін.).

Наскільки відповідає традиційна система екологічного навчання, спрямована на формування екологічних знань, завданням екологічної освіти для сталого розвитку, чи формує вона екологічну стурбованість і готовність до проекологічної поведінки? Чи можна вважати вивчення екологічних дисциплін ефективною формою освіти для сталого розвитку? Як показали наші ранні дослідження, поглиблене вивчення біології й екології старшокласниками не гарантує формування в них установок на екологічно доцільну поведінку в повсякденному житті (Кряж, Трушник, 2008).

Разом з тим, можна чекати, що підготовка до професійної діяльності, яка вимагає глибокого

розуміння екологічних змін, що відбуваються, і обумовлених ними загроз, буде сприяти формуванню установок на підтримку екологічної усталеності. У першу чергу, мова йде про фахову екологічну освіту. Цим диктується завдання порівняльного аналізу світоглядних і поведінкових установок студентів екологічних спеціальностей, що перебувають на різних етапах професійної підготовки.

Також, професійна підготовка майбутніх біологів передбачає поглиблене вивчення екологічних дисциплін, значною мірою – у контексті проблем скорочення біорозмаїття й охорони природи. Однак не виключене, що професійно орієнтована біологічна підготовка, у тому ступені, у якому вона пов'язана з «препаруванням природи», розглядом її в якості об'єкта наукового аналізу, може в окремих випадках давати ефект об'єктивізації природного світу і його представників. З іншого боку, вибір біологічної спеціальності значною мірою обумовлений інтересом до природного світу, що може супроводжуватися, а нерідко й викликаний переживанням емоційного зв'язку із природою.

На відміну від біологічної – безпосередньо повернутої до життя – спеціальності, вибір екологічної – більшою мірою технологічної, суміжної з інженерно-технічними – спеціальності може ґрунтуватися на підставах, не пов'язаних з мотивацією взаємодії з природним світом. З іншого боку, формування уявлень про екологічні системи, екологічні зв'язки, міжвидові відносини та взаємозалежності, може стимулювати розвиток як розуміння залежності людей від стану екологічного оточення, так й суб'єктивного зв'язку з природним оточенням.

Тож, є підстави висунути кілька **припущень**.

Таблиця 1. Дослідження 1: кількісний розподіл респондентів по групах (жінки / чоловіка)

Факультет	Психологи	Екологи	Біологи	Активісти ДООП
Кількість	79 62/17	48 31/17	79 63/16	24 13/11

Вибірка представлено чотирма групами студентів (табл.1). Три з них – студенти, що навчаються в ХНУ імені В.Н. Каразіна на факультеті психології (4 курс, денна й заочна форми), біологічному (4 і 5 курси) і екологічному (1 курс) факультетах. Ще одна група була утворена учасниками літньої школи молодих природоохоронців, що проводилася в серпні 2009 р. на території національного парку «Подільські Товтри». У роботі літньої школи взяли участь активісти ДООП (дружин охорони природи) з вузів різних регіонів України, а також Росії й Білорусі.

По-перше, фахова екологічна освіта сприяє формуванню проєкологічних установок, зокрема, екологічної стурбованості та готовності до проєкологічної поведінки. Тож, слід очікувати, що студенти старших курсів будуть у своїх екологічних установках більш проєкологічними, ніж студенти першого курсу.

По-друге, хоча вибір оптантом біологічної спеціальності пов'язаний із інтересом до природного оточення, немінуча об'єктивізація компонентів природи, передбачена фаховою біологічною освітою, буде певною мірою гальмувати розвиток проєкологічних установок, зокрема, екологічну стурбованість та її складову – біоцентризм. Тому проєкологічні установки будуть більш розвинені в студентів екологічного факультету у порівнянні з студентами біологічного факультету.

У даній статті будуть розглянуті результати двох досліджень екологічних установок студентів різних спеціальностей, що були проведені в 2008-2009 та 2011-2012 навчальних роках. В обох дослідженнях брали участь студенти екологічного й біологічного факультетів, а також студенти різних факультетів (переважно, біологічних і екологічних спеціальностей) – активісти дружин охорони природи (ДООП). Студенти-природоохоронці, чия проєкологічна спрямованість виявлялася в їхній волонтерській діяльності, слугували свого роду точкою відліку при оцінці ефективності екологічної освіти.

Дослідження 1. Порівняльний аналіз ставлення до природи й ставлення до проблеми глобальних екологічних змін у студентів різних спеціальностей (2008-2009 навчальний рік)

У дослідженні взяли участь 230 осіб у віці від 17 до 27 років, усього 169 жінок і 61 чоловік (табл.1).

Членство в дружинах охорони природи є суцільно добровільним, не пов'язане з кар'єрним зростанням і матеріальною винагородою, скоріше навпаки, супроводжується додатковими фінансовими витратами й не завжди знаходить розуміння в навколишніх. Активна участь у такій волонтерській діяльності вимагає високого ступеня особистісного залучення й свідчить про певну спрямованість особистості (як ідентифікації з певним видом соціальної діяльності (Ядов, 1979) й «постійного домінування певних мотивів» (Неймарк, 1973) .

Із групою студентів-психологів дослідження проводилося в рамках навчального курсу «Екологічна психологія», у якому значний час приділявся психологічним аспектам глобальних екологічних змін.

Методи дослідження. Для вивчення відносини до природи були використані методики С. Д. Дерябо й В. А. Ясвіна «ЕЗОК» і «Альтернатива» (Ясвин, 2000). Методика «ЕЗОК» виявляє чотири типи установок стосовно природи: естетичну, когнітивну, етичну, прагматичну; методика «Альтернатива» – провідний тип мотивації: естетичний, когнітивний, практичний, прагматичний.

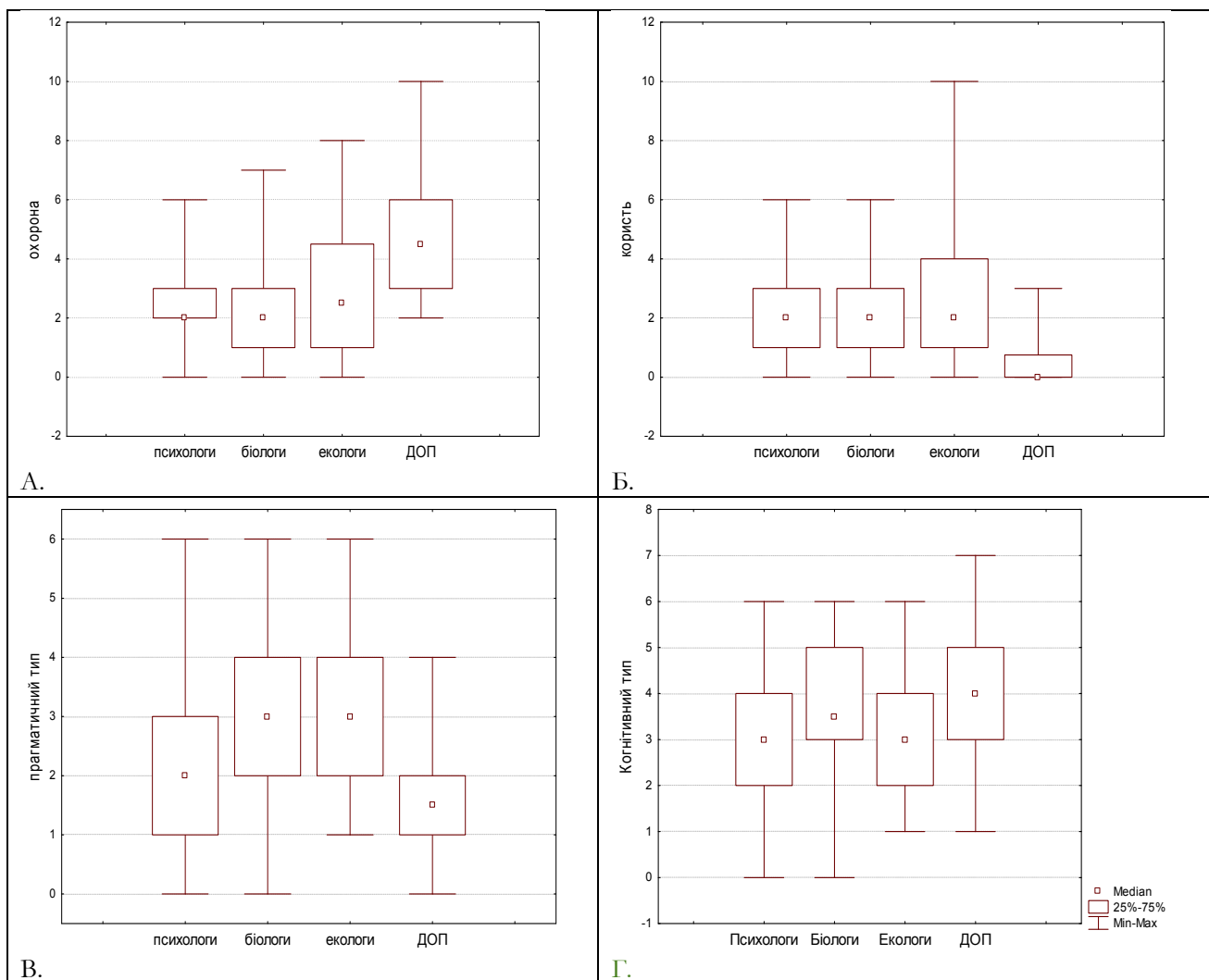
Для вивчення ставлення до проблеми екологічної безпеки був застосований авторський екологічний опитувальник (Кряж, 2013), що дає загальний показник екологічної стурбованості й ще чотири показники: біоцентризм, установка на заперечення екологічних загроз, екологічна інтернальність як визнання ролі людей у розвитку

сучасної екологічної кризи, установка на гроші як засіб вирішення екологічних проблем.

Порівняння показників, отриманих у різних групах студентів, проводилося за критерієм Краскала-Уолеса.

Результати порівняльного аналізу екологічних установок

Установки щодо природи. Найбільш значимі відмінності у відношенні до природи були виявлені між активістами ДОП і іншими групами студентів. При сприйнятті природи в доповців значно вище ($p < 0,0001$), ніж в інших групах, установка на охорону (рис. 1А) і нижче – установка на користь (рис. 1Б). При цьому установка на охорону природи домінує в групі ДОП над іншими установками. І навпаки, установка на сприйняття природних об'єктів з погляду їх корисності майже не представлена в доповців, на відміну від інших груп. Відзначимо, що між студентами трьох інших груп немає значущих відмінностей за цими показниками.

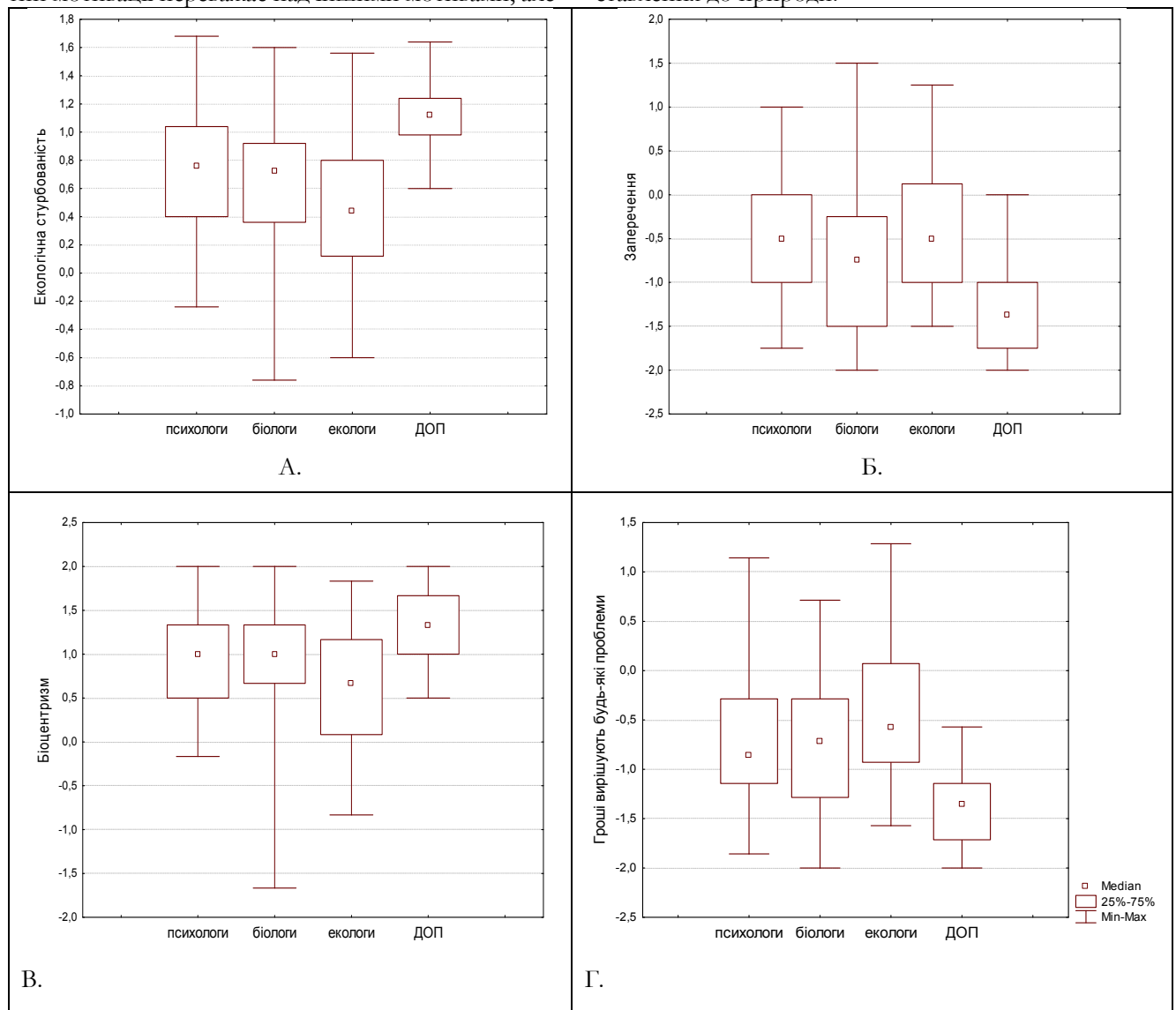

Рисунок 1. Виразність установок стосовно природи: А – на охорону; Б – на одержання користі; В – прагматичний і Г – когнітивний типи мотивації взаємодії із природою

Також у доповців дуже слабо виражена прагматична мотивація (мал. 1В) і сильно виражена когнітивна мотивація взаємодії із природою (мал. 1Г). Прагматична мотивація студентів біологічного факультету значуще вище, чим у доповців ($p < 0,01$), а студенти-екологи випереджають по цьому показникові не тільки доповців ($p < 0,0001$), але й студентів-психологів ($p < 0,01$). За рівнем мотивації на пізнання природи доповцям поступаються екологи ($p < 0,01$) і психологи ($p < 0,05$), але не біологи, у яких цей показник значуще вище, чим в екологів ($p < 0,05$). У студентів-біологів і активістів ДОП когнітивний тип мотивації переважає над іншими мотивами, але

в доповців при цьому набагато слабкіше виражена прагматична мотивація, що відрізняє їх від усіх інших груп.

Таким чином, студенти всіх трьох факультетів, у порівнянні з доповцями, демонструють більш виражене споживче ставлення до природи й відносно низьку установку на охорону природи. Зупиняючись на розходженнях між студентами різних факультетів, можна відзначити відносно високу мотивацію на пізнання природи в студентів-біологів і порівняно низьку споживчу мотивацію в студентів-психологів. Студенти-екологи на загальному тлі демонструють найбільш споживче ставлення до природи.

Рисунок 2. Показники ставлення до проблеми глобальних екологічних змін у чотирьох групах студентів: А – екологічна стурбованість; Б – заперечення екологічних загроз; В – біоцентризм; Г – установка на гроші як спосіб вирішення будь-яких проблем

Установки щодо проблеми глобальних екологічних змін. Відмінності між активістами ДОП і іншими групами студентів стають ще більш помітними, коли мова йде про ставлення до

глобальних екологічних змін. Доповці значно випереджають інших студентів за рівнем екологічної стурбованості ($p < 0,0001$) (рис. 2А). При цьому найменшою екологічною

стурбованістю характеризуються студенти екологічного факультету, які поступають по цьому показникові не тільки доповцям, але й студентам-психологам ($p = 0,01$).

Аналіз окремих аспектів ставлення до сучасних екологічних змін показує, що активісти ДОП менш за інших студентів схильні заперечувати екологічні зміни й розглядати гроші як основний засіб вирішення екологічних проблем (рис. 2Б і 2В), зате в них більш виражений біоцентризм – готовність оцінювати екологічні зміни з урахуванням їх значення для інших живих істот (рис. 2Г). Слід зазначити також, що за рівнем заперечення глобальних екологічних змін студенти-екологи перевершують не тільки активістів ДОП ($p < 0,0001$), але й студентів-біологів старших курсів ($p < 0,05$).

Обговорення отриманих результатів (дослідження 1). Узагальнюючи результати дослідження екологічних установок студентів, проведеного в 2008-2009 навчальному році, відзначимо наступне.

У студентів-активістів ДОП значно більшою мірою, у порівнянні з іншими студентами, виражені орієнтація на охорону природи й прагнення до пізнання природного оточення в сполученні з високим рівнем екологічної стурбованості, що робить неможливим споживче ставлення до природи. Описана система екологічних установок може бути розглянута як основа проекологічної активності цих студентів.

Із трьох розглянутих груп студентів з різною спрямованістю професійної підготовки, студенти-екологи проявили найбільш виражене споживче ставлення до природи в сполученні з відмовою визнати актуальність екологічних змін, що відбуваються, і вірою у фінансово-грошові

механізми вирішення екологічних проблем. Враховуючи екологічну спеціалізацію цих студентів, такий результат може видатися парадоксальним і, як мінімум, таким, що ставить під сумнів роль екологічної освіти у формуванні проекологічних установок особистості. Однак слід урахувати, що мова йде про перший курс (дослідження проводилося на початку другого семестру), коли основний час навчання приділяється загальним дисциплінам. Таким чином, слід казати не про низьку ефективність екологічної освіти, але про споживчі установки абітурієнтів стосовно природного світу і їх слабкої поінформованості про суть глобальних екологічних змін, що відбуваються сьогодні. До питання про вплив екологічної освіти на світогляд особистості ми ще звернемося нижче.

Також відмітимо розвинену установку на пізнання природи, притаманну студентам біологічного факультету. Але така установка не доповнюється в них біоцентризмом, за яким вони поступаються активістам ДОП та дорівнюються психологам. Це відповідає нашим міркуванням відносно об'єктивізації природи як чинника, що може гальмувати розвиток екологічної стурбованості.

Дослідження 2. Порівняльний аналіз екологічних установок у студентів різних спеціальностей (2011-2012 навчальний рік)

У дослідженні, проведеному в 2011-2012 навчальному році (Кряж, Климкіна, 2013), взяли участь 132 особи у віці від 17 до 24 років, усього 96 жінок і 59 чоловіків (табл.2). Вибірка представлена трьома групами студентів: біологічного (4 і 5 курси) й екологічного (4 і 5 курси) факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та факультету «Організація перевезень на транспорті» ХНАДУ (4 курс).

Таблиця 2. Дослідження 2: кількісний розподіл респондентів по групах (жінки / чоловіки)

	2011-2012 навч.рік			Активісти ДОП 2010 рік
	Технологи	Екологи	Біологи	
Факультет				
Кількість	23 14/9	38 22/16	71 60/11	14 10/4

Методи дослідження. Для дослідження екологічної стурбованості був використаний, як і в дослідженні 1, авторський екологічний опитувальник (Кряж, 2013) (загальний показник екологічної стурбованості й чотири показники: біоцентризму, заперечення екологічних загроз, екологічної інтернальності, установки на гроші). Також були застосовані російськомовні авторські адаптації шкали НЕП (нова екологічна парадигма) R. Dunlap et al. (2000) і опитувальник антропоцентричної і екоцентричної

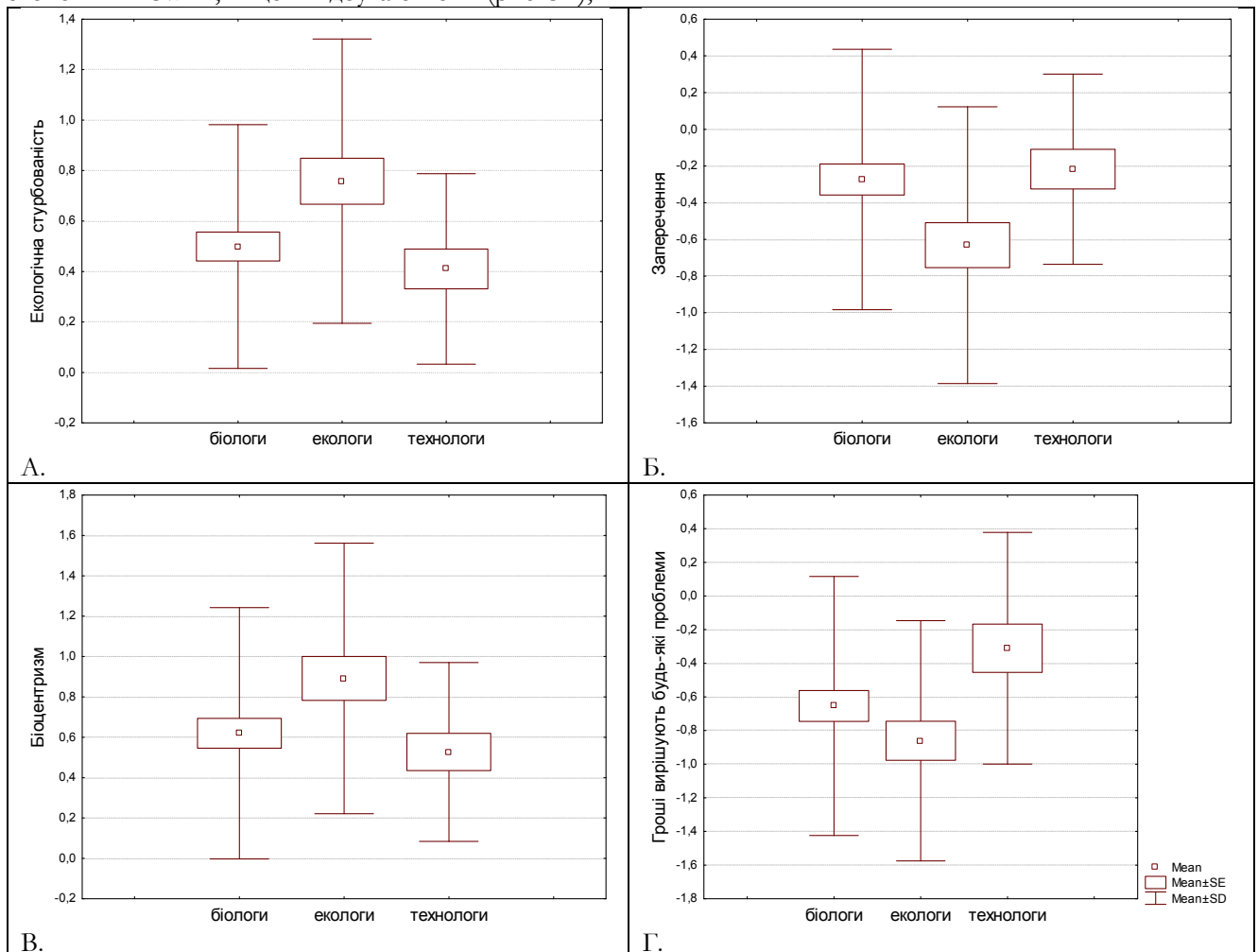
стурбованості EAATE S. Thompson і M. Barton (1994). Для аналізу проекологічної поведінки використовувався «Опитувальник-самозвіт про екологічну поведінку» Р. Casey і К. Scott (2006).

Для дослідження ставлення до природи була застосована графічна шкала «Включення природи в «Я»» У. Шульца, що визначає, якою мірою людина включає природу в репрезентації «Я» (Schultz, 2001).

Результати порівняльного аналізу екологічних установок. По всіх методиках

отримані погоджені результати, при цьому найбільш виражена екологічна стурбованість простежується в групі студентів-екологів (рис. 3А). Студенти-екологи найменш схильні заперечувати екологічні зміни, що відбуваються (рис. 3Б),

відповідно, у них же й найменша екологічна апатія (рис. 4Б), а також у них, у порівнянні із двома іншими групами, більш виражена установка на біоцентризм (рис. 3В) ($p < 0,01$).

Рисунок 3. Показники ставлення до проблеми глобальних екологічних змін у трьох групах студентів: А – екологічна стурбованість; Б – заперечення екологічних загроз; В – біоцентризм; Г – установка на гроші як спосіб вирішення будь-яких проблем

Разом з тим, результати аналізу вказують також на більш виражену проекологічну орієнтацію студентів-біологів у порівнянні зі студентами-технологами. Як і студенти-екологи, біологи менш схильні розглядати гроші як універсальний засіб вирішення екологічних проблем, що сполучається з більш високою екоцентричною стурбованістю ($p < 0,05$). У порівнянні з технологами, студенти біологічного факультету більшою мірою визнають свою приналежність природному світу ($p = 0,05$) (рис. 4Г) і виражають більш високу готовність до проекологічної поведінки ($p < 0,05$), хоча й поступаються за останнім параметром студентам екологічного факультету ($p = 0,01$) (рис. 4В).

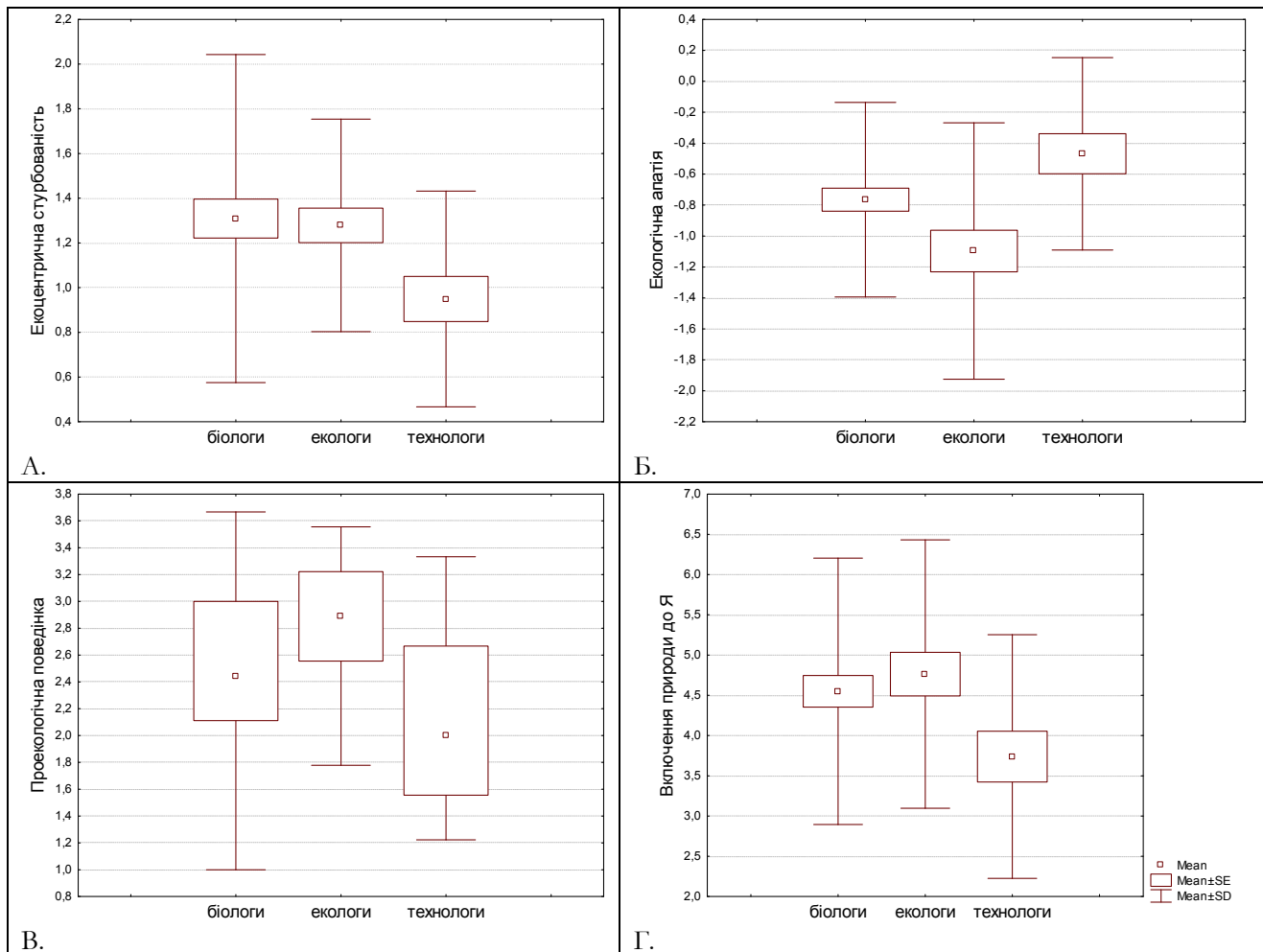
У порівняльній аналіз екологічної стурбованості, вимірюваної за допомогою шкали NEP, ми додали дані, отримані від учасників літньої

школи молодих природоохоронців, що проводилася в серпні 2010 р. у Запорізькій області. Як і в 2009 р., це були активісти ДООП, але тільки з вузів різних регіонів України, усього 14 людей (10 дівчат і 4 юнаків).

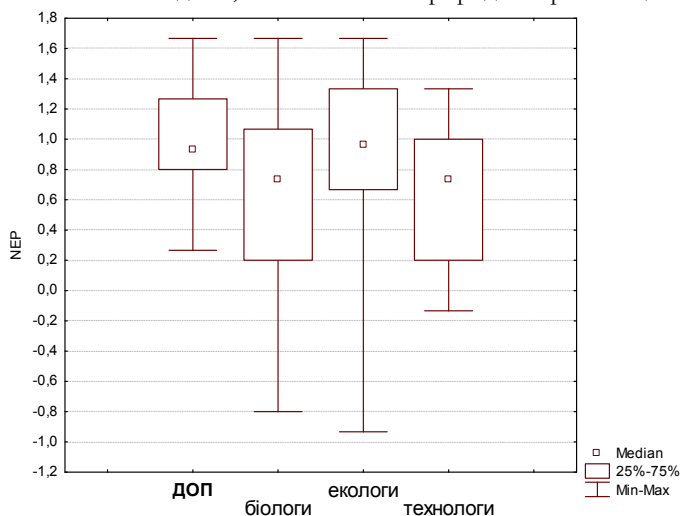
Значущі відмінності були встановлені тільки для двох груп – студенти-екологи більшою мірою розділяють переконання нової екологічної парадигми в порівнянні зі студентами-біологами ($p = 0,05$) (рис. 5). При цьому дуже близькі результати отримані для студентів-екологів і активістів ДООП, а також для студентів-біологів і студентів-технологів. Таким чином, на відміну від дослідження 1, де установки студентів першого курсу екологічного факультету характеризувалися самою слабкою проекологічною спрямованістю, у порівнянні з установками більш старших студентів

біологічного й психологічного факультетів, у дослідженні 2 студенти-екологи старших курсів показують найбільш високу екологічну стурбованість й проекологічну спрямованість у цілому. Враховуючи, що в дослідженні 2 брали участь студенти 4 курсу екологічного факультету

(19 осіб), які на момент дослідження 1 вчилися на 1 курсі й були учасниками дослідження 1, додатково був проведений порівняльний аналіз показників ставлення до проблеми глобальних екологічних змін у студентів екологічного факультету, отриманих в 2009 і 2012 роках.

Рисунок 4. Екологічні установки в трьох групах студентів: А – екоцентрична стурбованість; Б – екологічна апатія; В – проекологічна поведінка; Г – включення природи в презентації «Я»

Рисунок 5. Показники НЕП у чотирьох групах студентів

За критерієм Мана-Уїтні були встановлені значущі розходження між студентами 1 і 4 курсів за всіма показниками ставлення до глобальних екологічних змін. Старшокурсники меншою мірою схильні заперечувати екологічні проблеми ($p < 0,01$) і вірити в силу грошей ($p < 0,05$), зате в них вище показники екологічної інтернальності й біоцентризму ($p < 0,05$). Відповідно, загальний показник екологічної стурбованості значуще вище в студентів 4 курсу ($p < 0,001$). При цьому значущих відмінностей між студентами 4 і 5 курсів екологічного факультету не встановлено.

Обговорення результатів обох емпіричних досліджень

За результатами першого дослідження, у якому серед інших брали участь студенти-першокурсники екологічного факультету, найбільш проєкологічними виявилися установки студентів – активістів дружин охорони природи, яким притаманна орієнтація на охорону природи у поєднанні з пізнавальною мотивацією та виражена екологічна стурбованість в цілому. Якщо цей результат й був очікуваним, враховуючи проєкологічну – природоохоронну – активність цих студентів, то дещо несподіваним виявилось те, що найменша проєкологічна спрямованість була притаманна студентам-екологам. На тлі інших, ці студенти проявили саму високу споживчу мотивацію у стосунках з природою, а також віру у гроші як вирішальний засіб подолання екологічних проблем.

Студенти біологічного факультету демонструють досить високу мотивацію на пізнання природи, на одному рівні із студентами-природоохоронцями, але поступаються останнім за показниками біоцентризму, як й екологічної стурбованості в цілому. Слід відмітити тенденцію до більш виразної екологічної стурбованості з боку студентів психологічного факультету у порівнянні із студентами-біологами. Такий результат може бути поясненим впливом занять з «Екологічної психології» – дисципліни, яка значною мірою присвячена психологічним аспектам глобальних екологічних змін.

За результатами другого дослідження, до якого студенти екологічного факультету були залучені через кілька років після першого дослідження, вже як студенти-старшокурсники, співвідношення екологічних установок студентів-екологів та студентів-біологів різко змінюється. Студенти екологічного факультету проявили більш розвинутий екологічний світогляд, розуміння масштабності негативних наслідків антропогенних екологічних змін, екологічну стурбованість та більшу готовність до проєкологічної поведінки, ніж студенти

біологічного факультету. Й хоча студентам-біологам притаманна екоцентрична стурбованість, а у порівнянні із студентами-технологами їх установки в цілому більш проєкологічні, все ж вони значно поступаються студентам-екологам майже за всіма показниками.

Таким чином, зіставлення результатів обох досліджень вказує на важливу роль екологічної освіти як освіти для сталого розвитку у формуванні проєкологічних світоглядних установок. Найбільше чітко це простежується в динаміці ставлення до глобальних екологічних змін у студентів екологічного факультету. Від споживчого ставлення до природи, яке сполучається з порівняно сильно вираженим переконанням, що гроші є ключем до вирішення екологічних проблем, студенти-екологи приходять до переконання про пріоритет екологічних проблем і визнання внутрішньої цінності природного світу. Зміни у світоглядних установках супроводжуються активізацією проєкологічної поведінки у повсякденному житті. У цілому, за своєю особистісною позицією відносно екологічного оточення студенти-екологи старших курсів наближаються до екологічних активістів – природоохоронців.

Також слід звернути увагу на доволі високі показники вклучення природи в репрезентації «Я» у студентів-екологів, які в них навіть дещо вище, ніж у студентів біологічного факультету. Такий прояв суб'єктивного зв'язку з природою може слугувати певною запорукою збереження довіри до світу та підтримки психологічного благополуччя попри стурбованість негативними наслідками екологічних змін (Kyazh, 2019). Однак цей важливий аспект екологічної освіти потребує окремого вивчення.

Студенти-старшокурсники біологічного факультету проявляють, у порівнянні з екологічними активістами й старшокурсниками-екологами, менш виражені екологічну стурбованість й проєкологічну поведінку, але також і більш виражену об'єктивізацію природного миру. У цілому, хоча біологи більш проєкологічні в порівнянні зі студентами технічних спеціальностей, їх екологічні установки близькі до установок старшокурсників-психологів, обмірваних після вивчення семестрового курсу екологічної психології. При цьому в психологів відзначається тенденція до більш поважного ставлення до природного світу, ніж у біологів.

Узагальнюючи результати обох досліджень, можна стверджувати, що припущення щодо формувального впливу фахової екологічної освіти на світоглядні екологічні установки підтвердилося. Студенти старших курсів екологічного факультету демонструють більш

високу екологічну стурбованість у порівнянні із першокурсниками.

Разом з тим, старшокурсники-екологи також є більш проекологічними у порівнянні зі старшокурсниками-біологами, демонструючи більш високі екологічну стурбованість, біоцентризм, проекологічну поведінку у побуті. Таким чином, підтвердилося припущення про більш слабкий проекологічний потенціал біологічної освіти у порівнянні з екологічною, навіть в аспекті більш чутливого та відповідального ставлення до природи. Однак, хоча це припущення базувалося на ствердженні про негативний вплив наукової об'єктивізації природи та, зокрема, інших живих істот, проведене емпіричне дослідження не було спрямовано на перевірку саме цього ствердження. Обмеженням обох наших досліджень було те, що вивчалися екологічні установки лише тих студентів біологічних спеціальностей, які навчалися вже на старших курсах, й не досліджувалися установки студентів-першокурсників. Тому залишилася поза аналізом динаміка екологічних уявлень студентів-біологів в процесі фахової підготовки. Тож, питання щодо чинників, які обумовлюють особливості впливу фахової біологічної освіти як освіти для сталого розвитку на формування екологічних установок та розвиток екологічного світогляду в цілому, потребує подальшого вивчення.

Висновки.

Порівняння результативності фахової екологічної освіти та фахової біологічної освіти як освіти для сталого розвитку вказує на більш виразний вплив саме екологічної освіти на формування проекологічних установок та готовності до проекологічної поведінки.

Вплив екологічної освіти, як освіти для сталого розвитку, на установки особистості проявляється подвійно – й у ставленні до проблеми екологічних змін, й у ставленні до природного світу. Визнання значущості антропогенних екологічних змін супроводжується розвінчанням уявлень про гроші як універсальний засіб вирішення екологічних проблем і визнанням значущості екологічних змін не тільки для людей, але й для інших біологічних видів. Важливим результатом таких змін є посилення проекологічної спрямованості повсякденної поведінки.

Список посилань

Брудный, А. А., Кавтарадзе, Д. Н. (1993). Основы экологического мировоззрения как задача образования для устойчивого развития. *Вестник образования Министерства образования РФ*, 3, 1-26. [Brudnyj, A. A., & Kavtaradze, D. N. Fundamentals of an ecological worldview as a task of education for sustainable development. In Russian]

- Дерябо, С. Д., Ясвин, В. А. (1996). *Экологическая педагогика и психология*. Ростов-на-Дону: Феникс. [Deryabo, S. D., & Yasvin, V. A. Environmental pedagogy and psychology. In Russian]
- Кряж, И. В. (1998). Психосемантическое исследование обыденных экологических представлений. *Вопросы психологии*, 1, 65-75. [Kryazh, I. V. Psychosemantic study of everyday ecological notions. In Russian]
- Кряж, И. В. (2001). От антропоцентризма к биоцентризму: о возможности смены парадигмы. *Философия экологического образования* / под общ. ред. И. К. Лисеева (379-384). М.: Прогресс-Традиция. [Kryazh, I. V. From anthropocentrism to ecocentrism: on the possibility of the paradigm shift. In Russian]
- Кряж, И. В. (2012). *Психология глобальных экологических изменений: монография*. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина. [Kryazh, I. V. Psychology of global environmental change. In Russian]
- Кряж, И. В., Трушник, О. В. (2008) Системный анализ экологических представлений старшеклассников. *Вісник Харківського університету. Серія психологія*, 793, 229-234. [Kryazh, I. V., & Trushnik, O. V. System analysis of environmental representations of high school students. In Russian]
- Кряж, И. В., Андроннікова, К. А. (2012). Проекологічні установки як прояв екологічної стурбованості особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*, 1009(49), 36-40. [Kryazh, I. V., & Andronnikova K.A. Proenvironmental attitudes as a manifestation of environmental concern. In Ukrainian]
- Кряж, И. В. (2013) Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 – общая психология, история психологии. Харьков. [Kryazh, I. V. Psychology of meaning regulation of ecologically relevant behaviour. In Russian]
- Кряж, И. В., Климкина, Ю. В. (2013). Экологическая озабоченность и готовность к экосберегающему поведению у студентов разных специальностей. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Психологія*, 52, 33-37. [Kryazh, I. V., & Klimkina, Y. V. Environmental concern and readiness for eco-friendly behavior among students of various specialties. In Russian]
- Львовичкіна, А. М. (2011). Психологічні засади формування еколога-орієнтованої свідомості [Монографія]. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка [Lyovochkina, A. M. Psychological principles of formation of ecologically-oriented consciousness. In Ukrainian]
- Неймарк, М. С. (1973). Психологическое изучение направленности личности подростка. Автореф. докт. дисс. М. [Neymark, M. S. Psychological study of the personality orientation of an adolescent. In Russian]
- Панов, В. И. (2004). Экологическая психология: Опыт построения методологии. М.: Наука. [Panov, V. I. Environmental Psychology: The Experience of Building a Methodology. In Russian]
- Рудоміно-Дусятська, О. В. (2003) Проблема внутрішньої регуляції поведінки у довікллі. Актуальні проблеми психології. *Екологічна психологія. Зб. наук. праць*

- Институту психології ім. Г.С.Костюка*, 7(1). [Rudomino-Dusyatska, O.V. The problem of internal regulation of environmental behavior. In Ukrainian]
- Скребець, В.О. (2004). Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. К.: Видавничий Дім "Слово". [Skrebets, V. O. Environmental psychology in the long-term effects of ecotechnogenic catastrophe. In Ukrainian]
- Швалб, Ю. М. (2003). К проблеме определения эконсихологических систем. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*, 7(1), 426–433. [Schwalb, Y. M. To the problem of determining ecopsychological systems. In Russian]
- Швалб, Ю. М. (Ред.) (2009). Эколого-психологические факторы современного образа жизни: Монография. Житомир: Изд-во ЖДУ им. И.Франко. [Schwalb, Y. M. (Ed.) Ecologically-psychological factors of modern lifestyle. In Russian]
- Шмелева, И. А. (2006). Психология экологического сознания. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та. [Shmeleva, I.A. Psychology of Environmental Consciousness]
- Ядов, В. А. (Ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. М.: Наука. [Yadov, V. A. (Ed.) Self-regulation and prediction of social behavior of an individual. In Russian]
- Ясвин, В. А. (2000) Психология отношения к природе. М.: Смысл. [Yasvin, V.A. Psychology attitudes towards nature. In Russian]
- Balgopal, M. M., & Wallace, A. M. (2009) Decisions and dilemmas: using writing to learn activities to increase ecological literacy. *The Journal of Environmental Education*, 40(3), 13–26.
- Berkowitz, A. R. (2007). Towards a definition of ecological literacy. *Cary Institute of Ecosystem Studies*. Retrieved from www.ecostudies.org/people_sci_berkowitz_literacy.html
- Casey, P. J., & Scott, K. (2006). Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework. *Australian Journal of Psychology*, 58(2), 57-67.
- Dunlap, R. E., Van Lier, K. D., Mertig, A. G., & Jones, R. E. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale. *Journal of social issues*. 56(3), 425-442.
- UNESCO (2016) Global Action Programme on Education for Sustainable Development (2015-2019) <https://en.unesco.org/globalactionprogrammeoneducation>
- Hungerford, H. R., & Volk, T. L. (1990) Changing learner behavior through environmental education. *Journal of Environmental Education*, 21(3), 8-22.
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.
- Kryazh I. (2019). The Positive Effect of Nature Connectedness on Psychological Wellbeing: The Significance of Trust as a Mediator. *Psychology Journal of Higher School of Economics*, 16(1), 27-49. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2019-1-27-49>
- Monroe, M.C. (2003). Two Avenues for Encouraging Conservation Behaviors. *Human Ecology Review*, 10(2), 113-125.
- Schultz, W. P. (2001). The structure of environmental concern: concern for self, other people and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*. 21(4), 327-339.
- Short, P. C. (2010). Responsible environmental action: its role and status in environmental education and environmental quality. *Journal of Environmental Education*. 41(1), 7-19.
- Stern, P. C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3), 407-424.
- Thompson, S., & Barton, M. A. (1994). Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment. *Journal of Environmental Psychology*, 14, 149-157.

References

- Brudnyj, A. A., & Kavtaradze, D. N. (1993). Fundamentals of an ecological worldview as a task of education for sustainable development. *Vestnik obrazovaniya Ministerstva obrazovaniya RF*, 3, 1-26. [In Russian]
- Deryabo, S. D., & Yasvin, V. A. (1996). *Environmental pedagogy and psychology*. Rostov-na-Donu: Feniks. [In Russian]
- Kryazh, I. V. (1998). Psychosemantic study of everyday ecological notions. *Voprosy psichologii*, 1, 65-75. [In Russian]
- Kryazh, I. V. (2001). From anthropocentrism to ecocentrism: on the possibility of the paradigm shift. *Filosofija jekologicheskogo obrazovaniya / Ed. I. K. Liseev* (379-384). M.: Progress-Tradiciya. [In Russian]
- Kryazh, I. V. (2012). *Psychology of global environmental change*. H.: HNU imeni V. N. Karazina. [In Russian]
- Kryazh, I. V., & Trushik, O. V. (2008) System analysis of environmental representations of high school students. *Visnik Harkivs'kogo universitetu. Serija psichologija*, 793, 229-234. [In Russian]
- Kryazh, I. V., & Andronnikova, K. A. (2012). Proenvironmental attitudes as a manifestation of environmental concern. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.N. Karazina. Serija: «Psichologija»*, 1009(49), 36-40. [In Ukrainian]
- Kryazh, I. V. (2013). *Psychology of meaning regulation of ecologically relevant behaviour*. Harkov. [In Russian]
- Kryazh, I. V., & Klimkina, Y. V. (2013). Environmental concern and readiness for eco-friendly behavior among students of various specialties. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.N. Karazina. Psichologija*, 52, 33-37. [In Russian]
- L'ovochkina, A. M. (2011). *Psychological principles of formation of ecologically-oriented consciousness*. Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka [In Ukrainian]
- Nejmark, M. S. (1973). *Psychological study of the personality orientation of an adolescent*. M. [In Russian]
- Panov, V. I. (2004). *Environmental Psychology: The Experience of Building a Methodology*. M.: Nauka. [In Russian]
- Rudomino-Dusyats'ka, O. V. (2003) The problem of internal regulation of environmental behavior. *Aktual'ni problemi*

- psibologiji. Ekologichna psibologija. Zb. nauk. prac' Institutu psihologii im. G.S.Kostjuka, 7(1). [In Ukrainian]*
- Skrebec', V.O. (2004). *Environmental psychology in the long-term effects of ecotechnogenic catastrophe*. K.: Vidavnicij Dim "Slovo". [In Ukrainian]
- Shvalb, Ju. M. (2003). To the problem of determining ecopsychological systems. *Aktual'ni problemi psibologiji. Ekologichna psibologija. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S.Kostjuka APN Ukraïni, 7(1), 426-433. [In Russian]*
- Shvalb, Ju. M. (Ed.) (2009). *Ecologically-psychological factors of modern lifestyle*. Zhitomir: Izd-vo ZhDU im. I.Franko. [In Russian]
- Shmeleva, I. A. (2006). *Psychology of Environmental Consciousness*. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta. [In Russian]
- Yadov, V. A. (Ed.) (1979). *Self-regulation and prediction of social behavior of an individual*. [In Russian]
- Jasvin, V. A. (2000). *Psychology attitudes towards nature*. M.: Smysl. [In Russian]
- Balgopal, M. M., & Wallace, A. M. (2009) Decisions and dilemmas: using writing to learn activities to increase ecological literacy. *The Journal of Environmental Education, 40(3), 13-26*.
- Berkowitz, A. R. (2007). Towards a definition of ecological literacy. *Cary Institute of Ecosystem Studies*. Retrieved from www.ecostudies.org/people_sci_berkowitz_literacy.html
- Casey, P. J., & Scott, K. (2006). Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework. *Australian Journal of Psychology, 58(2), 57-67*.
- Dunlap, R. E., Van Lier, K. D., Mertig, A. G., & Jones, R. E. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale. *Journal of social issues, 56(3), 425-442*.
- UNESCO (2016) Global Action Programme on Education for Sustainable Development (2015-2019) <https://en.unesco.org/globalactionprogrammeoneducation>
- Hungerford, H. R., & Volk, T. L. (1990) Changing learner behavior through environmental education. *Journal of Environmental Education, 21(3), 8-22*.
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research, 8(3), 239-260*.
- Kryazh I. (2019). The Positive Effect of Nature Connectedness on Psychological Wellbeing: The Significance of Trust as a Mediator. *Psychology. Journal of Higher School of Economics, 16(1), 27-49*. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2019-1-27-49>
- Monroe, M.C. (2003). Two Avenues for Encouraging Conservation Behaviors. *Human Ecology Review, 10(2), 113-125*.
- Schultz, W. P. (2001). The structure of environmental concern: concern for self, other people and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology, 21(4), 327-339*.
- Short, P. C. (2010). Responsible environmental action: its role and status in environmental education and environmental quality. *Journal of Environmental Education, 41(1), 7-19*.
- Stern, P. C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues, 56(3), 407-424*.
- Thompson, S., & Barton, M. A. (1994). Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment. *Journal of Environmental Psychology, 14, 149-157*.

Students' Environmental Attitudes in the Context of Education for Sustainable Development

Kryazh Iryna Volodymirivna

Doctor of Sciences (Psychology), Professor of the Department of Applied Psychology, Faculty of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

Abstract. *The results of two empirical studies of environmental attitudes and pro-environmental behavior of students studying in different fields (samples of 230 and 132 students) are considered. The features of ecological representations of students of ecological specialties at the beginning and at the end of vocational training are determined. Comparison of the effectiveness of professional ecological education and biological education as education for sustainable development indicates a more pronounced impact of ecological education on the formation of pro-environmental attitudes and readiness for pro-environmental behavior. The dynamics of the attitude to global environmental changes among students of the Faculty of Ecology is determined: from consumer attitude to nature, which is combined with a relatively strong belief that money is the key to solving environmental problems, environmental students come to believe in the priority of the world environmental problems. Changes in worldviews are accompanied by an intensification of pro-ecological behavior in everyday life. The impact of ecological education as the education for sustainable development on personality attitudes manifests itself in two ways - in attitudes to the problem of environmental change and in attitudes toward the natural world. The awareness of the importance of anthropogenic environmental change is accompanied by the clarifying of ideas about money as a universal means of solving environmental problems and the awareness of the importance of environmental change not only for humans but also for other species. An important result of these changes is the increased pro-environmental orientation of everyday behavior.*

Key words: *education for sustainable development, ecological literacy, environmental concern, environmental attitudes, pro-environmental behavior, new ecological paradigm.*

Надійшла до редакції 20.02.2021

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Реалізація почуття власності в соціальних практиках:
перспективи досліджень і впровадження в практику*

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
вул. Андріївська, 15, Київ, 04070
<https://orcid.org/0000-0001-8023-6408>
e-mail: irynagubeladze@gmail.com

У статті розглядаються напрями розвитку подальших наукових досліджень реалізації почуття власності в різних сферах життя і соціальних практиках особи. Окреслені перспективи подальших наукових розвідок і можливих сфер практичного застосування розробленої авторської концепції реалізації почуття власності в соціальних практиках. На основі критичного аналізу наявних емпіричних досліджень та рефлексивного розгляду запропоновано такі напрями подальших досліджень: прояв почуття власності щодо матеріальних речей, території, грошей, соціальних стосунків, власного тіла, віртуального середовища, громадянської сфери, а також можливостей застосування отриманих даних як у індивідуальній та груповій психотерапевтичній роботі, консультуванні та коучингу. Обґрунтовано необхідність впровадження науково обґрунтованої концепції в щоденну практику психологів-практиків.

Ключові слова: почуття власності, психологічна власність, соціальні практики, практична імплементація

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Психологічний підхід до вивчення власності є доволі новим напрямом досліджень, особливо на пострадянському просторі. Його розвиток тільки починається. Разом з тим мусимо відзначити, що тема є надзвичайно широкою, багатоаспектною і різноплановою. Її дослідження відкриває широкі можливості як щодо наукових пошуків, так і у практичній площині психологічної допомоги. Автором статті була розроблена концепція реалізації почуття власності в соціальних практиках (Губеладзе, 2020, 2021). Авторський підхід передбачає можливість імплементації почуття власності у різних сферах життя людини та варіативних соціальних практиках, оскільки власність через механізми психологічного привласнення стає частиною самості людини, невід'ємною частиною її «Я». Напрацьовані результати та рекомендації вже можуть бути адаптовані і фактично імплементовані у практичну діяльність психологів. Разом з тим залишається низка дослідницьких питань, які могли б суттєво розширити і поглибити як дослідницьке поле у цій темі, так і можливості практичного застосування, як у бізнес-консультуванні, маркетингових дослідженнях, так і в особистісному консультуванні і психотерапії, а також під час коучингового супроводу осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зарубіжні дослідники активно розвивають теорію

психологічної власності («psychological ownership») в межах організаційної психології і питань ефективності підприємства (Avey, Avolio, Crossley & Luthans, 2009; Pierce, Kostova & Dirks, 2002; Valentino, 2011), мотивації споживачької поведінки і маркетингових досліджень (Jussila, Tarkiainen, Sarstedt & Hair, 2015; Peck & Shu, 2018). Лише з'являються певні розвідки з питань колективної власності і її імплементації на великі групи, такі як держава, народ, нація (Губеладзе, 2020; Остром, 2011; Хазратова, 2004; Gineikiene, Schlegelmilch, Auruskeviciene, 2016; Nijs, Martinovic, Verkuyten, Sedikides, 2020; Verkuyten, Martinovic, 2017), психологічне володіння щодо місця, території (Луценко, 2013; Хазратова Н. & Луценко, 2011), природних ресурсів (Matilainen, Pohja-Myrkä, Lähdesmäki & Kurki, 2017), власності щодо свого тіла (Bermúdez, 2019; Gallagher, 2017; Martin, 1995; Tsakiris, 2011) і навіть домашніх улюбленців.

Разом з тим, на нашу думку, несправедливо поза увагою дослідників залишається ціла низка дослідницьких питань, зокрема щодо можливостей реалізації почуття власності щодо свого тіла, продуктів творчості та інтелектуальної власності, соціальних контактів, цифровому віртуальному світі тощо.

Метою статті є окреслення перспектив подальшого розвитку концепції реалізації почуття власності в соціальних практиках, можливих напрямів наукового пошуку та можливостей її

* **How to cite:** Hubeladze, I. (2021). Sense of Ownership Realization in Social Practices: Prospects for Research and Practical Application, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 63-69. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-08>

практичного застосування практичними психологами.

Виклад основного матеріалу. У продовження теорії психологічної власності, що була розроблена Пірсом Дж. (Pierce, Kostova & Dirks, 2002), ми розуміємо почуття власності як суб'єктивне емоційне переживання людини щодо належності їй певних об'єктів власності, що відображає зміст та значення, яке мають для неї реальні або абстрактні, конкретні або узагальнені об'єкти власності, тобто все те, що може назвати своїм (Губеладзе, 2021). Нами було встановлено та описано найпоширеніші сфери життя людини (фінансова сфера, територія, матеріальні речі, соціальні контакти, інформаційний простір, тіло, часовий режим, життя в організації, цінності, ідеї, думки, громадянська сфера) та найтипівіші соціальні практики володіння, в яких реалізується почуття власності: розподіл і планування витрат; персоналізація і маркування своєї території; купівля/ продаж речей; спілкування з близькими людьми, рідними і друзями; викладання фото, інформації про себе в інформаційний простір; догляд за собою і своїм тілом; планування свого часу, розпорядку дня; виконання посадових обов'язків; створення інтелектуального чи творчого продукту; участь у справах місцевої громади (Губеладзе, 2020).

Розглянемо можливості і перспективні напрями дослідження і практичного застосування результатів щодо почуття власності з позиції різних сфер реалізації.

Почуття власності щодо *матеріальних речей* одна з найбільш поширених сфер, яка активно використовується у сфері маркетингу, зокрема з метою підвищення привабливості товару, посилення бажання споживачів до привласнення тощо. Проте, на нашу думку, спектр прояву почуття власності щодо матеріальних речей може бути значно ширшим, зокрема мова йдеться про готовність/неготовність ділитися речами, особливості спільного користування речами, поширення ідей філософії мінімалізму, які все більше набирають популярності у світі. Важливим є питання користування (володіння і збереження, накопичення) пам'ятних, а не цінних чи функціональних речей, їх роль у життєдіяльності особистості, формуванні поля її приватності.

Все більшої популярності набирає так звана філософія мінімалізму, яка спростовує значення речей в житті людини і стверджує, що зменшення кількості речей в житті людини веде її до більшої свободи і меншої залежності від речей. Зокрема наголошується на необхідності безлічі часу і ресурсів, як фінансових, так і психологічних на отримання і психологічне привласнення бажаних

речей, а потім догляд за ними, структурування, а потім й утилізацію. Як обґрунтовує Луценко М., почуття власності передбачає необхідність видавати, причому не лише матеріальні ресурси, але й свій час, турботу, емоції. Піклуючись про об'єкти своєї власності (про будинок, власну справу, про домашніх тварин або кімнатну рослину) й певним чином розвиваючи їх, особа приймає на себе відповідальність за їх стан, захист і подальшу долю (Луценко, 2013). Усі ці дискусії пов'язані і підтримуються іншими сучасними напрямими як досліджень, так і соціальних практик: екологічним рухом за зменшення кількості відходів та підвищення самоефективності та продуктивності людини. Тобто фокус зміщено на ресурсорієнтований підхід. Разом з тим питання задоволення від володіння річчю, радість від її привласнення, отримання, спогади, які вона несе, залишається дискусійним.

Автори і послідовники теорії психологічної власності стверджують, що *територіальність* є обов'язковим елементом, складовою психологічної власності. Разом з тим слід уточнити, що мова йде про територіальність як метаформу певної платформи, простору, арени, майданчику в якому проявляється почуття власності. Водночас дослідження прояву почуття власності щодо території як об'єкту власності частіше стосуються вивчення потреби у власній території, її задоволеність чи фрустрацію (Луценко, Хазратова, 2011). Однак тема територіальності, на нашу думку, також потребує значно ширшого і глибшого розгляду. Так, у фокусі уваги дослідників можуть бути не тільки територія дому, а й спільні території, як то вулиці, парки, озера, місто, а відповідно і психологічні основи спільного володіння, які б допомагали громадам вибудовувати ефективну стратегію залучення мешканців, членів громад до її розвитку (Остром, 2011). В умовах карантину гостро постала потреба у власній території, готовності її ділити з іншими співмешканцями, потреба усамітнення. І хоча ця проблема в цілому не є новою, вона набула нових граней в умовах пандемії COVID-19 і вимушених карантинних обмежень. Сюди ж можна віднести питання користування спільними територіями, як то гуртожиток, казарма, комунальне житло тощо. Важливим аспектом є й тривалість чи тимчасовість цих стосунків з територією, наприклад, поїздка у вагоні потяга, проживання в готелі чи адаптація мігрантів до нових умов життя.

Почуття власності *щодо грошей* має свою специфіку і особливості, оскільки самі по собі гроші є символічним еквівалентом власності. У той самий час вони є уособленням певної спроможності власника. Незважаючи на доволі

широкий спектр досліджень щодо питань ставлення до грошей (Зубіашвілі, 2018; Карамушка & Ходакевич, 2017; Фенько, 2005; Фернам & Аргайл, 2005), стратегій фінансової поведінки (Мяленко, 2008; Соціальна психологія бідності, 2016), з точки зору питання власності, на нашу думку, видаються перспективи питання щодо психологічних чинників накопичення, марнотратства, компульсивного шоппінгу, фінансового альтруїзму, меценатства, деструктивних фінансових стратегій, як наприклад, ігрова залежність, азартність, боргові зобов'язання. Глибоке дослідження стратегій фінансової поведінки і щодо купівельної спроможності, готовності витратити кошти, здійснювати депозитно-кредитні операції можуть відкривати широкі перспективи як для самих користувачів, так і для надавачів банківських послуг.

Наразі нечисленні дослідження щодо прояву *почуття власності відносно свого тіла* носять радше нейропсихологічний характер і описують особливості сенсорного відчуття свого тіла, його руху і розташування в просторі (Bermúdez, 2019; Gallagher, 2017; Martin, 1995; Tsakiris, 2011). Однак для нас важливим і принципово іншим є розгляд почуття власності щодо свого тіла з точки зору соціально-психологічної концепції реалізації почуття власності в соціальних практиках. Так, дослідження щодо прояву почуття власності відносно свого тіла можуть носити як суто терапевтичний характер, як то визначення і захист персональних меж, самореалізація через тіло і свій зовнішній вигляд. Так і з точки зору надання косметологічних послуг, дослідження лояльності до різного роду б'юті-процедур, трансформацій власного тіла (як то пірсинг, операції, тату тощо), харчової поведінки, філософії бодіпозитиву і прийняття свого тіла, практик здорового способу життя, вакцинації, трансплантації органів, донорства тощо.

Одним з гострих і малодосліджених питань є прояв почуття власності щодо *власних ідей, продуктів творчості, інтелектуального продукту*. На сьогоднішній день, у багатьох співромадян малосформованою є культура коректного користування продуктами інтелектуальної творчості інших людей. Особливо гостро це питання постає в епоху цифровізації суспільства, коли будь-яку інформацію, продукт можна безмежну кількість разів масштабувати, тиражувати та легко поширювати, трансформувати і видавати за власний продукт. І поряд з правовими інструментами збереження права інтелектуальної власності важливим є формування цього почуття власності щодо свого продукту, а отже бажання і готовності його відстоювати і захищати його та

проявляти повагу та належне користування продуктів творчості інших людей. Така система спонукатиме появу відповідних трансформацій в суспільстві. Ще одним аспектом досліджень у цьому напрямі є вивчення можливості самореалізації особи через продукти творчості.

Поява і широке поширення цифровізації суспільства призвела до суттєвих зрушень у способі комунікації у том числі і у способах виявлення, інтенсифікації, прояву, трансформації почуття власності щодо різних об'єктів. *Прояв почуття власності в цифровому суспільстві* характеризується парадоксальністю ситуації. З одного боку людина може викладати в інформаційний простір все, що вважає за потрібне, як власник розпоряджатися і контролювати свій акаунт, його наповнення і поширення, максимально персоналізувати його тощо. Але чим більше викладається інформації, тим більше її опиняється у публічному просторі, тим більше шансів, що нею може скористатися будь-хто. У такий спосіб втрачається приватність та інтимність як самого життя людини, так і цифрового об'єкту власності. Більш детально авторські розвідки з цього питання представлені у статті (Hubeladze, 2020). Проте потребують більш детального вивчення тенденції і можливості викривлення презентації психологічної власності та її сприйняття в соціальних мережах за допомогою різних медіа технологій, а також вивчення відповідних психологічних наслідків, які можуть виникнути в результаті невідповідності реального та віртуального світу. Ще одним напрямом досліджень почуття власності у цифровому просторі є можливість створення ілюзії володіння чимось. Втрачається важливість фактичного володіння, а більш значущим стає створення симулякру, що дає змогу підвищувати статусність як об'єкта володіння, та і самого власника. Ця тема безумовно потребує глибокого і більш детального вивчення.

Проблеми прояву *почуття власності щодо свого часу та розпорядку дня*, більшою мірою використовуються в коучингу, тайм менеджменті та підготовці високоефективних співробітників та загалом осіб.

Прояв *почуття власності щодо держави у громадянській сфері*. Напевно найменш вивчена тема. Близьким до цього є вивчення можливостей формування громадянської ідентичності. Проте, як ми зазначали раніше, важливо розмежовувати поняття ідентичності і почуття власності, оскільки перше є лише частиною останнього і відповідає на питання «Хто я є?», у той час як ключове питання почуття власності «Що я маю?». На нашу думку, дослідження і практичні розробки в цьому напрямі є надзвичайно перспективними, оскільки стоїть

гостра проблема і необхідність побудови конструктивних взаємин у діаді «особа-держава» (Хазратова, 2004), адекватне розуміння громадянами своїх прав і обов'язків, чим я, як громадянин, маю і можу поділитися з державою (наприклад, сплата податків, відповідальне користування ресурсами, дотримання норм законів), а що я маю отримати від держави (якість послуг, гарантовану медичне забезпечення...). Окремим напрямом досліджень є стосунки зі співгромадянами, формування колективного почуття власності щодо своєї країни, як основа для формування громадянської і етно-національної ідентичності, посилення єдності держави. Особливо гостро і актуально це питання постає в умовах децентралізації країни.

На основі проведення досліджень прояву *почуття власності щодо природних ресурсів* як власної домівки, країни, так і світу загалом, можлива розробка програми пояснення соціально-психологічних досліджень у галузі *екології*. Зокрема перспективними видаються дослідження споживачького ставлення до природних ресурсів, можливостей підвищення активності і волонтерства щодо різного року екологічних акцій, взаємозв'язку надмірного споживання і екологічних трендів захисту довкілля і безвідходного виробництва тощо.

Що стосується самого явища почуття власності недостатнім є дослідження питання динаміки володіння, тобто яким чином психологічне відчуття володіння змінюється з часом. За яких умов виникає почуття власності відносно певного об'єкту та чи можливо і потрібно попередити появу і надмірний прояв почуття власності. Більш предметного вивчення потребують довгострокові перспективи почуття власності, зокрема, чи стираються межі, втрачається інтенсивність, яскравість почуття власності з часом. Потребує подальшого вивчення відмінностей психологічного змісту переживання володіння абстрактними чи нематеріальними, невідчутними об'єктами. Привертає увагу питання про переживання втрати і як впливає на ці переживання можливість обміну чи продажу, реального чи символічного, об'єкту власності.

Можливі наслідки проживання почуття власності, його позитивні і негативні прояви для роботи в терапії і коучингу. Потребують розробки техніки підсилення почуття власності та запобігання її негативним проявам у різних сферах життєдіяльності особи та соціальних практиках. Один із актуальних нинішніх запитів – неформоване почуття власності щодо різних сфер життя. Бракує інтересу до власного життя, неусвідомлюваність власних цілей і прагнень щодо

професійного зростання, побудови стосунків, створення сім'ї, інтересів і захоплень. І, навпаки, надмірний рівень прояву почуття власності може призводити до надмірного контролю, гіперопіки, ревностів, невміння будувати близькі дружні та інтимні стосунки,

Як впливає спосіб проживання почуття власності на різного роду переживання та дії, як то дарування, волонтерство, меценатство, благодійність, громадянська активність, ревності, сором чи гордість, самобутність і самооцінка. Уточнення і більш глибокого вивчення потребують питання відмінностей у проживанні почуття власності залежно від статі, віку, соціокультурних особливостей, різних поколінь, терміну володіння об'єктом, взагалі досвідом власника. Як почуття власності залежить від цінностей суспільства і чи змінює їх. Як індивідуальне почуття власності може трансформуватися і набувати суспільної цінності та сприяти суспільним змінам.

Суттєва методологічна проблема дослідження саме почуття власності, враховуючи варіативність його визначень. Тим паче його прояву у різних сферах та соціальних практиках, а не чогось іншого (наприклад, ідентичність, належність, відповідальність). З огляду на суб'єктивність психологічного переживання почуття власності, унікальних у мовах життєвого досвіду особи, перед дослідниками постає питання, чи достатньо одиничних замірів та чи дають вони право екстраполювати отримані результати на широкую вибірку. Незважаючи на те, що робляться певні спроби експериментального вивчення прояву почуття власності, відкритим залишається питання про можливість експериментального маніпулювання та корекції почуття власності.

Окрім позитивного впливу почуття власності має й свою темну, незвідану та часом негативну сторону. Тож виникає питання, чи існує оптимальний рівень сформованості і прояву почуття власності та які негативні та позитивні наслідки може мати надмірний прояв почуття власності. До чого призводить порушення чи неформованість почуття власності. І чи може низький рівень індивідуального почуття власності бути корисним і вигідним, наприклад, в умовах впровадження інноваційних процесів, реформування тощо.

Більшість досліджень, присвячених вивченню психологічної природи власності, більшою мірою зосереджуються на індивідуальному її прояву. Однак потребує детального вивчення, утому числі й емпіричного, як колективне почуття власності відрізняється від індивідуального і спільного і чи сприяє ефективності колективної діяльності. Чи завжди «наше» більше ніж «моє» і де пролягає межа

між ними. Як визначати і розвивати, підтримувати почуття власності в команді, сім'ї, компанії, країні, місті. Та чи існує компроміс та які межі між індивідуальним і колективним почуттям власності. Як нові форми споживання впливають на проживання почуття власності (наприклад оренда, повторне використання). Наскільки важлива нематеріальна власність, особливо в умовах віртуальної реальності і чи є почуття власності більш важливим ніж фактичне володіння.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки можна сказати, що почуття власності як соціально-психологічний феномен реалізується у різних соціальних практиках в межах варіативних сфер життя особистості. Подальше дослідження цього феномену відкриває широкий спектр наукового дослідження і практичного застосування отриманих результатів. Серед основних напрямів дослідження можна окреслити: прояв почуття власності щодо матеріальних речей, території, грошей, соціальних стосунків, власного тіла, віртуального середовища, громадянської сфери, а також можливостей застосування отриманих даних як у індивідуальній та груповій психотерапевтичній роботі, консультуванні та коучингу. Ми не претендуємо на вичерпність перелічених потенційних напрямів дослідження і практичного застосування. Видається, що існує потужний ресурс і невичерпний потенціал розширення даної теми. Перспективи подальших досліджень бачаємо у фактичній дослідницькій реалізації намічених напрямів. Сподіваємося, що наступні дослідники знайдуть тут цікаві і актуальні напрями для своїх наукових пошуків.

Список посилань

- Губеладзе, І.Г. (2021). Концепція реалізації почуття власності особи в соціальних практиках. *Психологія і суспільство*. 1 (83).
- Губеладзе, І.Г. (2020). Соціальні практики володіння як простір реалізації почуття власності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 46(49). 242-250. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).173](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).173)
- Зубіашвілі, І.К. (2018). Монетарна культура як складова економічної культури особистості. *Актуальні проблеми психології*. 1 (52). 40-45. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i52/9.pdf>
- Карамушка, Л. М., Ходакевич, О. Г. (2017). Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей: монографія. Київ: КНЕУ.
- Луценко, М.Ю. (2013). *Фрустрація потреби у власності як чинник деформування ціннісно-сміслової сфери молоді*. Дисертація кандидата психологічних наук: 19.00.05. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. К. 180 с.
- Мяленко, В. В. (2008). *Соціально-психологічні механізми фінансової поведінки молоді*. Дисертація кандидата психологічних наук: 19.00.05. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. К. 193 с.
- Остром, Э. (2011). *Управляя общим. Эволюция институтов коллективной деятельности*. Москва.
- Соціальна психологія бідності: монографія (2016). За редакцією В.О. Васютинського. Київ: Міленіум.
- Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія (2018). За ред.Н.М. Дембицької. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
- Фенько, А. Б. (2005). *Люди и деньги: Очерки психологии потребления*. М.: Независимая фирма «Класс». 416 с.
- Фернам, А., Аргайл, М. (2005). *Деньги. Психология денег и финансового поведения*. Под общей редакцией А. Алексеева. СПб.: Прайм-Еврознак. 352 с.
- Хазратова, Н. В. (2009). Психологічна природа почуття власності. *Соціальна психологія*. 5. 103-110.
- Хазратова, Н.В. (2004). *Психологія відносин особистості й держави*. Луцьк.
- Хазратова, Н.В., Луценко, М.Ю. (2011). Потреба у власності як соціально-психологічний феномен. *Психологія особистості*. 1(2). 17-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2011_1_4
- Avey, J. B., Avolio, B. J., Crossley, C. D., Luthans, F. (2009). Psychological ownership: Theoretical extensions, measurement and relation to work outcomes. *Journal of Organizational Behavior*, 30, 173-191. <https://doi.org/10.1002/job.583>
- Bermúdez, J.L. (2019). Bodily Ownership, Psychological Ownership, and Psychopathology. *Review of Philosophy and Psychology*. 10, 263–280. <https://doi.org/10.1007/s13164-018-0406-3>
- Gallagher, S. (2017). Senses of the sense of ownership. In *The Subject's Matter: Self-Consciousness and the Body*, ed. A. Alsmith and F. de Vignemont. Cambridge: MIT Press.
- Gineikiene, J., Schlegelmilch, B. B., Auruskeviciene, V. (2016). "Ours" or "theirs"? Psychological ownership and domestic products preferences. *Journal of Business Research*. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.11.003>
- Hubeladze, I. (2020). Psychological features of sense of ownership realization in social networks. *Habitus*. 20. 214-219. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.39>
- Jussila, I., Tarkiainen, A., Sarstedt, M. & Hair, J. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts,

- Evidence, and Implications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*. 23(2), 121-139. <https://doi.org/10.1080/10696679.2015.1002330>
- Martin, M. (1995). Bodily awareness: A sense of ownership. In *The Body and the Self*, ed. J.L. Bermúdez, A.J. Marcel, and N. Eilan. Cambridge: MIT Press
- Matilainen, A., Pohja-Mykrä, M., Lähdesmäki, M., & Kurki, S. (2017). “I feel it is mine!” – Psychological ownership in relation to natural resources. *Journal of Environmental Psychology*, 51, 31–45. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.03.002>
- Nijs, T., Martinovic, B., Verkuyten, M., Sedikides K. (2020). “This country is OURS”: The exclusionary potential of collective psychological ownership. *British Journal of Social Psychology*, 1, 25. <https://doi.org/10.1111/bjso.12386>
- Peck, J., Shu, S. B. (2018). Psychological Ownership and Consumer Behavior. Springer International Publishing. pp. 263 <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8>
- Pierce, J.L., Kostova, T. & Dirks, K.T. (2002). *The State of Psychological Ownership: Integrating and Extending a Century of Research*. Review of General Psychology. 7(1). <https://doi.org/10.1037//1089-2680.7.1.84>
- Tsakiris, M. (2011). The sense of body ownership. In *The Oxford Handbook of the Self*, ed. S. Gallagher. Oxford: Oxford University Press.
- Valentino L. (2011). *Branch campus administrators: ownership and control*. University of Florida.
- Verkuyten, M., Martinovic, B. (2017). Collective Psychological Ownership and Intergroup Relations. *Perspect Psychol Sci*, 2017 Nov, 12(6), 1021–1039. <https://doi.org/10.1177/1745691617706514>
- References**
- Avey, J. B., Avolio, B. J., Crossley, C. D., Luthans, F. (2009). Psychological ownership: Theoretical extensions, measurement and relation to work outcomes. *Journal of Organizational Behavior*, 30, 173-191. <https://doi.org/10.1002/job.583>
- Bermúdez, J.L. (2019). Bodily Ownership, Psychological Ownership, and Psychopathology. *Review of Philosophy and Psychology*. 10, 263–280. <https://doi.org/10.1007/s13164-018-0406-3>
- Fen'ko, A. B. (2005). *People and Money: Outlines of Psychology of Need*. M.: Nezavysymaya firma «Klass». 416 s. [in Russian]
- Fernam, A., Arhail, M. (2005). *Money. The psychology of money and financial behavior*. Pod obshchey redaktsiyey A. Alekseeva. SPb.: Praym-Evroznak. 352 s. [in Russian]
- Gallagher, S. (2017). Senses of the sense of ownership. In *The Subject's Matter: Self-Consciousness and the Body*, ed. A. Alsmith and F. de Vignemont. Cambridge: MIT Press.
- Gineikiene, J., Schlegelmilch, B. B., Auruskeviciene, V. (2016). “Ours” or “theirs”? Psychological ownership and domestic products preferences. *Journal of Business Research*. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.11.003>
- Hubeladze, I.H. (2021). The concept of realizing a sense of ownership of a person in social practices. *Psykhobohiya i suspil'stvo [Psychology and Society]*. 1 (83). [in Ukrainian]
- Hubeladze, I. (2020). Psychological features of sense of ownership realization in social networks. *Habitus*. 20. 214-219. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.39>
- Hubeladze, I.H. (2020). Social practices possessing as a space of ownership realization. *Naukovi studiyi iz sotsial'noyi ta politychnoyi psykhobohiyi [Scientific studies on social and political psychology]*. 46 (49). 242-250. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).173](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).173) [in Ukrainian]
- Jussila, I., Tarkiainen, A., Sarstedt, M. & Hair, J. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts, Evidence, and Implications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*. 23 (2), 121-139. <https://doi.org/10.1080/10696679.2015.1002330>
- Karamushka, L. M., Khodakevych, O. H. (2017). Psychological features of student youth attitudes towards money: monohrafiya. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian]
- Khazratova, N. V. (2009). Psychological nature of a sense of ownership. *Sotsial'na psykhobohiya [Social Psychology]*. 5. 103–110. [in Ukrainian]
- Khazratova, N.V. (2004). *Psychology of relations between personality and a state*. Luts'k. [in Ukrainian]
- Khazratova, N.V., Lutsenko, M.YU. (2011). The need for property as a socio-psychological phenomenon. *Psykhobohiya osobystosti [Psychology of personality]*. 1(2). 17-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2011_1_4. [in Ukrainian]
- Lutsenko, M.YU. (2013). *Frustration of property needs as a factor for deforming the value-semantic sector of youth*. Dysertatsiya kandydata psykhologichnykh nauk: 19.00.05. Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psykhobohiyi NAPN Ukrayiny. K. 180 s. [in Ukrainian]
- Martin, M. (1995). Bodily awareness: A sense of ownership. In *The Body and the Self*, ed. J.L. Bermúdez, A.J. Marcel, and N. Eilan. Cambridge: MIT Press
- Matilainen, A., Pohja-Mykrä, M., Lähdesmäki, M., & Kurki, S. (2017). “I feel it is mine!” – Psychological ownership in relation to natural resources. *Journal of Environmental Psychology*, 51, 31–45. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.03.002>

- Myalenko, V. V. (2008). *Socio-psychological mechanisms of financial behavior of youth*. Dysertatsiya kandydata psykholohichnykh nauk: 19.00.05. Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi NAPN Ukrayiny. K. 193 s. [in Ukrainian]
- Nijs, T., Martinovic, B., Verkuyten, M., Sedikides K. (2020). "This country is OURS": The exclusionary potential of collective psychological ownership. *British Journal of Social Psychology*, 1-25. <https://doi.org/10.1111/bjso.12386>
- Ostrom, E. (2011). *Mans in public. Evolution of the institutes of collective activity*. Moskva. [in Russian]
- Peck, J., Shu, S. B. (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing. pp. 263. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8>
- Pierce, J.L., Kostova, T. & Dirks, K.T. (2002). *The State of Psychological Ownership: Integrating and Extending a Century of Research*. Review of General Psychology. 7(1). <https://doi.org/10.1037//1089-2680.7.1.84>
- Social Psychology of Poverty*: monohrafiya (2016). Za redaktsiyeyu V.O. Vasyutyns'koho. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian]
- Social-psychological support for economic socialization*: monohrafiya (2018). Za red.N.M. Dembyts'koyi. K.: Instytut psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. [in Ukrainian]
- Tsakiris, M. (2011). The sense of body ownership. In *The Oxford Handbook of the Self*, ed. S. Gallagher. Oxford: Oxford University Press.
- Valentino L. (2011). *Branch campus administrators: ownership and control*. University of Florida.
- Verkuyten, M., Martinovic, B. (2017). Collective Psychological Ownership and Intergroup Relations. *Perspect Psychol Sci*, 12(6), 1021–1039. <https://doi.org/10.1177/1745691617706514>
- Zubiashvili, I.K. (2018). Monetary culture as a component of the economic culture of the individual. *Aktual'ni problemy psykholohiyi [Actual Problems of Psychology]*. 1(52). 40-45. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i52/9.pdf> [in Ukrainian]

Sense of Ownership Realization in Social Practices: Prospects for Research and Practical Application

Hubeladze Iryna

*PhD in Psychology, Senior Researcher
of the Masses and Communities Psychology Department
at the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
15, Andriivska Str., Kyiv, 04070*

The article considers the directions of further research development on the implementation of a sense of ownership in various spheres of life and social practices of an individual. It is shown that in addition to the positive impact, the feeling of ownership has its negative side. This raises the question of formation optimal level and manifestation of ownership, what negative and positive consequences an excessive manifestation of ownership can have, what a violation or immaturity of ownership can lead to. It is determined that most research on the psychological nature of property focuses on its individual manifestation. However, it requires a detailed study, including the empirical, how the collective sense of ownership differs from individual and collective and whether it contributes to the effectiveness of collective action. The issue of the impact of new forms of consumption on the living sense of ownership and the attentiveness of intangible property, especially in the conditions of virtual reality, is raised separately. Prospects for further scientific research and possible areas of practical application of the developed author's concept of an ownership sense realization in social practices are outlined. Based on a critical analysis of existing empirical research and reflective consideration, the following areas of further research are proposed: manifestation of material things ownership, territory, money, social relations, own body, virtual environment, civic sphere, as well as opportunities to use the data in both individual and group psychotherapeutic work, counseling and coaching. The necessity of introducing a scientifically substantiated concept into the daily practice of psychologists-practitioners is substantiated.

Key words: *sense of ownership, psychological ownership, social practices, practical implementation*

Надійшла до редакції 7.04.2021

«Сестра із сестрою, як риба з водою»: індивідуально-психологічні особливості та стосунки жінок-сиблінгів в залежності від умов зростання в сім'ї*

Луценко Олена Львівна

доктор психологічних наук, доцент

завідувачка кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-9922-9523>

e-mail: olena.lutsenko@karazin.ua

Успенська Віра Володимирівна

магістр (психологія), практичний психолог

Комуніальний заклад «Харківський інклюзивно-ресурсний центр Харківської міської ради»

вул. Г.в. Широнініців 38Г, 61123, Харків, Україна

e-mail: verauspenskaya@gmail.com

Анотація. Стосунки та індивідуально-психологічні особливості сиблінгів є однією з найменш досліджених областей сімейної психології. Метою даного дослідження було визначення особливостей міжособистісних стосунків сестер, зв'язку цих стосунків з порядком народження сестер, іншими вірогідними сімейними чинниками та здатністю сестер до кокетства. Були використані метод семантичного диференціала Ч. Осгуда (СДФ) виявлення ставлення до себе та до сестри; розроблена авторами анкета чинників зростання у сім'ї та тест О.А. Луценко, В.В. Волчанової для вимірювання здатності до кокетства. В результаті була підтверджена адаптивна та компенсаторна роль жіночого кокетства для підвищення матеріального становища жінки. Жінки цінують навчання кокетству – сестра сестру оцінює вище, якщо та її навчав кокетству. Вищий рівень власного кокетства пов'язаний із сприйняттям себе як сильної жінки, тобто як ресурс. Оцінка активності сестри виявилася включеною у різноманітні зв'язки з іншими сімейними чинниками, що свідчить про важливість даної характеристики у стосунках сиблінгів жіночої статі. За умови більшої різниці у віці сестри краще ставляться одна до одної, що було пояснено зменшенням конкуренції між ними. Старша сестра традиційно виконує у сім'ї більше функцій, через що вона може відчувати більше заздрості до сестри, ревності до матері, вважати себе більш активною. При цьому старші сестри краще ставляться до молодших, вище оцінюють їх, ніж їх молодші візаві.

Ключові слова: сиблінги; сестри; індивідуально-психологічні особливості; порядок народження; різниця у віці; кокетство

«Сестра із сестрою, як риба з водою», «Сестри рідні тоді, як усі вийдуть заміж», «Сестра сестрі заздрить у красоті», «Сестра із сестрою дружить, а на думці своє держить» – так відображаються стосунки сестер у народному фольклорі, і, як завжди це можна спостерігати у народних прислів'ях, в них присутні суперечливі тези: і про взаємний лад між сестрами, і про певні психологічні проблеми між ними.

Хоча в психології проблема сімейних стосунків вивчена достатньо добре (Горецька & Сердюк, 2015; Помиткіна та ін., 2010; Столярчук, 2015; Федоренко, 2015; Цільмак, 2020), основна увага авторів приділяється стосункам чоловіка/дружини та батьків/дітей, а деякі відносини залишаються мало дослідженими. Серед них, наприклад, стосунки між свекрухами/свекрами/тестями/тещами та невістками/зятями (дослідження яких ми провели раніше (Луценко,

2014)) та стосунками між сиблінгами – братами/сестрами. Стаття С. Боуман та ін. навіть так і називається «Забуті члени родини...» (Bowman et al., 2014). А в спеціальному випуску журналу Сімейної соціальної роботи (Journal of Family Social Work) його головний редактор М.Е. Уоллі (Woolley, 2020) охарактеризував цю проблему як таку, що знаходиться на хвилі нових, цікавих, та таких, що розвиваються, досліджень; таких, що проводяться в ігнорованих раніше, але важливих областях науки та таких, що викликають пристрасть дослідника або невеликої групи дослідників.

Дослідженню психологічних особливостей і стосунків саме цих членів сім'ї присвячено і нашу роботу.

Стосунки сиблінгів формуються починаючи з реакції на народження сиблінга, яка має певну динаміку (Schicke, 1995) та розвиваються ці

* **How to cite:** Lutsenko, O., Uspenska, V. (2021). "Sister with Sister, Like a Fish with Water": Individual Psychological Characteristics and Relationships of Women-Siblings Depending on the Growth Conditions in Their Family, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*. 70, 70-77. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-09>

стосунки у взаємозалежності з батьківським стилем виховання (Yu & Gamble, 2008). Власний негативний досвід поганих стосунків із сиблінгом(ами) у дитинстві викликає у дорослих матерів більш обережне ставлення до дітей з метою запобігання таких проблем у наступному поколінні родини. Зокрема, такі матері обирають стратегії виховання дітей, які включають менш диференційоване ставлення до братів і сестер, зменшення використання авторитарних стратегій і більше покладання на методи перенаправлення, а не покарання (Kramer & Baron, 1995). Патерни взаємодії між братами та сестрами передаються на два покоління вперед, а також ці патерни в одному поколінні впливають на стосунки між батьками та дітьми в наступному поколінні. Зокрема, це стосується патерну спокійних або напружених стосунків (Donley & Likins, 2010).

Важливо простежувати особливості стосунків сиблінгів на різних етапах онтогенезу – у дитинстві, у підлітковому віці, під час ранньої, середньої та пізньої дорослості. Відомо, що на стадії дитинства для сиблінгів характерна залежність їх стосунків від порядку народження, статі, різниці у віці. А саме, первістки 7–8-річного віку частіше хвалять та навчають братів і сестер, тоді як друgonароджені демонструють більше легковажної поведінки та самознецінення. Діти 7–8 років були більш агресивними з близькими за віком братами/сестрами та демонстрували більше позитивної поведінки та прихильності до сиблінгів з більшою різницею у віці. Дівчата частіше хвалять і навчають своїх братів і сестер, тоді як хлопці частіше поводяться нейтрально. Обман, агресія та домінування були більш характерними для поведінки 7–8-річних дітей з одностатевим братом чи сестрою, ніж із сиблінгами протилежної статі (Minnett et al., 1983).

У підлітковому віці сиблінги можуть як підтримувати одне одного, так і виявляти жорстоке суперництво та взаємну агресію. Підтримуючі стосунки між сиблінгами були пов'язані з розвитком їх психосоціальної компетентності (Branje et al., 2004). У дитинстві старші брати та сестри, як правило, займають більш домінантне становище у стосунках зі своїми молодшими братами та сестрами, але, ці стосунки стають більш рівноправними в підлітковому віці. Однак лише сиблінги з менш позитивними та інтенсивними стосунками повідомляють про зниження домінантності. Тобто, сиблінги з тісними інтенсивними стосунками можуть не стати більш рівноправними у підлітковому віці (Lindell & Campione-Barr, 2017).

Оскільки рання дорослість (досліджувані 20-35 років) – це етап, що характеризується багатозадачністю та різними проблемами,

формування позитивних, адаптивних та підтримуючих братерсько-сестерських зв'язків сприяє високій задоволеності життям. При цьому статевий чинник знову має значення, тому що одностатеві пари сиблінгів мали вищу задоволеність життям, ніж сиблінги різної статі (Szymańska, 2020). Серед сестер такі якості сиблінгових стосунків як опозиційність (компонент конфліктності у стосунках) та інтимність (компонент теплоти стосунків) виступають предикторами самотності в сімейному становищі в період ранньої дорослості (Walecka-Matuja, 2016). У цей період на силу контакту між сиблінгами впливають одруження, навчання у коледжі (відаляючи їх один від одного) та народження дитини, власне батьківство (що зближує їх між собою) (Aldrich, 2016). Конфліктність стосунків між сестрами в цьому віці також визначається такими сімейними чинниками як батьківський фаворитизм, високий рівень нарцисизму сестер, більш старший вік сестер, екстремальний рівень як схожості так і несхожості сестер (Finzi-Dottan & Cohen, 2010).

На переході від середньої до пізньої дорослості люди відзначають позитивні стосунки зі своїми братами та сестрами, а саме, рівні конфліктів та амбівалентності в стосунках між сиблінгами зазвичай нижчі, ніж ті, що виявляються в дитинстві, юності та ранньому зрілому віці; вони демонструють високу емоційну та інструментальну взаємну підтримку (Gilligan et al., 2020).

У пізній дорослості (досліджувані 50-70 років) спостерігається високий рівень теплоти стосунків та низький рівень конфліктності між сиблінгами. Пари сестер мали більш теплі стосунки, ніж інші гендерні композиції. Конфлікти між сиблінгами позитивно асоціювались із симптомами депресії, тривоги, ворожості та самотності. Теплі стосунки сиблінгів негативно асоціюються з самотністю та психологічним благополуччям (Stocker et al., 2020).

Низка досліджень показує роль стосунків між сиблінгами під час хвороби або інвалідності одного з них. У цих роботах виявлені як позитивні чинники підтримки з боку сестри/брата для хворого, так і погіршення стосунків між ними та страждання, які відчуває здоровий сиблінг внаслідок захворювання іншого (Bowman et al., 2014; Plessis et al., 2020; Silvén Hagström & Toft, 2019; Tabler et al., 2018).

В межах еволюційно-психологічних досліджень виявлено, що чинник порядку народження має суттєвий вплив на психологічні особливості сестер/братів. Зокрема, першонароджені діти мають більш консервативні установки у політиці та житті, схильні підтримувати «статус кво» на відміну від молодших, і особливо, останніх дітей, які частіше мають радикальні, ліберальні установки та схильні до бунтарства, пошуку справедливості (Палмер & Палмер, 2003).

З точки зору еволюційної психології конфліктні конкурентні стосунки закладені у відносини усіх живих організмів, навіть, найближчих, таких як жінка та п'як, який вона виношує (Rossano, 2003). Нами була описана проблема конкурентних стосунків жінок за високорангових пліобних партнерів протилежної статі (Луценко, 2018), що є універсально привабливими, оскільки здатні забезпечити жінку ресурсами, захистом та підтримкою. Ці ресурси вкрай важливі під час найбільш вразливих періодів жіночого життя – виношування, народження, догляду та виховання дітей, а такі періоди можуть тривати майже весь репродуктивний термін життя жінки. Одним з механізмів конкуренції за партнера є жіноче кокетство, що дозволяє жінкам бути привабливими для чоловіків, стимулювати їх вкладати ресурси у дану жінку та її нащадків, утримувати партнера (Луценко, 2013). Як цей механізм проявляється у жінок, що є сиблінгами – є недослідженою у психології проблемою. Чим більше ми будемо знати про природу конфліктів та протилежних ним сил – тенденцій, що згуртовують окремих членів родини, сім'ю загалом або більш широкую соціальну групу – тим краще можна буде здійснити психологічну допомогу індивідуумам та групам, які її потребують. За нашими спостереженнями, є багато родин, де сестри як підтримують одна одну протягом життя, так і мають серйозні тривалі конфлікти, навіть до повного розриву стосунків. Тому метою даного дослідження є визначення особливостей міжособистісних стосунків сестер, зв'язку цих стосунків з порядком народження сестер, іншими вірогідними сімейними чинниками та здатністю сестер до кокетства.

Вибірка та методи дослідження. У дослідженні взяли участь 16 пар сестер (32 жінки) віком 20-47 років, середній вік 33 роки, різниця у віці між сестрами 0-10 років, одна пара – сестри близнючки. В період зростання (до 18 років) сестри жили разом або ж підтримували контакт одна з одною.

Серед методик, що включають вивчення ставлення до сестри/брата, відома проєктивна методика вивчення внутрішньо-сімейних стосунків Р. Жіля (Райгородский, 2002), але вона призначена для дітей. У дослідженнях даної проблеми у дорослих часто використовується Шкала відносин між братами та сестрами (The Lifespan Sibling Relationship Scale, LSRS), розроблена Х.Р. Ріггіо (Riggio, 2000), але вона не адаптована в нашій країні. За відсутності специфічної вітчизняної методики для вивчення стосунків сиблінгів ми обрали гнучкий метод семантичного диференціала Ч. Осгуда (СДФ), що має багато модифікацій та підходить до вивчення ставлення індивіда до будь-яких явищ або об'єктів (Павленко & Джаббаров, 2017), метод анкетування та авторський тест Луценко О.А., Волчанової В.В.

(Луценко, 2013) для вимірювання здатності до кокетства.

Опис методик:

1. *Демографічна анкета та анкета умов зростання у сім'ї (розроблені нами)*. За допомогою анкет збиралися такі дані: вік жінок, освіта, соціальний статус (посада), наявність та кількість дітей, пліобний статус, наявність розлучення у батьківській сім'ї, релігійна приналежність та ступінь значущості релігії у житті (відкриті запитання). Запитання з 5-бальною шкалою Лайкерта: задоволеність фізичним станом (станом здоров'я), задоволеність матеріальним положенням, задоволеність соціальними стосунками, духовна задоволеність, ступінь прихильності до сестри, батька, матері; ступінь підтримки з боку батька, матері; ступінь конкуренції з сестрою у дитинстві – до 18 років; ступінь відчуття заздрості (несправедливого везіння) до сестри; ступінь лояльного ставлення до вільного обговорення в родині сексуальних тем; ступінь участі в навчанні кокетству з боку сестри, матері, інших осіб.

2. Тест жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю (жіночого кокетства) О.А. Луценко, В.В. Волчанової (Луценко, 2018) для вивчення у досліджуваних рівня виразності комплексної психологічної властивості «жіноче кокетство». За структурою це особистісний опитувальник з 40 тверджень з лайкертовською шкалою оцінювання, оснащений нормами.

3. Метод СДФ Ч. Осгуда (Павленко & Джаббаров, 2017) для вивчення емоційного ставлення до себе і до сестри за факторами: оцінка (валентність), активність, сила (потентність). За даною версією метода відбувається оцінювання об'єкта за 12 полярними конструктами (пасивний/активний, поганий/хороший, сильний/слабкий, спокійний/рухливий, фальшивий/істинний, маленький/великий, холодний/теплий, глухий/розумний, підкорюється/домінуючий, статичний/динамічний, жорстокий/гуманний, залежний/самостійний) та 7-бальною шкалою. Відповідно можливий максимум для кожного з 3-х факторів дорівнює 28 балів, мінімум – 4 бали.

Обробка даних виконувалася за допомогою програмного пакету STATISTICA 7.0, Stat Soft, Inc. Були використані методи аналізу описової статистики, кореляційний аналіз Спірмена, критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок, критерій Вілкоксона для зв'язаних вибірок, множинний регресійний аналіз.

Результати

Аналіз стосунків між сестрами. Описова статистика показників ставлення до себе та до сестри за методом семантичного диференціала наведена у табл. 1.

Таблиця 1. Описові статистики ставлення до себе/сестри за СДФ

	Середнє	Кількість досл.	Медіана	Мода	Мін.	Макс.	25-й процентиль	75-й процентиль
Активність (Я)	21,43	32	21,00	25,00	12,00	28,00	18,50	25,00
Оцінка (Я)	23,46	32	24,00	24,00	16,00	28,00	21,50	25,00
Сила (Я)	20,75	32	20,50	Множ.	15,00	27,00	18,00	24,00
Активність (сестра)	20,81	32	21,00	21,00	9,00	28,00	18,00	24,50
Оцінка (сестра)	24,09	32	24,50	28,00	17,00	28,00	21,50	27,00
Сила (сестра)	20,50	32	21,00	Множ.	13,00	26,00	18,00	24,00

Як видно з табл. 1 міри центральної тенденції та варіативності показують, що більшість оцінок за факторами СДФ (активність, оцінка, сила) себе та сестри лежить в інтервалі 18-27 балів (25-75 процентиль), наближуються до максимуму (28) та достатньо віддалені від мінімуму (4 бали), тобто є доволі позитивними.

Критерій Вілкоксона для зв'язаних вибірок не показав значущих розбіжностей між ставленням до себе та ставленням до сестри за факторами семантичного диференціалу ($p \geq 0,05$).

Здатність до жіночого кокетства та її зв'язки з іншими досліджуваними змінними. Здатність до кокетства у досліджених жінок виявилася на середньому та низькому нормативному рівні (по 50% вибірки) і жодна з жінок не мала високого рівня виразності даної властивості. Між першонародженими та другонародженими сестрами відсутні значущі розбіжності за даною властивістю ($p \geq 0,05$), тобто чинник порядку народження не впливає на виразність кокетства у жінок. Проте рівень кокетства виявився зворотно пов'язаним з двома іншими чинниками зростання у сім'ї: задоволеністю матеріальним становищем ($\rho = -0,378$; $p = 0,033$) та ступенем підтримки батька ($\rho = -0,369$; $p = 0,037$). При цьому цілком логічним виглядає виявлене зниження прихильності до батька і підтримка батька ($\rho = -0,501$; $p = 0,003$ та $\rho = -0,548$; $p = 0,001$ відповідно), а також збільшення навчання кокетству матерію ($\rho = 0,432$; $p = 0,013$) у випадку розлучення в батьківській сім'ї. Це можна пояснити тим, що погане матеріальне становище та недостатня підтримка з боку батька стимулюють жінку більше проявляти та розвивати здатність до кокетства, оскільки це дозволяє збільшити власну привабливість для чоловіків та підвищити їх ресурсні внески у цю жінку та її нащадків, яких їй бракує з боку батьківської сім'ї.

Виразність кокетства у жінок виявилась прямо пов'язаною з фактором «Сила» з СДФ при оцінці себе ($\rho = 0,392$; $p = 0,026$). Тобто жінки з високим рівнем кокетства відчують себе сильною, потентною, що підтверджує адаптивність даної риси для жінок.

Виразність жіночого кокетства у досліджуваних осіб не залежала від інших чинників зростання у сім'ї, тобто на його рівень не впливали освіта, соціальний статус, теперішній сімейний статус, різниця у віці з сестрою, ставлення до сестри, значущість релігії, задоволеність соціальним та духовним станом, підтримка з боку матері тощо.

Роль різниці у віці між сестрами. Різниця у віці виявилася прямо пов'язаною з наступними змінними дослідження: задоволеністю власним фізичним станом ($\rho = 0,508$; $p = 0,002$), задоволеністю матеріальним положенням ($\rho = 0,366$; $p = 0,039$), ступенем прихильності до сестри ($\rho = 0,355$; $p = 0,045$) та ступенем прихильності до батька ($\rho = 0,359$; $p = 0,043$). Тенденція достовірного зв'язку була присутня між різницею у віці та оцінкою сестри за СДФ ($\rho = 0,337$; $p = 0,058$), тобто при більшій різниці у віці ставлення сестер одна до одної краще, ніж, коли ця різниця мала.

Різниця у віці між сестрами не впливає на інші змінні дослідження: самооцінку, значущість релігії, рівень освіти, одруження та кількість дітей.

Залежність ставлення до себе / до сестри від інших чинників. Спочатку був проведений кореляційний аналіз ставлення до себе / до сестри з іншими чинниками зростання у сім'ї. Була виявлена низка прямих зв'язків між позитивною оцінкою себе та власним віком, наявністю і кількістю шлюбів та дітей. Наявність та кількість дітей корелювала також із силою Я (чинник «Сила» за СДФ). Ці кореляційні зв'язки були помірними, в діапазоні: $\rho = 0,477-0,366$; $p = 0,005-0,039$. Такі результати погоджуються з положеннями еволюційної психології щодо базового прагнення збільшення репродуктивного успіху, властивого усім живим істотам (Палмер & Палмер, 2003).

На відміну від ставлення до себе, ставлення до сестри зворотно корелювало з порядком народження (краще ставлення було до молодших, а не старших сестер: $\rho = -0,415$; $p = 0,017$). Усі компоненти оцінки сестри корелювали: оцінка, сила та активність були зв'язані прямими зв'язками, тобто були погодженими, не суперечливими.

Емоційне прийняття сестри було вищим, якщо сестра брала участь у навчанні кокетству ($\rho=0,382$; $p=0,030$), а сприйняття сестри як більш активної було вищим, коли та сестра, що оцінювала, була сильно прив'язана до матері ($\rho=0,459$; $p=0,008$).

Достатньо неочікуваними були виявлені негативні зв'язки між силою Я (фактором сили за СДФ) та 1) вільними обговореннями в сім'ї питань сексуального характеру ($\rho=-0,428$; $p=0,014$); 2) навчанням кокетству з боку сестри ($\rho=-0,521$; $p=0,002$). Можливо обговорення таких питань у сім'ї було викликано певною слабкістю, жіночою некомпетентністю, надмірною сором'язливістю дівчини. Якщо дівчинка була сильною, самостійною та домінуючою особистістю, батьки та старша сестра не мали необхідності просвіщати дівчинку в цих питаннях.

Таблиця 2. Результати регресійного аналізу залежності ступені оцінки сестри як активної від чинників зростання у сім'ї

Regression Summary for Dependent Variable: A sister. R= 0,67490913 R ² = 0,45550233 Adjusted R ² = 0,39716330 F(3,28)=7,8078 p<000,61 Std.Error of estimate: 3,5957						
	Beta	Std.Err.	B	Std.Err.	t(28)	p-level
Intercept			0,390805	4,463899	0,087548	0,930859
Задоволеність матеріальним становищем	0,417049	0,150014	2,926779	1,052775	2,780062	0,009605
Ступень прив'язаності до матері	0,397469	0,142789	1,770722	0,636123	2,783618	0,009523
Участь сестри у навчанні кокетству	0,466133	0,147418	1,997161	0,631616	3,161988	0,003748

Бета-коефіцієнти моделі, відображені у таблиці 2, показують, що усі три складові прямим чином обумовлюють сприйняття сестри як активної, при цьому найбільший вклад у прогноз робить участь сестри у навчанні кокетству. Якщо сестра навчає кокетству – вона сприймається як активна. Чим більша прив'язаність досліджуваної до матері – тим більше вона сприймає сестру як активну; відповідно, чим менше досліджувана прив'язана до матері – тим більш пасивною вона вважає сестру. Такий результат можна гіпотетично пояснити ревностями. Якщо досліджувана сильно прив'язана до матері, через те, що вона ревнує мати до сестри, вона може сприймати сестру як надто активну, що відволікає увагу матері від досліджуваної. Те, що більша матеріальна задоволеність досліджуваної прогнозує ставлення до сестри як до активної пояснити доволі складно і це питання потребує додаткових досліджень.

Залежність індивідуально-психологічних особливостей сестер від порядку народження. Кореляційний аналіз показав, що старша сестра з більшою імовірністю буде одружена та може мати другий та третій шлюб ($\rho=0,416$; $p=0,017$). Але ця кореляція обумовлена старшим віком першонародженої сестри: часткова кореляція при контролі віку знизилася до $\rho=0,310$ при $p>0,05$. Старша сестра також частіше відчуває заздрість (почуття несправедливого везіння іншої сестри), хоча цей зв'язок зафіксовано на рівні

Прямо корелювали між собою такі чинники СДФ як оцінка себе-оцінка сестри ($\rho=0,626$; $p<0,001$) та власна активність-активність сестри ($\rho=0,368$; $p=0,038$). Тобто позитивне ставлення до себе, та сприйняття себе активною супроводжується аналогічними оцінками сестри, але не в аспекті сили Я, лише в аспектах емоційного схвалення та активності.

Вдалося побудувати задовільну регресійну модель для оцінки сестри як активної. А саме, сприйняття сестри як більш активної обумовлюється такими сімейними чинниками, як задоволеність власним матеріальним становищем, ступенем прив'язаності до матері та ступенем участі сестри у навчанні кокетству. Дані регресійного аналізу наведено у табл. 2.

тенденції ($\rho=0,326$; $p=0,068$). Також на рівні тенденції старша сестра відчуває себе більш активною – підтверджено кореляцією порядку народження та власної активності за СДФ ($\rho=0,327$; $p=0,067$). Проте задовільну регресійну модель залежності індивідуально-психологічних особливостей сестер від порядку народження підібрати не вдалося.

Обговорення результатів

За даними А. М. Minnett та ін. (Minnett et al., 1983) на стадії дитинства для сиблінгів характерна залежність їх стосунків від порядку народження та різниці у віці і за нашими даними така залежність також простежується у дорослих сестер – краще ставлення присутнє у старших сестер та при більшій різниці у віці.

Хоча за даними інших дослідників у віці ранньої дорослості більш старший вік сестер пов'язаний із конфліктність їхніх стосунків (Finzi-Dottan & Cohen, 2010), у нашій вибірці ми не отримали такого результату. Ми отримали лише той факт, що молодша сестра нижче оцінює старшу, ніж старша молодшу. Це можна пояснити спротивом молодшої сестри домінуванню старшої сестри.

За даними L. L. Aldrich (2016) одруження одного з сиблінгів та навчання у коледжі у віці ранньої дорослості віддаляє їх у стосунках. На нашій вибірці ми отримали лише той факт, що сестра, яка вийшла заміж, оцінюється іншою

сестрою як більш активна ($q=0,353$; $p=0,047$), на відміну від незаміжніх сестер, що сприймаються як менш активні. Тобто одруження сестри сприймається іншою сестрою як результат її власної активності. З історії розвитку шлюбних стосунків в стародавній Україні відомо, що жінки у сімейно-шлюбних стосунках мали високий статус. Зокрема, дівчина могла сама свататися до хлопця: приносила в будинок хліб, ставила на стіл і мовчки чекала відповіді від батьків свого обранця (Горецька & Сердюк, 2015). Зв'язків між ставленням до сестри та освітою на нашій вибірці не було виявлено.

Отриманий нами результат щодо збільшення задоволеності власним фізичним станом за умов більшої різниці у віці можна пояснити тим, що такі сестри менше порівнюють себе одна з одною і це зменшує відчуття неповноцінності («сестра гарніше, чи популярніше») та заздрості, оскільки вони не так багато зустрічаються в одному оточенні – кожна вікова група має власне коло контактів. Задоволеність матеріальним становищем, яка прямо корелювала зі ставленням до сестри, також є відносною характеристикою та може залежати від ступеню порівняння себе з сестрою – якщо різниця у віці більша – порівнянь може бути менше і матеріальна різниця не стає предметом заздрості або відчуття несправедливості. Більш високу оцінку сестри та прихильність до сестри при більшій віковій відстані можна пояснити зменшенням конкуренції між далекими за віком сестрами та збільшенням турботи/навчання/визнання лідерства старшої, коли сестри мають великий розрив у віці. Подібні дані були отримані й іншими дослідниками (Howe & Recchia, 2014). Складніше за все пояснити збільшення прихильності до батька у сестер з більшою різницею у віці. Цей результат потребує додаткового дослідження.

Зв'язки між порядком народження, більшою активністю та відчуттям несправедливого везіння молодшій сестрі можна пояснити тим, що зазвичай в сім'ї з двома та більшою кількістю дітей на старших дітей, особливо жіночої статі, батьки перекладають частину активності з догляду та допомоги молодшим дітям.

Висновки

Була підтверджена адаптивна та компенсаторна роль жіночого кокетства для підвищення матеріального становища жінки: за умов низького добробуту, відсутності підтримки батька ступінь кокетства зростає. Матір також більше навчає доньку кокетству у випадку розлучення з батьком. Жінки цінують навчання кокетству – сестра сестру оцінює вище, якщо та її навчає кокетству. Вищий рівень власного кокетства пов'язаний із сприйняттям себе як сильної жінки, тобто к ресурс.

Оцінка активності сестри виявилася сильно включеною у різноманітні зв'язки з іншими сімейними чинниками, що свідчить про важливість даної характеристики у стосунках сиблінгів жіночої статі.

Різниця у віці також грає суттєву роль у стосунках сиблінгів – за умови більшої різниці сестри краще ставляться одна до одної, що можна пояснити зменшенням конкуренції між ними.

Старша сестра традиційно виконує у сім'ї більше функцій, через що вона може відчувати більше заздрості до сестри, ревності до матері, вважати себе більш активною. При цьому старші сестри краще ставляться до молодших, вище оцінюють їх, ніж їх молодші візаві.

До перспектив досліджень у цьому напрямі належать розширення вибірки досліджуваних осіб, що дозволить використати більш потужні методи аналізу даних та проаналізувати інші можливі психологічні особливості, які залежать від порядку народження сестер, їх стосунків та умов зростання в сім'ї, зокрема, задоволеність життям, здоров'я, самоактуалізація тощо. Потребують подальших досліджень виявлені зв'язки, які не вдалося пояснити – більшої прихильності досліджуваних до батька за умов більшої різниці у віці між сестрами та ставлення до сестри як до активної за умов більшої матеріальної задоволеності досліджуваної.

Список посилань

- Горецька, О.В., & Сердюк, Н. (2015). *Психологія сім'ї [Family psychology]: навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта»*. Бердянськ: Видавець Ткачук О.В.
- Лупенко, Е. А. (2013). Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм [Female coquetry as an evolutionary adaptive mechanism.]. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы*. Труды Института психологии РАН. (с. 287–295). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН».
- Лупенко О. А. (2018). Втрачена та нова адаптивність: сучасні психологічні особливості, що пов'язані з еволюційним минулим [Lost and new adaptability: modern psychological features related to the evolutionary past]: Монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.
- Лупенко, О. А. (2014). Конфлікти поєднання родів: «Невістка – чужа кістка» та їх еволюційно-психологічне пояснення [Conflicts of birth: "Daughter-in-law - someone else's bone" and their evolutionary and psychological explanation]. *Практична психологія та соціальна робота*, 11, 18-23.
- Павленко, В. М., & Джаббарова, Л. В. (2017). Модифікація семантичного диференціалу для дослідження особистісної ідентичності у студентської молоді [Modification of the semantic differential for the study of personal identity in student

- youth]. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Психологія"*, (63), 43-47. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/10246>
- Палмер, Дж., & Палмер, Л. (2003). *Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens [Evolutionary psychology. Secrets of behavior Homo sapiens]*. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак.
- Помиткіна, Л.В., Злагодух, В.В., Хімченко, Н.С., & Потгорільська Н.І. (2010). *Психологія сім'ї [Family psychology]. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-Аерук».
- Райгородский, Д. Я. (Ред.). (2002). *Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие. [Practical psychodiagnostics. Methods and tests: a textbook]*. Самара: БАХРАХ-М.
- Столярчук, О. А. (2015). *Психологія сучасної сім'ї: навчальний посібник. [Psychology of the modern family: a textbook]*. Кременчук: ПП Щербатих О. В.
- Федоренко, Р. П. (2015). *Психологія сім'ї: навчальний посібник. [Family Psychology: A Textbook]*. Луцьк: Вежа-Друк.
- Цібельмак, О. М. (Ред.) (2020). *Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі: навчально-наочний підручник. [Psychology of family and marriage: tables, diagrams, comments: a visual textbook]*/ Київ: Видавництво Ліра-К.
- Aldrich, L.L. (2016). *Sibling relationships in early adulthood: The associations between social statuses and sibling ties* (Doctoral dissertation). Retrieved from https://etd.ohiolink.edu/apexprod/rws_etd/send_file/send?accession=bgsu147851519857788&disposition=inline
- Bowman, S., Alvarez-Jimenez, M., Wade, D., McGorry, P., & Howie, L. (2014). Forgotten family members: The importance of siblings in early psychosis. *Early Intervention in Psychiatry*, 8(3), 269–275. <https://doi.org/10.1111/eip.12068>
- Branje, S.J., van Lieshout, C.F., van Aken M.A., & Haselager, G.J. (2004). Perceived support in sibling relationships and adolescent adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(8), 1385-1396. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2004.00845.x>.
- Donley, M. G., & Likins, L. (2010). The multigenerational impact of sibling relationships. *American Journal of Family Therapy*, 38(5), 383–396. <https://doi.org/10.1080/01926187.2010.513905>
- Finzi-Dottan, R., & Cohen, O. (2010). Young Adult Sibling Relations: The Effects of Perceived Parental Favoritism and Narcissism. *The Journal of Psychology*, 145(1), 1-22. <https://doi.org/10.1080/00223980.2010.528073>
- Gilligan, M., Stocker, C.M., & Jewsbury Conger, K. (2020). Sibling Relationships in Adulthood: Research Findings and New Frontiers. *Journal of Family Theory & Review*, 12, 305-320. <https://doi.org/10.1111/jftr.12385>
- Howe, N., & Recchia, H. (2014, December). *Sibling Relations and Their Impact on Children's Development*. Retrieved from <https://www.child-encyclopedia.com/sites/default/files/textes-experts/en/829/sibling-relations-and-their-impact-on-childrens-development.pdf>
- Kramer, L., & Baron, L. A. (1995a). Intergenerational linkages: How experiences with siblings relate to the parenting of siblings. *Journal of Social and Personal Relationships*, 12, 67–87.
- Lindell, A. K. & Campione-Barr, N. (2017). Relative power in sibling relationships across adolescence. In N. Campione-Barr (Ed.), *Power, control, and influence in sibling relationships across development. New Directions for Child and Adolescent Development*, 156, (pp. 49–66).
- Minnett, A. M., Vandell, D. L., & Santrock, J. W. (1983). The effects of sibling status on sibling interaction: Influence of birth order, age spacing, sex of child, and sex of sibling. *Child Development*, 54(4), 1064–1072. <https://doi.org/10.2307/1129910>
- Plessis, L., Wilquin, H., Pavani, J.B., Bouteyre, E. et al. (2020). Comparison of relationships among French adult siblings with or without schizophrenia using the ASRQ-S: mediating effect on emotional distress. *BMC Psychiatry*, 20(1), 122. <https://doi.org/10.1186/s12888-020-02510-6>
- Riggio, H. R. (2000). Measuring attitudes toward adult sibling relationships: The Lifespan Sibling Relationship Scale. *Journal of social and personal relationships*, 17(6), 707-728. DOI: 10.1177/0265407500176001
- Rossano, M. J. (2003). *Evolutionary psychology: the science of human behaviour and evolution*. Southeastern Louisiana University: John Wiley&Sons, Inc.
- Schicke, M. C. (1995). 5. Sibling Relationships. In J. C. Conoley & E. B. Werth (Eds.), *Family Assessment*, 9 131-154). Lincoln, NE: Buros. <https://digitalcommons.unl.edu/burosfamily/9>
- Silvén Hagström A, & Toft T. (2019). "TOGETHER WE ARE UNBEATABLE": young sisters' narration of a sibling's cancer in personal blogs on the internet. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 14(1), 1586625. <https://doi.org/10.1080/17482631.2019.1586625>
- Stocker, C. M., Gilligan, M., Klopach, E. T., Conger, K. J., Lanthier, R. P., Neppi, T. K., O'Neal, C. W., & Wickrama, K. A. S. (2020). *Sibling relationships in older adulthood: Links with loneliness and well-being*. *Journal of Family Psychology*, 34(2), 175–185. <https://doi.org/10.1037/fam0000586>
- Szymańska, P. (2020, May). The role of siblings in the process of forming life satisfaction among young adults – moderating function of gender. *Current Psychology*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-020-00776-3>
- Tabler, J., Utz, R.L., Smith, K.R., Hanson, H.A., & Geist, C. (2018). Variation in reproductive outcomes of women with histories of bulimia nervosa, anorexia nervosa, or eating disorder not otherwise specified relative to the general population and closest-aged sisters. *International Journal of Eating Disorders*, 51(2), 102-111. <https://doi.org/10.1002/eat.22827>. Epub 2018 Jan 13. PMID: 29331083; PMCID: PMC6599590.
- Walecka-Matyja, K. (2016). Psychological dimensions of relationships with siblings as predictors of loneliness of young adults. *Polskie Forum Psychologiczne*, 21(4), 602-621. <https://doi.org/10.14656/PFP20160407>

Woolley, M. E. (2020) Special issue: Siblings across the life course. *Journal of Family Social Work*, 23(4), 313-317. <https://doi.org/10.1080/10522158.2020.1801070>

Yu, J.J., & Gamble, W.C. (2008). Pathways of Influence: Marital Relationships and Their Association with

Parenting Styles and Sibling Relationship Quality. *Journal of Child and Family Studies*, 17, 757-778. <https://doi.org/10.1007/s10826-008-9188-z>

"Sister with Sister, Like a Fish with Water": Individual Psychological Characteristics and Relationships of Women-Siblings Depending on the Growth Conditions in Their Family

Lutsenko Olena

*Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor
Head of the Applied Psychology Department
V.N. Karazhyn Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022*

Uspenska Vira

*master (psychology), practical psychologist
Municipal Institution "Kharkiv Inclusive Resource Center of Kharkiv City Council"
st. Gn. Shironintsiv 38G, 61123, Kharkiv, Ukraine*

Abstract. Relationships and individual psychological features of siblings are one of the least studied areas of family psychology. The purpose of this study was to determine the characteristics of interpersonal relationships of sisters, the connection of these relationships with the order of sisters' birth, other probable family factors and the ability of sisters to coquetry. Methods: 1) Osgood's method of semantic differential was used to identify attitudes towards herself and her sister; 2) the form of growth factors in the family developed by the authors, and 3) questionnaire of women's adaptive potential in relationship with men (questionnaire of women coquetry) to measure the ability to coquetry of O.L. Lutsenko, V.V. Volchanova. The form collected data about women's age, education, social status, presence and number of children, marital status, presence of divorce in the parental family, religious affiliation and the degree of religion significance in life (open questions). Questions with a 5-point Likert scale were about: satisfaction with physical condition (health status), satisfaction with financial status, satisfaction with social relations, spiritual satisfaction, the degree of attachment to a sister, father, mother; degree of support from the father, mother; degree of competition with a sister in childhood - up to 18 years old; the degree of envy (unfair luck) towards the sister; degree of loyalty to free discussion of sexual topics in the family; the degree of participation in the teaching of coquetry by a sister, mother, others. As a result, the adaptive and compensatory role of female coquetry to increase the financial position of women was confirmed. In conditions of low welfare, lack of parental support, the degree of coquetry increases. Mother also teaches her daughter more coquetry in the case of divorce. Women value learning to be coquettish: a sister rates her sister higher if she teaches her to be coquettish. The highest level of coquetry is associated with the perception of herself as a strong woman, i.e. as a resource. The assessment of a sister's activity was found to be included in various relationships with other family factors, which indicates the importance of this characteristic in the relationship of female siblings. When sisters have the greater age difference, they treat each other better, that was explained by the reduction of competition between them. The older sister traditionally performs more functions in the family, because of which she may feel more envious of her sister, jealous of her mother, and consider herself as more active. At the same time, older sisters treat younger ones better, evaluate them higher than their younger counterparts.

Key words: siblings; sisters; individual psychological peculiarities; order of birth; age difference; coquetry

Надійшла до редакції 25.02.2021

Теоретична модель поведінкових наслідків віри у теорії змови*

Ярош Ніна Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0001-5863-7600>e-mail: ninayarosh88@gmail.com

Артюхова Владислава Василівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки

Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

вул. Сумська 77/79, Харків, Україна, 61023

<https://orcid.org/0000-0003-0282-7151>e-mail: vlada.artiukhova@gmail.com

Анотація У статті проаналізовано дослідження останніх років з актуальної сьогодні проблематики вивчення психологічних особливостей віри у теорії змов. Зазначається, що актуальність даного питання визначено відсутністю ґрунтовних теоретико-емпіричних досліджень вищезначеного питання. Авторами вперше проведено огляд та узагальнений аналіз соціально-психологічних предикторів віри у теорії змови та її поведінкових наслідків. Визначено, що віра у теорії змови пов'язана із соціально-політичними умовами (стресова ситуація невизначеності у суспільстві, недовіра до влади, низький соціальний статус, політичний цинізм, низький рівень освіти та ін.), індивідуально-психологічними (шизоїдні риси характеру, нейротизм, недовіра, тривожність, невпевненість, нарцисизм) та когнітивними чинниками (конспірологічний тип мислення та ін.). Аналіз літературних джерел виявив ряд позитивних та негативних наслідків віри у теорії змов, що часом носять суперечливий характер. Результатом даного аналізу є запропонована теоретична модель поведінкових наслідків віри у теорії змови. Більшість наслідків віри у теорії змови пов'язано з політичною активністю особистості та особливостями поведінки, яка впливає на здоров'я людини. У наукових доробках визначається саме негативний вплив на здорову поведінку особистості. Крім того, особливої уваги заслуговує зроблений авторами акцент на узагальненні результатів дослідження впливу конспірологічних ідей, пов'язаних із поширенням вірусу COVID-19, на реалізацію населенням профілактичних заходів. Зазначається, що люди з високим менталітетом змови, швидше за все, будуть дотримуватися ненормативної профілактичної поведінки, але менш схильні дотримуватися превентивних форм поведінки, ініційованих урядами, хоча передбачуваний ризик смерті і мотивація захистити себе можуть мінімізувати дану тенденцію.

Ключові слова: теорія змов, конспірологія, поведінкові наслідки, COVID-19.

Постановка проблеми. Більше року звичне соціальне функціонування населення світу порушує пандемія COVID-19, що спричиняє глобальну економічну кризу. Дана стресова ситуація супроводжується вимушеною ізоляцією та «інфодемією», що негативно відбивається на психологічному здоров'ї особистості, її здатності до аналітичного мислення. Як відомо (Swami, 2012), стресові умови сприяють розвитку конспірологічних ідей (віри у теорії змови). Протягом довгого часу подібні переконання були пов'язані із упередженнями та інтерпретувалися вченими як специфічна психологічна особливість, що обумовлюється недостатніми аналітичними здібностями особистості (van Prooijen & Douglas, 2017). Однак, сьогодні конспірологічні ідеї супроводжують будь-яку значущу соціальну подію – вибори, революцію, теракти, резонансні вбивства (чи самогубства), а також видатні наукові досягнення.

Інтерпретація резонансних подій з точки зору теорії змови стає мейнстримом сучасності.

За останнє десятиліття теорії змови порушили суспільну свідомість за допомогою Інтернету і привернули до себе увагу вчених у зв'язку з їх здатністю спрямовувати індивідуальну поведінку і державну політику в ірраціональні напрямки чи заподіювати шкоду (Bogart et al., 2005; Jolley & Douglas, 2014; Jolley et al., 2019; Oliver & Wood, 2014). На сьогоднішній день суттєво розширились емпіричні дослідження індивідуально-психологічних чинників, що пов'язані із вірою особистості у теорії змов. При цьому визначено, що надійним індикатором схильності до конспірологічних переконань є конспірологічний тип мислення, тобто віра в ряд інших теорій (Abalakiina-Paap et al., 1999; Swami et al., 2014). Проте дослідження наслідків віри у теорії змови залишаються малочисельними.

* **How to cite:** Yarosh, N., Artiukhova, V. (2021). Theoretical Model of Behavioral Consequences of Faith in Conspiracy Theory, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 78-85. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-10>

Сучасна наукова спільнота стурбована марними спробами зупинити швидке розповсюдження коронавірусу через недотримання населенням карантинних заходів. Науковці спрямовують свою увагу на дослідження карантинної поведінки населення в умовах пандемії COVID-19 та визначення предикторів, що її обумовлюють. В умовах поширення коронавірусу, а також розповсюдження ідей щодо його штучного походження, особливого значення набуває вивчення взаємозв'язку віри у теорію змови з комплайнсом населення. Так відомо, що віра у певні теорії змови спонукала людей відмовитись від традиційної медицини і спровокувала спалахи хвороб, що були вже побороені (Goreis & Voracek, 2019; Jolley & Douglas, 2014; Oliver & Wood, 2014; Lewandowsky et al. 2013). Попри активний інтерес західних дослідників до даної проблематики, результати їх досліджень досить розрізненні, часом мають суперечливий характер, також відсутній систематичний емпіричний огляд представлених досліджень. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі дане питання майже не вивчається, зустрічаються лише поодинокі дослідження (Пішик, 2014, 2017; Ярош, 2020), що й обумовлює актуальність та теоретичну значущість представленого дослідження.

Аналіз останніх публікацій визначив, що значна частина сучасних психологічних досліджень конспірологічних переконань спрямована на пошук асоціацій між теоріями змови й психологічними особливостями або когнітивними упередженнями особистості, що можуть пояснити віру людей у них. Узагальнення результатів ряду останніх досліджень дозволило виокремити соціально-політичні, індивідуально-психологічні та когнітивні чинники вірувань у теорії змови.

До *соціально-політичних умов* наслідування теорій змови належить ситуація аномії, що характеризується відсутністю довіри між індивідами та органами влади. На думку Т. Герцеля (1992), високий рівень аномії у суспільстві призводить до того, що людина відчуває відчуження та невдоволення суспільно-політичним устроєм, внаслідок чого схильна підтримувати різноманітні теорії змови, звинувачуючи зовнішні сили у своєму низькому соціальному статусі та безробітті (Goertzel, 1994). Подібні результати отримали Molding & Mehzabin (2016), дані їх дослідження засвідчили наявність зв'язку віри у конспірологічні теорії з відчуттям суб'єктивного відсторонення від соціальних норм та соціальною ізоляцією. Wilson & Rose (2013) визначили, що із прихильністю до теорій змов пов'язаний статус етнічної меншини. Крім того, Douglas, Sutton & Cichocka (2017) встановили, що теорії змов широко

розповсюджені серед знедолених груп населення, адже вони з найбільшою ймовірністю отримують від них певну вигоду.

До соціально-політичних чинників слід також віднести політичний цинізм, орієнтацію на соціальне домінування та негативне ставлення до влади (Swami, 2012; Cichocka et al., 2016), також освіту особистості та її релігійність (van Prooijen, 2017; Oliver & Wood, 2014; Uscinski et al., 2016). Визначено, що нерелігійні люди із вищою освітою менш схильні до конспірологічних переконань, ніж релігійні з низьким рівнем освіти.

Дослідження *індивідуально-психологічних чинників* віри у теорії змови зосереджені переважно на визначенні психопатологічних передумов. У них віра у теорію змови розглядається як симптом психічного розладу, або пов'язаних з ним рис параної (Bruder et al., 2013), пизотипії й наявності параноїдальних думок (Darwin et al., 2011). Крім того, невротизм та характерні для нього невпевненість й тривога також були визначені у якості предикторів конспірологічних переконань (Grzesiak-Feldman, 2013; Swami et al., 2016). У своїй роботі Lantian (2017) виявив зв'язок віри у змову з такими особистісними рисами як відкритість новому досвіду, макіавеллізм та недовіра. Результати ряду досліджень засвідчили, що до конспірології більш схильні люди, що виявляють підозрілість до інших та недовіряють оточуючим (Goertzel, 1994; Swami et al., 4; Bruder et al., 2013).

Визначено, що люди, які вважають, що тільки уряд визначає стратегію розвитку суспільства, легко піддаються впливу конспірологічних переконань (Parsons et al., 1999). Зазвичай це пов'язано з певним психологічним неблагополуччям, безсиллям, відчуттям депривації, відсутністю персонального контролю над власним життям. Віра у теорії змови може надавати людям відчуття осмисленості життя, безпеки та контролю над непередбачуваним світом, а також знімає відповідальність за власне несприятливе становище. Серед предикторів переконань у змові ряд авторів визначають бажання контролювати своє життя та соціальне оточення (Leiser et al., 2017; van Prooijen, 2017; Lobato et al., 2014).

Вчені підкреслюють тісний зв'язок між вірою у конспірологічні ідеї та самооцінкою особистості, так, визначено, що люди з високим рівнем нарцисизму більш схильні вірити у теорії змови (Cichocka et al., 2016; van Prooijen, 2017). Теорії змов цікавлять переважно людей, яким не вистачає впевненості у собі та почуття власної гідності (Cichocka et al., 2016; Galliford and Furnham, 2017).

Серед чинників, що обумовлюють віру у теорії змови окремо слід виділити *когнітивні чинники*, до яких належить конспірологічний тип мислення.

Він передбачає високу ймовірність того, що якщо людина вірить в одну теорію змови, то вона буде вірити і в інші (Swami et al., 2011; Sutton & Douglas, 2014). Низький рівень інтелекту також пов'язаний із віруваннями у теорії змови (Stieger et al., 2013; Vallová Mikušková, 2017). Результати дослідження Н. Ярош (2020) засвідчили, що з вірою у теорію змови корелюють особливості рефлексивних процесів: переважання квазірефлексії та настирливі рефлексивні роздуми позитивно пов'язані з конспірологічними уявленнями щодо коронавірусу.

Таким чином, узагальнення даних попередніх досліджень свідчить, що віра людей у теорії змови обумовлена різноманітними предикторами, серед яких виокремлено соціально-політичні, індивідуально-психологічні та когнітивні. Отже, можна припустити, що теорії змови ґрунтуються переважно на особливостях особистостей, які в них вірять та розповсюджують, а не на реальних фактах.

Дослідження останніх років окрім визначення предикторів віри у теорії змови все частіше звертають увагу на її наслідки. W. van Prooijen робить акцент на тому, що конспірологічні переконання можуть мати суттєві наслідки для людини та її соціального оточення й підкреслює необхідність їх теоретико-емпіричного вивчення. Визначення соціальних наслідків конспірологічних вірувань є сьогодні однією з найважливіших сфер досліджень на фоні пандемії.

Метою нашого дослідження є представлення теоретичної моделі поведінкових наслідків конспірологічного мислення особистості.

Результати дослідження.

Відомо, що поширення конспірологічних ідей – це, по своїй суті, загальнолюдська реакція на тривалу зростаючу невизначеність через стресової події, необхідність побудувати досить прості причинно-наслідкові зв'язки, тим самим витісняючи страх за майбутнє. Таким чином, на думку ряду вчених, даний тип мислення має ряд позитивних наслідків: він служить для задоволення важливих соціальних потреб (контроль і скорочення невизначеності (наприклад, van Prooijen & Jostmann, 2013; Whitson & Galinsky, 2008) і може привести до почуття спільності з іншими, хто також підтримують ті ж теорії (Franks, Bangerter, Bauer, Hall, & Noort, 2017).

Однак більшість сучасних досліджень свідчить про негативні наслідки конспірологічних переконань. Виявлено, що віра в теорії змови підсилює почуття безсилля і розчарування (Jolley & Douglas, 2014), може підживлювати міжгрупові конфлікти і заобони (Bilewicz, Winiewski, Kofta, & Wójcik, 2013; Kofta & Sedek, 2005; Golec de Zavala &

Cichocka, 2012), а також знижувати політичну активність громадян.

Змова також неодноразово асоціювалася з високим рівнем недовіри, ворожості, агресії і правого авторитаризму (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999; Grzesiak-Feldman, 2015). Експерименти показують, що прихильність теоріям змови знижує довіру до державних інституцій, навіть якщо вони не пов'язані з цими установами (Einstein & Glick, 2015), викликає розчарування в політиках і вчених (Jolley & Douglas, 2014). Таким чином, підвищений інтерес до теорій змови може відображати низький рівень довіри населення уряду і свідчити про загальну культурну підозрілість.

Аналіз літератури виявив суперечливу тенденцію: з одного боку ряд авторів стверджують, що згода з конспірологічними ідеями може зменшити наміри брати участь в політиці (Jolley & Douglas, 2014; Van Prooijen & Douglas, 2018). А з іншого - теорії змови можуть спонукати людей до політичної активності (Imhoff & Bruder, 2014; Imhoff & Lamberty, 2018). Вирішуючи дані протиріччя, Imhoff et al. (2020) показали, що схвалення світогляду змови одночасно знижує наміри брати участь в нормативних (юридичних) політичних актах (наприклад, голосування) і збільшує ненормативні (незаконні) політичні дії (наприклад, насильницький протест). Вони стверджують, що переконання в змові можуть змусити людей вдаватися до ненормативних засобів взаємодії зі спільнотою. Усвідомлення того, що інші беруть участь у змові, може змінити сприйняття людьми соціальних норм, пов'язаних з аморальною поведінкою.

Переконання щодо змови також пов'язані з упередженнями та дискримінацією. Наприклад, віра в теорії змови щодо панування євреїв у світі асоціюється з антисемітським ставленням та дискримінацією щодо євреїв (наприклад, надання переваги політиці, яка заважає євреям купувати польську землю) (Kofta, Soral & Bilewicz, 2020). Люди, які погоджувались із єврейськими теоріями змови, також виявляли посилене упередження щодо цієї групи, що потім трансформувалося у базисні поведінкові тенденції щодо єврейського народу. Викриття єврейської змови також призвело до збільшення упереджень щодо ряду інших непов'язаних груп - ефект, що демонструє широкий вплив міжгрупових переконань у змові (Jolley, Meleady & Douglas, 2020).

Конспірологічні переконання в змові були пов'язані з кримінальною діяльністю низького рівня (Jolley, Douglas, Leite & Schrader, 2019), зокрема, з насильницькими намірами (Uscinsk & Parent, 2014). Дослідники показали, що люди з високим рівнем змови більше підтримували

політичне насильство і закони про володіння зброєю (Uscinsk & Parent, 2014). Подібним чином, жорстокий екстремізм частіше підтримували люди, на думку яких суспільство керується змовами (Imhoff, Dieterle, & Lamberty, 2020).

Серед поведінкових наслідків віри в теорії змови необхідно виділити негативний взаємозв'язок із заходами, пов'язаними зі здоров'ям (Goreis & Voracek, 2019; Jolley & Douglas, 2014; Oliver & Wood, 2014). Наприклад, люди, які вірять в теорії змови, демонструють більш низькі наміри вакцинації і більш високий рівень відмови від сучасної медицини (Jolley & Douglas, 2014; Oliver & Wood, 2014; Lewandowsky et al. 2013). Даний стиль мислення зменшує прихильність профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом (Bogart & Thorburn, 2005) і збільшує ризиковану сексуальну поведінку (Gaston & Alleyne-Green, 2013).

Інші дослідження також продемонструють, що уявлення про змову призводять до більш низького дотримання заходів профілактики і лікування з використанням біомедичних методів лікування (наприклад, вакцинація проти ВІЛ та вакцинація дітей; Bogart & Thorburn, 2005; Jolley & Douglas, 2014). Дані дослідження доводять те, що люди, які дотримуються теорії змови, з більшою ймовірністю виявляють ненормативну поведінку. Таким чином, теоретично можливо, що люди з високим рівнем конспірологічного мислення менш дотримуються превентивних форм поведінки, ініційованих урядом.

Sander van der Linden (2015) вказує на те, що потенційний вплив теорій змови можуть мати негативні і небажані соціальні наслідки. У дослідженні він вивчає ефект змови, ступінь, в якій знайомство з реальною теорією змови впливає на прийняття особистістю просоціальних і екологічних рішень. Результати переконливо вказують на соціально-когнітивний зв'язок і підкреслюють, що вплив популярних теорій змови може мати негативні і небажані наслідки для суспільства.

У результаті теоретичного огляду проблеми дослідження поведінкових наслідків віри у теорію змови було побудовано теоретичну модель (див. Діаграма 1), яка відображає наявні емпіричні дослідження негативних та позитивних наслідків конспірологічного мислення. Варто відмітити, що більшість наслідків віри у теорію змови пов'язано з політичною активністю особистості та особливостями поведінки, яка впливає на здоров'я людини. У наукових доробках визначається саме негативний вплив на здорову поведінку особистості.

Окрему нішу соціально-психологічних досліджень на сьогоднішній день займають дослідження, які присвячені вивченню впливу конспірологічних ідей, пов'язаних із поширенням вірусу COVID-19, на профілактичні міри поведінки в умовах карантинних обмежень.

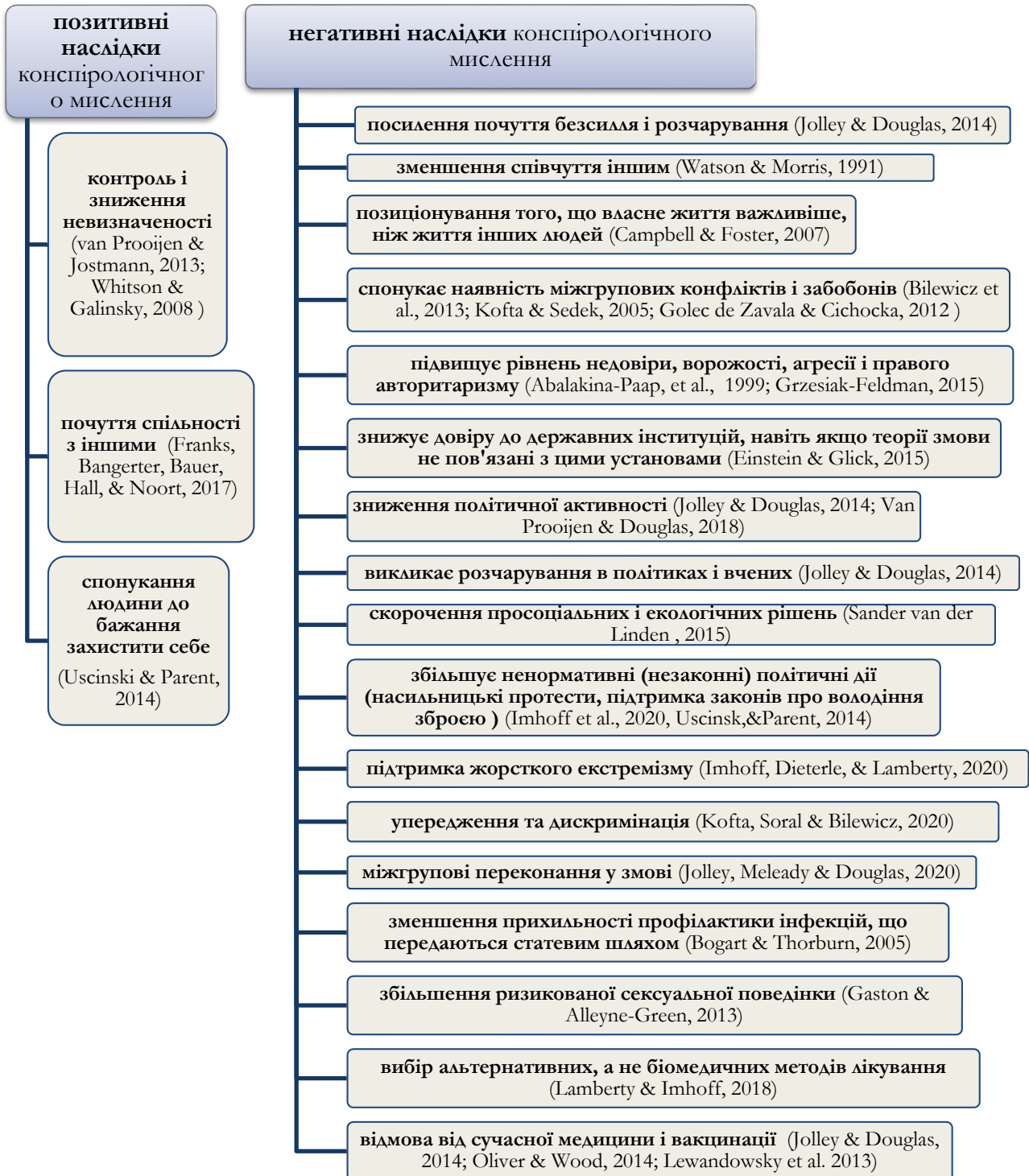
Зважаючи на те, що люди підтримують теорії змови COVID-19 як спосіб розібратися в кризі COVID-19, наслідки цього потенційно небезпечні (Van Bavel, J. et al., 2020). Результати цих досліджень піднімають важливе практичне питання у психологічній практиці з приводу потенційних ефектів конспірологічних переконань COVID-19. Поточні препринти демонструють особливості віри в змову (теорії COVID-19) та позитивні і негативні наслідки, обумовлені конспірологічним мисленням. Imhoff & Lamberty (неопубліковані дані) вказують на негативний вплив на вимогу фізичного дистанціювання і позитивний вплив на збільшення егоїстичної поведінки при підготовці до карантину (наприклад, накопичення речей повсякденного вжитку). Крім того, було доведено, що відмова від теорій змови COVID-19 позитивно пов'язана з дотриманням санкціонованих заходів соціального дистанціювання (Swami & Barron, неопубліковані дані).

У недавньому дослідженні Plohl & Musil (2020) показали, що віра в загальні конспірологічні переконання опосередковано обумовлює дотримання рекомендацій по профілактиці COVID-19 через довіру до науки. Люди, які більше довіряють науці, під час спалаху COVID-19 найчастіше реалізують профілактичні заходи поведінки (Plohl & Musil, 2020).

У дослідженні турецьких вчених Sinan Alper, Fatih Bayrak, and Onurcan Yilmaz (2020) були вивчені індивідуальні відмінності конспірологічних переконань щодо COVID-19, їх зв'язок з рівнем превентивних заходів, а також інші індивідуальні відмінності, які можуть визначати прихильність профілактичним заходам. Автори довели, що висока інтуїція, уникнення невизначеності, імпульсивність, загальні переконання про змову, релігійність і права ідеологія, а також більш низький рівень когнітивної рефлексії були пов'язані з вірою в теорії змови щодо COVID-19. Варто зазначити, що в дослідженні підкреслюється відсутність зв'язку між переконаннями про змову COVID-19 і профілактичними заходами. Ці результати узгоджуються з попередньою літературою з психології теорій змови (наприклад, Swami et al. 2020, але суперечать роботам, що пов'язують переконання в змові з шкідливою для здоров'я поведінкою (наприклад, Goreis & Voracek, 2019).

Вивчення впливу менталітету змови на дотримання профілактичних заходів з охорони здоров'я, необхідних для боротьби з пандемією COVID-19 було проведено і французькими вченими Gaëlle Marinthe Genavee Brown, Sylvain Delouée, Daniel Jolley. Вони вказують на те, що люди з високим менталітетом змови, швидше за

все, будуть дотримуватися ненормативної профілактичної поведінки, але менш схильні дотримуватися превентивних форм поведінки, ініційованих урядом. Проте, автори демонструють, що передбачуваний ризик смерті і мотивація захистити себе можуть мінімізувати дану тенденцію.

Діаграма 1. Теоретична модель поведінкових наслідків конспірологічного мислення особистості

Подібне дослідження було проведено і в Греції. Pavela Banai, I., Banai, B., & Mikloušić, I. (2020) емпірично вивчали обумовленість дотримання офіційних рекомендацій з профілактики COVID-19 вірою в теорії змови, включаючи посередницьку роль псевдонаукових інформаційних переконань і довіри до урядовців. Було виявлено прямий негативний вплив переконань про змову COVID-19 на дотримання превентивних заходів.

Uscinski, J.E., Enders, A.M., et. al (2020) доводять, що переконання в змові COVID-19 пов'язані з мотивацією відкидати інформацію, представлену експертами і авторитетними особами і розглядати важливі події як продукт змов. Таким чином, прихильники конспірологічних ідей, ймовірно, не будуть дотримуватись профілактичної поведінки, яка пропонується експертами (наприклад, дистанціюватися), і можуть вдаватися до небезпечних альтернативних методів лікування хвороби. Серед яких може, наприклад, бути те, що від вірусу можна захиститися, випивши відбілювач (Broderick, 2020). Слід зауважити, що альтернативи, в кращому випадку, можуть бути неефективними, а в гіршому - смертельними (Leman & Cinnirella, 2007). В Ірані понад 700 людей померли після вживання токсичного метанолу, вважаючи, що він вилікує COVID-19 (Forrest, 2020). Забобони і дискримінація можуть поширюватися й на групи людей, які у теоріях змови сприймаються як небезпечні. Приклади включають мусульман, звинувачених у розповсюдженні коронавірусу в Індії, через що у лікарнях не приймали цих пацієнтів (Wallen, 2020). Waterson, J. & Hern, A. (2020) аналізуючи статистику насильницьких актів у Великобританії по відношенню до інженерів зв'язку і власності пов'язують ці випадки з переконаннями у змові 5G COVID-19. Подібні атаки були зареєстровані в багатьох країнах світу.

Висновки. У ході дослідження було проведено систематичний огляд наукової літератури з вивчення теорій змов. Визначено, що за останнє десятиліття ставлення науковців до даних теорій змінилося, сьогодні вони розглядаються як важливий елемент сучасної культури, для якої характерно піддавати сумніву будь-яку офіційну версію певної події.

Аналіз літературних джерел, в яких досліджується зв'язок особистісних характеристик з переконаннями у зговорі дозволив нам узагальнити предиктори, що обумовлюють віру особистості у змови, серед яких: соціально-політичні, індивідуально-психологічні та когнітивні. Було визначено, що конспірологічні переконання ґрунтуються переважно на особистісних характеристиках та актуальних соціальних умовах.

Сьогодні все більше науковців усвідомлюють серйозність й небезпеку наслідків конспірологічних переконань, особливо в контексті коронавірусу. Систематичний емпіричний огляд літератури дозволив побудувати теоретичну модель поведінкових наслідків віри у теорії змови. Визначено, що вони здатні одночасно як мобілізувати населення на певні звершення, так і ставати суттєвою руйнівною силою.

Однак, слід зазначити, що існуючі дані часто носять суперечливий характер і відображають лише ситуацію у західному світі. У якості подальших перспектив пропонується проведення масштабного дослідження визначення впливу конспірологічних ідей на антисуспільну та просоціальну поведінку українців. Тим самим планується привернути увагу вітчизняних науковців до даної проблематики.

References

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology*, 20(3), 637–647. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>
- Alper S., Bayrak F., & Yilmaz O. (2020). Psychological correlates of COVID-19 conspiracy beliefs and preventive measures: Evidence from Turkey. *Current Psychology*, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00903-0>
- Ballová Mikušková, E. (2018). Conspiracy Beliefs of Future Teachers. *Current Psychology* 37(3), 692-70. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9561-4>
- Banai I. P., Banai B., & Mikloušić, I. (2020). Beliefs in COVID-19 conspiracy theories predict lower level of compliance with the preventive measures both directly and indirectly by lowering trust in government medical officials. <https://doi.org/10.31234/osf.io/yevq7>
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., & Wójcik, A. (2013). Harmful ideas, the structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34(6), 821-839. <https://doi.org/10.1111/pops.12024>
- Bogart, L. M., & Thorburn, S. (2005). Are HIV/AIDS Conspiracy Beliefs a Barrier to HIV Prevention Among African Americans? *JAIDS Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 38(2), 213–218. <https://doi.org/10.1097/00126334-200502010-00014>
- Broderick, R. (2020, Feb). Trump's biggest supporters think the coronavirus is a deep state plot. BuzzFeed. <https://www.buzzfeednews.com/article/ryanhatethis/trump-supporters-coronavirus-deep-state-qanon>
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripannah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4, 225. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00225>
- Cichocka, A., Marchlewska, M., & Golec de Zavala, A. (2016). Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality*

- Science*, 7, 157–166.
<https://doi.org/10.1177/1948550615616170>
- Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1289–1293.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current directions in psychological science*, 26(6), 538–542.
<https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
- Einstein, K. L., & Glick, D. M. (2015). Do I think BLS data are BS? The consequences of conspiracy theories. *Political Behavior*, 37(3), 679–701.
<https://doi.org/10.1007/s11109-014-9287-z>
- Forrest, A. (2020, April). Coronavirus: 700 dead in Iran after drinking toxic methanol alcohol to ‘cure Covid-19’. The Independent. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/coronavirus-iran-deaths-toxic-methanol-alcohol-fake-news-rumours-a9487801.html>
- Franks B., Bangerter A., Bauer M.W., Hall M., Noort M.C. (2017). Beyond “monologicality”? Exploring conspiracist worldviews. *Frontiers in psychology* 8, 861.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00861>
- Galliford, N., & Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58(5), 422–428.
<https://doi.org/10.1111/sjop.12382>
- Gaston G. B & Alleyne-Green B. (2013). The impact of African Americans' beliefs about HIV medical care on treatment adherence: a systematic review and recommendations for interventions. *AIDS Behav* 17(1), 31–40. <https://doi.org/10.1007/s10461-012-0323-x>
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15(4), 731–742.
<https://doi.org/10.2307/3791630>
- Golec de Zavala, A., Cichocka, A., & Iskra-Golec, I. (2013). Collective narcissism moderates the effect of in-group image threat on intergroup hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(6), 1019–1039.
<https://doi.org/10.1037/a0032215>
- Goreis, A., & Voracek, M. (2019). A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs: Field characteristics, measurement instruments, and associations with personality traits. *Frontiers in Psychology*, 10, 205.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Grzesiak-Feldman, M. (2015). *Are the high authoritarians more prone to adopt conspiracy theories? The role of right-wing authoritarianism in conspiratorial thinking*. In M. Bilewicz, A. Cichocka, & W. Soral (Eds.), *The psychology of conspiracy* pp. 99–121. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Imhoff, R., & Lamberty P. (2018). How paranoid are conspiracy believers? Toward a more fine-grained understanding of the connect and disconnect between paranoia and belief in conspiracy theories. *European journal of social psychology*, 48(7), 909–926.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>
- Imhoff, R., & Bruder, M. (2014). Speaking (un-)truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25–43.
<https://doi.org/10.1002/per.1930>
- Imhoff, R., Dieterle, L., Lamberty, P. (2020). Resolving the puzzle of conspiracy worldview and political activism: Belief in secret plots decreases normative but increases nonnormative political engagement. *Social Psychological and Personality Science* 12(1).
<https://doi.org/10.1177/1948550619896491>
- Jolley D., Douglas K. M., Leite A. C., Schrader T. (2019). Belief in conspiracy theories and intentions to engage in everyday crime. *British Journal of Social Psychology* 58(3), 534–549. <https://doi.org/10.1111/bjso.12311>
- Jolley, D., Douglas, K. M. (2014). The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one’s carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 105, 35–56. <https://doi.org/10.1111/bjop.12018>
- Jolley, D., Meleady, R., & Douglas, K. M. (2020). Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups. *British Journal of Psychology*, 111(1), 17–35. <https://doi.org/10.1111/bjop.12385>
- Kofta M., & Sedec G. (2005). Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40–64.
<https://doi.org/10.1080/00207659.2005.11043142>
- Kofta, M., Soral, W., & Bilewicz, M. (2020). What breeds conspiracy antisemitism? The role of political uncontrollability and uncertainty in the belief in Jewish conspiracy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 118(5), 900–918.
<https://doi.org/10.1037/pspa0000183>
- Lantian, A., Muller, D., Nurra, C., & Douglas, K. M. (2017). “I know things they don’t know!?”: The role of need for uniqueness in belief in conspiracy theories. *Social Psychology*, 48(3), 160–173.
<https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000306>
- Leiser D, Duani N, Wagner-Egger P (2017) The conspiratorial style in lay economic thinking. *PLoS ONE* 12(3). e0171238.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0171238>
- Leman, P. J., & Cinnirella, M. (2007). A major event has a major cause: Evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychological Review*, 9, 18–28. <https://doi.org/10.1002/acp.2995>
- Lewandowsky, S., Gignac, G. E., & Vaughan, S. (2013). The pivotal role of perceived scientific consensus in acceptance of science. *Nature Climate Change*, 3(4), 399–404. <https://doi.org/10.1038/NCLIMATE1720>
- Marinthe G., Brown G., Delouvée S. & Jolley. D. (2020). Looking out for myself: Exploring the relationship between conspiracy mentality, perceived personal risk, and COVID-19 prevention measures. *Health Psychology* 25 (4), 957–980.
<https://doi.org/10.1111/bjhp.12449>
- Oliver J. E., & Wood T. J. (2014). Conspiracy Theories and the Paranoid Style(s) of Mass Opinion. *American journal of political science*, 58(4), 952–966.
<https://doi.org/10.1111/ajps.12084>
- Parsons, S., Simmons, W., Shinhoster, F., & Kilburn, J. (1999). A test of the grapevine: An empirical examination of conspiracy theories among African

- Americans. *Sociological Spectrum*, 19(2), 201–222. <https://doi.org/10.1080/027321799280235>
- Pishchik, V. I. (2014). Kross-kul'turnyye osobennosti konspirativistskoy mental'nosti [Cross-cultural features of the conspiratorial mentality]. *Etnosotsium i mezhnatsional'naya kul'tura*, 8(74), 69–77. [in Russian]
- Pishchik, V.I. (2017). Vozmozhnost' izmereniya very v zagovory [Possibility of measuring faith in conspiracies]. *European social science journal*, 1, 419–424. [in Russian]
- Plohl, N., & Musil, B. (2020). Modeling compliance with covid-19 prevention guidelines: The critical role of trust in science. *Psychology, Health & Medicine*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/13548506.2020.1772988>
- Stieger S., Gumhalter N., Tran U. S., Voracek M., Swami V. (2013). Girl in the cellar: a repeated cross-sectional investigation of belief in conspiracy theories about the kidnapping of Natascha Kampusch. *Front. Psychol.* 4, 297. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00297>
- Swami, V. & Barron, D. (2020). Analytic Thinking, Rejection of Coronavirus (COVID-19) Conspiracy Theories, and Compliance with Mandated Social-Distancing: Direct and Indirect Relationships in a Nationally Representative Sample of Adults in the United Kingdom. <https://osf.io/preprints/nmx9w/>
- Swami, V. (2012). Social psychological origins of conspiracy theories: The case of the Jewish conspiracy theory in Malaysia. *Frontiers in Psychology*, 3, 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00280>
- Uscinski J.E., Parent J.M. (2014). *American Conspiracy Theories*. New York: Oxford University Press, pp. 240. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199351800.001.0001>
- Uscinski, J.E., Enders, A.M., Klofstad, C.A., Seelig, M.I., Funchion, J.R., Everett, C. ...& Manohar, N. (2020). Why do people believe COVID-19 conspiracy theories? The Harvard Kennedy School, Misinformation Review, 1.
- Van Bavel, J., Baicker, K, Boggio, P. et al. (2020). Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. *Nature Human Behaviour* 4, 460–471. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0884-z>
- Van der Linden, S. L. (2015). The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories (about global warming) decreases pro-social behavior and science acceptance. *Personality and Individual Differences* 87, 171–173. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.045>
- Van Prooijen, J.-W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3), 323–333. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
- Van Prooijen, J.-W., & Douglas, K. M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 897–908. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>
- Van Prooijen, J.-W., & Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43(1), 109–115. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1922>
- Wallen, J. (2020, April). Indian hospitals refuse to admit Muslims as coronaviruscauses Islamophobia surge. The Telegraph. Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/04/19/indian-hospitals-refuse-admit-muslims-coronavirus-causes-islamophobia/>
- Whitson J. A., Galinsky A. D. (2008). Lacking Control Increases Illusory Pattern Perception. *Science*, 322(5898), 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>
- Yarosh, N. (2020) Z' vyazok refleksyvnnykh protsesiv osobystosti ta viry v teoriyu zmovy v umovakh pandemiyi COVID-19 [Connection of reflexive processes of personality and belief in the theory of conspiracy in the conditions of pandemic COVID-19]. *Psychological journal*, 6(5), 37–46. [in Ukraine]

Theoretical Model of Behavioral Consequences of Faith in Conspiracy Theory

Yarosh Nina

PhD (Candidate of Psychological Science), associate Professor of the Applied Psychology Department
V. N. Karaz'in Khar'kiv National University, Khar'kiv
6 Svobody Sq., Khar'kiv, Ukraine, 61022

Artiukhova Vladyslava

PhD (Candidate of Psychological Science), Associate Professor of the Psychology and Pedagogy
Department of the I. Kozhedub Air Force National University
Sums'kaya st., Khar'kiv, Ukraine, 61023

Abstract. The article analyzes researches of recent years on the current issues of studying psychological features of faith in conspiracy theory. It is noted that the relevance of this issue is determined by the lack of thorough theoretical and empirical research on the above issue. The authors for the first time reviewed and generalized analysis of socio-psychological predictors of belief in conspiracy theory and its behavioral consequences. It is determined that belief in conspiracy theory is associated with socio-political conditions (stressful situation of uncertainty in society, distrust of power, low social status, political cynicism, low level of education, etc.), individual psychological (schizotypal traits, neuroticism, mistrust, anxiety, insecurity, narcissism) and cognitive factors (conspiratorial type of thinking, etc.). Analysis of literature revealed a number of positive and negative consequences of faith in the theory of conspiracies, which are sometimes contradictory. The result of this analysis is the proposed theoretical model of behavioral consequences of faith in conspiracy theory. In addition, the authors emphasize the generalization of the study results of conspiracy theories impact related to the spread of the COVID-19 virus on the implementation of preventive measures by the population. It is noted that people with a high conspiracy mentality are more likely to engage in abusive prevention behaviors, but are less likely to adhere to government-initiated preventive behaviors, although the perceived risk of death and motivation to defend themselves can minimize this trend.

Key words: conspiracy theory, conspiracy, behavioral consequences, COVID-19.

Шкала «нова екологічна парадигма»: досвід використання в Україні^{1*}

Кряж Ірина Володимирівна

д. психол. н., доцент, професор кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна
<http://orcid.org/0000-0002-9616-5891>
e-mail ikryazh@karazin.ua

Анотація. Розглядаються можливості використання шкали «Нова екологічна парадигма» в Україні. Наводяться результати психометричної перевірки українськомовної та російськомовної адаптації шкали, показана їх відповідність англомовній версії стосовно надійності-узгодженості, висока ретестова надійність. Перевірка конвергентної надійності методики підтвердила її спрямованості на виявлення світоглядної екологічної установки, яка респондує екологічній стурбованості особистості, що виявляє себе у занепокоєнні екологічними ризиками, зацікавленості екологічно релевантною інформацією, переживанні та визнанні свого зв'язку з природним оточенням, готовності до екозбережувальної поведінки. Розраховані процентильні норми для загального показника НЕП дозволяють визначити рівень екологічної стурбованості окремого респондента з урахуванням його статі. Загальний показник НЕП є валідним для прогнозування занепокоєння екологічними ризиками та готовності особистості до участі у соціальних проєктах, спрямованих на екозбереження.

Ключові слова: екологічна установка, світогляд, нова екологічна парадигма, домінуюча соціальна парадигма, екологічна стурбованість, шкала НЕП

Формування екологічного мислення та розвиток екологічного світогляду є нагальним завданням освіти для сталого розвитку. Щоб визначити ефективність освітніх впливів та мати змогу обирати найкращі проєкологічні освітні практики, необхідні валідні та надійні діагностичні інструменти для вимірювання світоглядних екологічних установок. Однією з найбільш поширених у світі методик дослідження екологічних установок є шкала «Нова екологічна парадигма» (НЕП), яка перекладена різними мовами та використовується у різних країнах. Яскравим показником затребуваності шкали НЕП є відкритий лист її головного автора, в якому, з огляду на численні запити, надається дозвіл на всі іншомовні адаптації цієї методики, її передруку у будь-яких наукових та навчальних працях тощо (<https://sociology.okstate.edu/images/documents/NEP-Permission.pdf>). Ця стаття містить результати багаторічних досліджень з адаптації та психометричної перевірки НЕП на українській вибірці.

Конструкт «нова екологічна парадигма» та його вимірювання. Конструкт «нова екологічна парадигма» (НЕП) був запропонований Райлі Данлепом і Вільямом Р. Каттоном (Catton, Dunlap, 1978), щоб описати прояви змін у соціальній парадигмі, які були обумовлені поглибленням антропогенних екологічних проблем та вказували

на формування нової світоглядної перспективи, що враховує змінні середовища (Каттон, 2006; Dunlap, Van Liere, 1978, 1983). НЕП розглядався як альтернатива анти-екологічній домінуючій соціальній парадигмі. Ознакою процесів формування у суспільстві нової парадигми був інвайронментальний рух, провідні представники якого демонстрували новий погляд на людство, його місце в екологічному світі. В ракурсі НЕП визнаються інноваційні здібності людини, але підкреслюється, що люди, як й інші біологічні види, екологічно взаємозалежні, тобто пов'язані з екосистемами й залежать від їх стану. Земля має обмежений рівень природних ресурсів та сховищ відходів, тож біофізичне середовище накладає обмеження на діяльність людей.

Тоді ж R. E. Dunlap & K. Van Liere (1978), на підґрунті вивчення світоглядних переконань активістів інвайронментального руху, розробили Шкалу New **Environmental Paradigm Scale** (NEP). Ця шкала складалася з 12 пунктів та відображала погляди на три проблемні області: порушення людьми природної рівноваги, існування меж зростання для людських спільнот, право людей керувати природним світом. Показник, отриманий за допомогою цієї шкали, пов'язувався з екологічною стурбованістю особистості, оскільки він вказував на визнання загрозливих антропогенних екологічних порушень,

¹ Дані про методику розміщено в депозитарії ХНУ імені В.Н. Каразіна, eKhNUIR - Electronic Kharkiv National University Institutional Repository
* **How to cite:** Kryazh, I. (2021). The Scale "New Ecological Paradigm": Use Experience in Ukraine, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 86-93. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-11>

необхідності для людей враховувати природні обмеження, неправомочності людських претензій на керування природою. Вже на початку 1990-х шкала НЕП частіше за інші методики використовувалася при вивченні екологічних світоглядних установок.

В 1990-х рр. шкала NEP була перероблена та отримала назву New **Ecological Paradigm Scale** (Dunlap, Van Liere, Mertig, & Jones, 2000; Dunlap, 2008). Оновлена шкала відображала п'ять положень / аспектів екологічного світогляду:

- Можливість антропогенної екологічної катастрофи (людська діяльність може призвести до глобальної екологічної катастрофи);
- Існують межі зростання для людства;
- Відмова від ідеї людської винятковості, а це означає визнання того, що: Homo sapiens – один з багатьох взаємозалежних біологічних видів в біотичних спільнотах; людина не здатна передбачити всі небажані наслідки своїх цілеспрямованих дій; винахідливість людини не може вивести її за межі законів природи;
- Екологічний егалітаризм (біоцентризм), переконання, що інші види живих істот мають такі ж екологічні права, як і люди;
- Природний баланс крихкий і може бути порушений.

Кожному з означених положень відповідали три твердження, таким чином в цілому шкала містила 15 пунктів, з яких 8 були проекологічними, а 7 – «анти-екологічними» формулюваннями.

Оновлена шкала НЕП була запропонована в якості інструменту дослідження екологічної стурбованості як світоглядної екологічної установки, якій притаманний біоцентризм, на відміну від традиційного антропоцентризму (автори навіть описували біоцентризм як анти-антропоцентризм).

Розробники шкали, на підставі аналізу відповідей 676 респондентів, дійшли висновку, що всі 15 пунктів дають один загальний вимір «екологічності світогляду». За результатами експлораторного факторного аналізу виділявся міцний загальний фактор, що пояснював 31,3% загальної дисперсії. Доволя високим був показник надійності альфа Кронбаха, який склав 0,83 з високим внеском кожного пункту шкали. Кореляції окремих пунктів із загальним показником шкали варіювали від 0,33 до 0,62.

Хоча у зміст опитувальника входять твердження, які за своїм формулюванням мають відображати п'ять різних аспектів екологічного світогляду, емпіричні дані не дали авторам підстав для виділення відповідних п'яти субшкал. В дослідженні розробників оновленої шкали НЕП,

серед факторів, отриманих методом головних компонент з використанням Varimax обертання, три з чотирьох були задані пунктами різної спрямованості. Окремий фактор утворювали лише твердження біоцентризму (анти-антропоцентризму). Також було встановлено, що загальний показник НЕП тісно пов'язаний з оцінкою значущості екологічних проблем, з самооцінкою своєї екологічно значущої поведінки, з підтримкою проекологічної політики (Dunlap, Van Liere, Mertig, & Jones, 2000).

Узагальнення численних досліджень 1980-1990-х рр., в яких використовувалася шкала НЕП, дає підстави для твердження, що шкала НЕП в цілому вимірює базовий компонент системи екологічних переконань (Stern, Dietz, & Guagnano, 1995). В літературі інтегральний показник НЕП частіше за все описується як «environmental concern» – екологічна стурбованість (зокрема, Bright, & Porter, 2001; Oskamp et al., 1998), але також використовуються терміни «біоцентризм» (Bright, & Porter, 2001) або «екоцентризм» / екоцентричні цінності (Zografos, & Allcroft, 2007).

Розробка та психометричні характеристики адаптованої шкали «Нова екологічна парадигма» (НЕП)

Здійснювалася адаптація New Ecological Paradigm Scale, яка складається з 15 тверджень. Переклад був здійснений з використанням техніки зворотного перекладу. Були зроблені дві адаптації – російською (НЕП-р) (Кряж, 2013) та українською (НЕП-у) мовами. В табл.1 наведені оригінальні англійські твердження та їх переклад.

На відміну від англійського оригіналу, де респонденти оцінювали ступінь своєї згоди з кожним з тверджень за шкалою від 1 (цілковита незгода) до 5 (цілковита згода), в даному дослідженні була використана шкала від -2 (цілковита незгода) до +2 (цілковита згода). Таким чином, сумарна оцінка за 15 пунктами шкали могла варіювати від -30 до +30.

Вибірка. В дослідженні взяли участь:

- У 2010-2017 рр. 862 особи, 547 жінок та 315 чоловіків у віці від 17 до 80 років, з них – 622 студенти різних спеціальностей та 254 дорослих різного соціального статусу (середній вік 25,9). Використовувалася шкала НЕП-р.

- У 2021 р. 41 особа – 27 жінок та 14 чоловіків у віці від 17 до 49 років (середній вік 26). На цьому етапі були використані шкали НЕП-у та НЕП-р. Випадковим чином вибірка була поділена на дві групи (20 осіб – 23 жінки й 7 чоловіків та 21 особа – 24 жінки й 7 чоловіків), так що всі респонденти заповнювали обидва варіанти шкали з інтервалом у два тижні, але в одній групі спочатку працювали з НЕП-у, а потім с НЕП-р, а в другій групі – навпаки.

Таблиця 1. Пункти оригінальної англомовної шкали та їх переклад

№	НЕП (оригінальні твердження)	НЕП-р (російськомовні твердження)	НЕП-у (українськомовні твердження)
1	We are approaching the limit of the number of people the earth can support	Мы приближаемся к предельному количеству людей, которое земля может поддержать	Ми наближаємося до граничної кількості людей, яку земля може підтримувати
2	Humans have the right to modify the natural environment to suit their needs	Люди имеют право изменять природную среду, чтобы удовлетворять свои потребности	Люди мають право змінювати природне середовище відповідно до своїх потреб
3	When humans interfere with nature, it often produces disastrous consequences	Когда люди вмешиваются в природу, это часто приводит к бедственным последствиям	Коли люди втручаються в природу, це часто призводить до катастрофічних наслідків
4	Human ingenuity will insure that we do NOT make the earth unlivable	Человеческая изобретательность – гарантия того, что мы НЕ сделаем землю непригодной для жизни	Людська винахідливість гарантує, що ми НЕ зробимо землю нежиттєздатною
5	Humans are severely abusing the environment	Люди сильно злоупотребляют возможностью использовать окружающую среду	Люди сильно зловживають можливістю використовувати навколишнє середовище
6	The earth has plenty of natural resources if we just learn how to develop them	На земле вполне достаточно природных ресурсов, надо только научиться разрабатывать их	На землі є достатньо природних ресурсів, нам слід лише навчитися їх розробляти
7	Plants and animals have as much right as humans to exist	Растения и животные имеют такое же право на существование, как и люди	Рослини і тварини мають таке ж право на існування, як і люди,
8	The balance of nature is strong enough to cope with the impacts of modern industrial nations	Природное равновесие достаточно устойчиво, чтобы справиться с воздействием современных промышленных стран	Природний баланс достатньо стійкий, щоб впоратися з впливом сучасних індустріальних держав
9	Despite our special abilities, humans are still subject to the laws of nature	Несмотря на свои особые способности, люди все еще подчинены законам природы	Незважаючи на свої особливі здібності, люди все ще підкорюються законам природи
10	The so-called “ecological crisis” facing humankind has been greatly exaggerated	Так называемый «экологический кризис», угрожающий человечеству, весьма преувеличен	Так звана «екологічна криза», з якою стикається людство, дуже перебільшена
11	The earth is like a spaceship with very limited room and resources	Земля похожа на космический корабль с ограниченным пространством для ресурсов	Земля схожа на космічний корабель з дуже обмеженим простором та ресурсами
12	Humans were meant to rule over the rest of nature	Предназначение людей – управлять остальной природой	Люди призначені панувати над рештою природи
13	The balance of nature is very delicate and easily upset	Природное равновесие очень хрупкое и легко может быть нарушено	Баланс в природі дуже тонкий і легко порушується
14	Humans will eventually learn enough about how nature works to be able to control it	Люди, в конечном счете, достаточно узнают о законах природы, чтобы быть в состоянии управлять ею	З часом люди дізнаються достатньо про те, як працює природа, щоб мати змогу керувати нею
15	If things continue on their present course, we will soon experience a major ecological catastrophe	Если ситуация будет и дальше развиваться, как это происходит сейчас, мы скоро ощутим масштабную экологическую катастрофу	Якщо ситуація буде і далі розвиватися, як це відбувається зараз, незабаром ми зазнаємо великої екологічної катастрофи

Психометричні характеристики «Шкали НЕП»

Розподіл балів по твердженням та загальній шкалі НЕП-р. Розподіл відповідей, наданих 862 респондентами, за кожним з пунктів відрізнявся від нормального за критерієм Колмогорова-Смірнова. У 7 випадках з 15 показники асиметрії та/або експесу були більші за 1, для пунктів 5 та 9 експесу склав

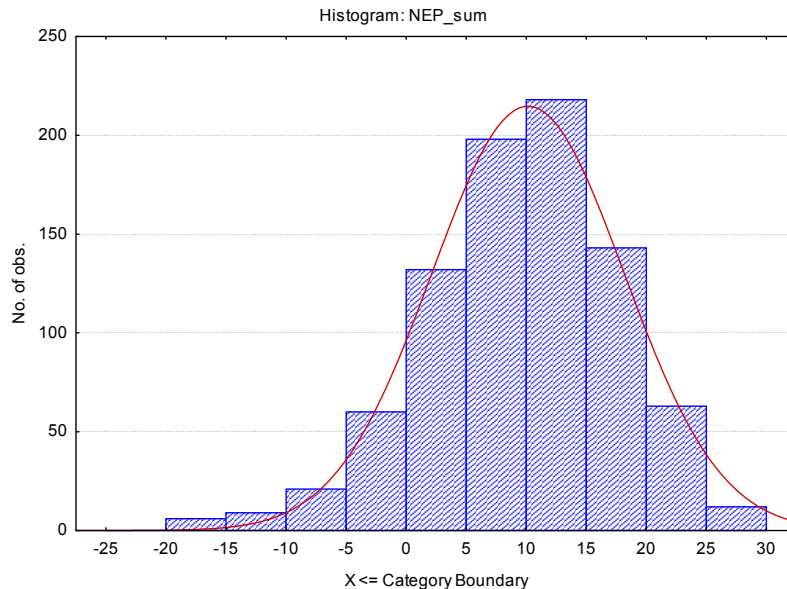
більше за 2, але найбільше відхилення від нормального розподілу спостерігалось для пункту 7 («Рослини та тварини мають таке ж право на існування, як і люди») – переважаюча більшість респондентів (648 осіб) погоджуються з цим твердженням. Показники асиметрії вказують на зміщення відповідей в «проєкологічний» бік, за винятком пункту 4 («Людська винахідливість

гарантус, що ми НЕ зробимо землю нежиттєздатною)), де асиметрія відсутня, та пункту 6 – «На землі достатньо природних ресурсів, потрібно лише навчитися розробляти їх» – переважна більшість респондентів поділяє цю думку.

Розподіл оцінок за загальним показником НЕП також відрізняється від нормального за критерієм Колмогорова-Смірнова (рис.1). Хоча

можливий діапазон сумарних оцінок складає від -30 до +30, мінімальний емпірично отриманий показник становив лише -19, при тому що максимальний варіював до +30. Тож, середньостатистичне значення дорівнює 10,15, тобто в цілому респонденти були більш схильні погоджуватися з положеннями НЕП, ніж заперечувати ним.

Рисуюнок 1. Розподіл оцінок за загальною шкалою НЕП

Така ж тенденція простежувалася в 2021 р. стосовно обох адаптацій НЕП – розподіл не відповідає нормальному, показники зміщені в бік позитивних оцінок. Порівняльний аналіз, проведений за критерієм Вілкоксона для пов'язаних вибірок, підтвердив нульову гіпотезу про відсутність розбіжностей між загальними показниками, отриманими за шкалами НЕП-у та НЕП-р. Також підтвердилися нульові гіпотези щодо відсутності розбіжностей між показниками НЕП-р на першому (2010-2017) та другому (2021) етапах та показниками НЕП-р на першому етапі й НЕП-у (за критерієм Манна-Уїтні).

Надійність. Для перевірки надійності була використана формула Кронбаха. Показник альфа стандартизований, розрахований для шкали НЕП-р

Таблиця 2. Значення альфа-Кронбаха

№	Назва шкали	Кількість завдань	Альфа Кронбаха
1	Інтегральна шкала НЕП	15	0,78
2	Межі росту	3	0,47
3	Анти-антропоцентризм (біоцентризм)	3	0,54
4	Природний баланс	3	0,51
5	Винятковість людини	3	0,29
6	Загроза екологічної кризи	3	0,65

Ретестова надійність шкали НЕП-р перевірялася на двох вибірках: 52 студенти заповнювали методичку двічі з інтервалом в 6 місяців

за результатами першого етапу, склав 0,78. Кореляції окремих пунктів із загальним показником шкали змінювалися в межах від 0,27 до 0,56, за винятком п.9 («Незважаючи на свої особливі здібності, люди все ще підкорені законам природи» – відповідає відмові від ідеї про людську винятковість) – кореляція з загальною шкалою складала лише 0,17.

У 2021 р. альфа Кронбаха для НЕП-р складала 0,81, для НЕП-р – 0,82.

Показники надійності п'яти окремих субшкал варіювали від 0,29 (людська винятковість) до 0,65 (загроза екологічної кризи) (табл. 2). Це підтверджує вказівка розробників тесту про необхідність перевіряти надійність всіх субшкал для кожної окремої вибірки, перш ніж включати отримані результати в подальший аналіз.

і 54 студенти – з інтервалом в 2 місяці. Між результатами першого та повторного тестувань отримані коефіцієнти кореляції Спірмена: 0,7 в

першому випадку і 0,76 – у другому (для обох випадків $p < 0,0001$). Кореляція між двома показниками – НЕП-р та НЕП-у, отриманими з інтервалом 2 тижні, склала 0,82.

Конвергентна валідність (крос-валідизація).

Для перевірки конвергентної валідності були використані: шкала занепокоєності екологічними ризиками (оцінювалась ступінь власної занепокоєності за 10 екологічними ризиками), шкала проекологічної поведінки у побуті (респонденти оцінювали, наскільки часто вони виконують кожну з 8 дій, що дозволяють знизити споживання екологічних ресурсів), шкала зацікавленості в екологічній інформації (5 показників), графічна шкала У. Шульца «Включення природи у репрезентації Я», методика С.Д. Дерябо для вивчення процесів суб'єктифікації, методика вивчення соціально-психологічних установок в мотиваційно-потребісній сфері О.Ф. Потьомкіної. Були обчислені коефіцієнти кореляції за Спірменом інтегрального показника НЕП-р з такими показниками: занепокоєності екологічними ризиками, декларованої проекологічної поведінки у побуті, включення природи у репрезентації Я, суб'єктифікації людини, суб'єктифікації тварини, суб'єктифікації

рослини, суб'єктифікації об'єкта, установки на гроші та установки на альтруїзм. Враховуючі зміст конструкту НЕП, слід очікувати позитивні зв'язки показника НЕП з екологічною занепокоєністю (як релевантною визнанням можливості екологічної кризи), зацікавленістю екологічною інформацією (як умови та прояву розвиненого екологічного світогляду), включенням природи у репрезентації Я, а також суб'єктифікації тварин та рослин (що відповідає біоцентризму). Також нова екологічна парадигма має бути пов'язаною з проекологічною поведінкою, але, як показують дослідження, такий зв'язок, скоріше за все, буде слабким (Oskamp et al., 1998; Stern, Dietz, & Guagnano, 1995). Стосовно процесів суб'єктифікації, можна очікувати, що НЕП не буде пов'язаний з суб'єктифікацією об'єктів, а також не буде мати позитивних зв'язків із суб'єктифікацією людини.

Оскільки НЕП є певною опозицією домінуючої соціальної парадигми, проявами якої є установка на конкуренцію та індивідуалізм, слід очікувати негативний зв'язок з установкою на гроші та позитивний зв'язок з установкою на альтруїзм.

Загальна кількість респондентів, які працювали з кожною з означених методик, а також отримані коефіцієнти кореляції подані у табл. 3.

Таблиця 3. Результати перевірки конвергентної валідності шкали НЕП

Методика	Показник	Кількість респондентів	Кореляція з НЕП
Шкала проекологічної поведінки в побуті	Декларована проекологічна поведінка	535	0,25 ($p < 0,0001$)
Шкала зацікавленості в екологічній інформації	Зацікавленість екологічною інформацією	144	0,39 ($p < 0,0001$)
Шкала занепокоєності екологічними ризиками	Занепокоєність екологічними ризиками	40	0,42 ($p < 0,01$)
Графічна шкала У. Шульца	Включення природи у репрезентації Я	482	0,21 ($p < 0,0001$)
Тест О.Ф. Потьомкіної	Установка на гроші	134	-0,31 ($p < 0,001$)
	Установка на альтруїзм	68	0,30 ($p < 0,05$)
Методика С.Д. Дерябо	Суб'єктифікація людини	32	-0,37 ($p < 0,05$)
	Суб'єктифікація тварини	32	0,45 ($p < 0,01$)
	Суб'єктифікація рослини	32	0,62 ($p < 0,001$)
	Суб'єктифікація об'єкту	32	0,13 ($p = 0,46$)

Отримані показники кореляції відповідають припущенням, підтверджуючі конвергентну валідність російськомовної адаптації НЕП. Деяко неочікуваною є негативна кореляція загального показника НЕП з суб'єктифікацією людини, але, разом з тим, це, певною мірою, кореспондує біоцентризму (анти-антропоцентризму) та відмові від ідей щодо винятковості людини.

Критеріальна валідність перевірялася шляхом порівняння показників, отриманих в 2010 р. в трьох групах студентів: активістів ДОП (16 осіб), студентів геолого-географічного (25 осіб) і соціологічного

(24 особи) факультетів ХНУ імені В. Н. Каразіна. Тест Kruskal-Wallis ANOVA підтвердив, що показники НЕП в групі активістів ДОП значущо вище, ніж в двох інших групах ($p < 0,001$).

Структурна валідність. Опитувальник НЕП охоплює п'ять особливостей світогляду, які можуть бути розглянуті як окремі виміри – субшкали. Як показала перевірка, показник альфа Кронбаха виявився дуже низьким для субшкали людської винятковості. Для того, щоб перевірити, чи відповідає шкала НЕП п'ятифакторній структурі, або вона може бути розглянута як однорідна

структура, яка респондує одному генеральному фактору, був використаний конфірмаційний факторний аналіз (модуль SEPATH Statistica 7). Були перевірені дві моделі – з одним фактором та з п'ятьма корельованими факторами.

Обидві моделі отримали невисокі показники придатності, однак модель з п'ятьма факторами виявилася помітно кращою у порівнянні з однофакторною моделлю (табл.4). Тобто прояви світогляду, які виявляє шкала НЕП, дійсно кореспондують кільком вимірам, й не є однорідними.

Разом з тим, всі ці виміри є взаємопов'язаними, що дозволяє розглядати загальний показник НЕП як загальний індикатор «екологічності» світогляду. Також слід звернути увагу на тісний зв'язок між шкалами «Природний баланс» та «Загроза екологічної кризи», що вказує на дещо штучне

розведення цих конструктів, коли вони розглядаються як окремі шкали. Однак, хоча модель з чотирма факторами отримала дещо вищі окремі показники придатності, це перевищення не є суттєвим (табл. 4).

В цілому, результати проведеного конфірмаційного факторного аналізу підтверджують взаємопов'язаність п'яти аспектів екологічної парадигми, які склали підґрунтя для конструювання опитувальника, тобто свідчать на користь існування загальної диспозиції, прояви якої вказують на певний рівень розвитку екологічного світогляду. Разом з тим, показники придатності як однофакторної, так й п'ятифакторної моделей не знімають з порядку денного питання про дещо іншу латентну структуру, яка проявляє себе у пунктах шкали НЕП.

Таблиця 4. Результати конфірмаційного факторного аналізу

Модель	χ^2/df	p	RMSEA	GFI	AGFI
Одно факторна	462,6/88	0,000	0,076	0,925	0,897
П'яти факторна	293,1/78	0,000	0,062	0,950	0,924
Чотирьох факторна	298,2/82	0,000	0,061	0,950	0,926

Враховуючі ці невисокі показники придатності п'яти факторної моделі та результати перевірки надійності субшкал НЕП, розрахунок норм був проведений лише для загальної шкали.

Розрахунок норм до шкали НЕП-р

Враховуючі, що розподіл даних за шкалою НЕП не є нормальним, були розраховані процентильні норми. Оскільки порівняльний аналіз, проведений за допомогою коефіцієнту Мана-Уїтні, встановив значущі розбіжності ($p=0,0006$) між групами жінок та чоловіків (рис. 4),

норми були розраховані окремо для цих двох груп (табл.5).

Були визначені чотири рівні виразності показника НЕП: дуже низький (25-й процентиль, нижче середнього (від 26-го до 50-го процентіля), вище середнього (від 51-го до 74-го процентіля), високий (від 75-го процентіля) (табл. 5). Оскільки шкала НЕП вимірює виразність світоглядної установки, наведені дані за процентілями дозволяють оцінити, наскільки типовою є установка окремого респондента у порівнянні з установками харківської вибірки.

Таблиця 5. Процентильні норми для загального показника НЕП

	Високий рівень	Зона норми – вище середнього	Зона норми – нижче середнього	Низький рівень
Жінки	Від 16	Від 11 до 15	Від 6 до 10	До 5
Чоловіки	Від 14	Від 10 до 13	Від 5 до 9	До 4

Межі застосування шкали «Нова екологічна парадигма» (НЕП)

Шкала «Нова екологічна парадигма» є шкалою установок, яка може використовуватися індивідуально та в групі. В результаті обробки розраховується один загальний показник НЕП (як світоглядної екологічної установки), а також можуть бути додатково отримані показники ще 5 екологічних установок: «Межі росту», «Анти-антропоцентризм (біоцентризм)», «Природний баланс», «Винятковість людини», «Загроза екологічної кризи». Однак використовувати ці субшкали рекомендується в межах науково-

дослідної роботи, за умовою теоретичного обґрунтування використання цих окремих конструктів у даному дослідженні та після підтвердження внутрішньої узгодженості їхніх пунктів.

Для заповнення опитувальника потрібні 4-7 хвилин, залежно від швидкості читання, розуміння прочитаного та прийняття рішень стосовно екологічної ситуації. Даний опитувальник розрахований на людей, вік яких починається з 16-17 років та закінчується періодом пізньої зрілості – 55-80 років й навіть більше. Рівень освіти та соціальний статус не мають значення.

Висновки

Розроблена шкала «Нова екологічна парадигма» (НЕП-р та НЕП-у) повністю відповідає англійській версії стосовно надійності-узгодженості, а також характеризується високою ретестовою надійністю.

Перевірка конвергентної надійності методики підтвердила її спрямованість на виявлення світоглядної екологічної установки, яка респондує екологічній стурбованості особистості, що виявляє себе у занепокоєнні екологічними ризиками, зацікавленості екологічно релевантною інформацією, переживанні та визнанні свого зв'язку з природним оточенням, готовності до екозбережувальної поведінки.

Підтверджено, що окремі теоретичні конструкти, покладені в основу шкали «Нова екологічна парадигма», а саме – «Межі росту», «Анти-антропоцентризм (біоцентризм)», «Природний баланс», «Винятковість людини», «Загроза екологічної кризи», відповідають взаємопов'язаним проявам загальної екологічної світоглядної установки. Однак, використання їх як окремих субшкал можливе в дослідницьких цілях лише після підтвердження їхньої надійності на залучених вибірках.

Розраховані процентильні норми для загального показника НЕП дозволяють визначити рівень екологічної стурбованості окремого респондента з урахуванням його статі.

Загальний показник НЕП є валідним для прогнозування занепокоєння екологічними ризиками та готовності особистості до участі у соціальних проектах, спрямованих на екозбереження.

Список посилань

- Каттон, У.Р. (2006). *Конец технотопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации*. ЭкоПраво-Киев.
- Кряж, И.В. (2013). *Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения*. Дисс... д.психол.н.: 19.00.01 – общая психология, история психологии, Харьков.
- Bright A.D., & Porter R. (2001). Wildlife-related recreation, meaning, and environmental concern. *Human Dimensions of Wildlife*, 6, 259-276.
- Catton, W, Dunlap, R.E. (1978). Environmental Sociology: A New Paradigm. *The American Sociologist*, 13(1), 41-49. https://www.researchgate.net/publication/285677670_Environmental_Sociology_A_New_Paradigm#fullTextFileContent
- Dunlap, R. E., & Van Liere, K. (1983). Commitment to the dominant social paradigm and concern for environmental quality. *Social Science Quarterly*, 65, 1013-1028.
- Dunlap, R.E., & Jones, R. E. (2002). Environmental concern: conceptual and measurement issues. *Handbook of*

environmental sociology: ed. by R.E. Dunlap and W. Michelson. Westport, CT: Greenwood Press, 482-524.

- Dunlap, R.E., Van Liere, K.D., Mertig, A.G., & Jones, R.E. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, 56, 425–442.
- Dunlap, R.E., & Van Liere, K. (1978). The new environmental paradigm. *Journal of Environmental Education*, 9, 9-19.
- Dunlap, R. (2008). The new environmental paradigm scale: From marginality to worldwide use. *Journal of Environmental Education*, 40, 3–18.
- Oskamp, S., Burkhardt, R.L., Schultz, P.W., Hurin, S., & Zelezny, L. (1998). Predicting three dimensions of residential curbside recycling: an observational study. *Journal of Environmental Education*, 29(2), 37-42.
- Stern, P.C., Dietz, T., & Guagnano, G.A. (1995). The new ecological paradigm in social psychological context. *Environment and Behavior*, 27(6), 723-743.
- Zografos C., & Allcroft D. (2007). The environmental values of potential ecotourists: a segmentation study. *Journal of Sustainable Tourism*. 15 (1), 44–66

References

- Catton, W. R. (2006). *Overshoot. The ecological basis of Revolutionary Change*. JekoPravo-Kyiv. [In Russian]
- Kryazh, I.V. (2013). *Psychology of meaning regulation of ecologically relevant behavior*. (Doctor's thesis). Kharkiv. [In Russian]
- Bright A.D., & Porter R. (2001). Wildlife-related recreation, meaning, and environmental concern. *Human Dimensions of Wildlife*, 6, 259-276.
- Catton, W., Dunlap, R.E. (1978). Environmental Sociology: A New Paradigm. *The American Sociologist*, 13(1), 41-49. https://www.researchgate.net/publication/285677670_Environmental_Sociology_A_New_Paradigm#fullTextFileContent
- Dunlap, R. E., & Van Liere, K. (1983). Commitment to the dominant social paradigm and concern for environmental quality. *Social Science Quarterly*, 65, 1013-1028.
- Dunlap, R.E., & Jones, R. E. (2002). Environmental concern: conceptual and measurement issues. *Handbook of environmental sociology*: ed. by R.E. Dunlap and W. Michelson. Westport, CT: Greenwood Press, 482-524.
- Dunlap, R.E., Van Liere, K.D., Mertig, A.G., & Jones, R.E. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, 56, 425–442.
- Dunlap, R. E., & Van Liere, K. (1978). The new environmental paradigm. *Journal of Environmental Education*, 9, 9-19.
- Dunlap, R. (2008). The new environmental paradigm scale: From marginality to worldwide use. *Journal of Environmental Education*, 40, 3–18.
- Oskamp, S., Burkhardt, R. L., Schultz, P. W., Hurin, S., & Zelezny, L. (1998). Predicting three dimensions of residential curbside recycling: an observational study. *Journal of Environmental Education*, 29(2), 37-42.
- Stern, P. C., Dietz, T., & Guagnano, G. A. (1995). The new ecological paradigm in social psychological context. *Environment and Behavior*, 27(6), 723-743.
- Zografos C., & Allcroft D. (2007). The environmental values of potential ecotourists: a segmentation study. *Journal of Sustainable Tourism*. 15 (1), 44–66

ДОДАТОК

Інструкція: Вам пропонується перелік тверджень про відношення між людьми та навколишнім середовищем. Залежно від того, наскільки ви згодні або не згодні з ними, виберіть та поставьте навпроти кожного твердження свою оцінку:

- 2 – категорично не погоджуюся
- 1 – мабуть, не погоджуюся
- 0 – важко відповісти

1 – скоріше, погоджуюся

2 – погоджуюся однозначно.

Обробка та інтерпретація результатів.

Опитувальник включає прямі і зворотні пункти. Для інтегральної шкали підраховується сума балів з урахуванням знаку, при цьому для зворотних пунктів знак змінюється на протилежний. Чим вище кількість балів, тим сильніше виражена екологічна стурбованість.

Ключ для обробки даних за шкалою НЕП

№	Назва шкали	Кількість завдань	Номери тверджень і спрямованість «ключач»: зворотна спрямованість позначена як (-)
1	Інтегральна шкала НЕП	15	1, -2, 3, -4, 5, -6, 7, -8, 9, -10, 11, -12, 13, -14, 15
2*	Межі росту	3	1, -6, 11
3*	Анти-антропоцентризм (біоцентризм)	3	-2, 7, -12
4*	Природний баланс	3	3, -8, 13
5*	Винятковість людини	3	-4, 9, -14
6*	Загроза екологічної кризи	3	5, -10, 15

Примітка: * – субшкали, для яких необхідно проводити додаткову перевірку на внутрішню узгодженість.

The Scale "New Ecological Paradigm": Use Experience in Ukraine

Kryazh Iryna Volodymirivna

*Doctor of Sciences (Psychology), Professor of the Department of Applied Psychology, Faculty of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Abstract. The results of adaptation and use of the scale "New ecological paradigm" (NEP) are presented. In 2010-2017, 862 people, 547 women and 315 men aged 17 to 80 took part, including 622 students of various specialties and 254 adults of different social status. The Russian version of the NEP-R scale was used. In 2021, the Russian-language and Ukrainian versions of the NEP sample were used - 41 people (27 women and 14 men aged 17 to 49). The sample was randomly divided into two groups (20 people - 23 women and 7 men and 21 people - 24 women and 7 men), so that all respondents completed both versions of the scale with an interval of two weeks, but in one group initially worked with the NEP -U, and then with NEP-R, and in the second group - on the contrary. The results of psychometric verification of the Ukrainian-language and Russian-language adaptations of the scale are given, their compliance with the English-language version in terms of reliability-consistency, rather high test-retest reliability is shown. The verification of the convergent reliability of the scale confirmed its focus on identifying a worldview ecological attitude that responds to the environmental concerns and expresses anxiety about environmental risks, interest in environmentally relevant information, recognition of their connection with the environment, and readiness for eco-friendly behavior. The calculated percentiles for the overall NEP indicator allow determining the level of respondent's environmental concern taking into account his gender. The overall NEP indicator is valid for predicting concern of environmental risks and individual readiness to participate in social projects aimed at eco-conservation.

Key words: environmental attitude, worldview, new ecological paradigm, dominant social paradigm, environmental concern, NEP scale

Надійшла до редакції 4.04.2021

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Типологічні особливості особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок*

Герасименко Ольга Анатоліївна

аспірант кафедри соціології та психології

Харківський національний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-1447-6101>E-mail: olga_gerasi993@ukr.net

У статті проаналізовані напрацювання науковців, що розглядали ідентичність, як психологічний та соціальний феномен. Особистісну ідентичність розглянуто як важливий ресурс ресоціалізації засуджених. Відзначено яких перемін зазнає особистісна ідентичність за час відбування покарання, що пов'язано зі зміною соціальних ролей і самоствавлення, соціальної стигматизацією, порушенням сімейних зв'язків, труднощами при відновленні соціального функціонування (пошуку роботи, житла тощо). Висвітлено важливість проблеми ресоціалізації засуджених, яка зумовлена необхідністю забезпечення індивідуального підходу до засуджених та осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, недопущення їх повернення до кримінального способу життя, формування у них соціально сприятливих форм поведінки після звільнення. Емпірично виявлено типологію особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок на етапі їх ресоціалізації. Виявлено змістовні характеристики типологічних особливостей особистісної ідентичності жінок, засуджених до позбавлення волі та їх вплив на процес ресоціалізації засуджених, що може бути використана для розробки заходів їх психологічного супроводу і корекції.

Ключові слова: особистісна ідентичність; засуджені жінки; ресоціалізація; адаптаційні ресурси особистості; типологія ідентичності; психологічне дослідження; соціальне середовище; групи досліджуваних.

Постановка проблеми дослідження, її актуальність для теорії та практики.

Особливості поведінки особистості у сучасних умовах життя суспільства стають об'єктом пильної уваги психологічної науки. Суспільство гостро реагує на ріст випадків девіантної та делінквентної поведінки, що спонукує вчених до пошуку шляхів профілактики та корекції порушень поведінки. Сучасні соціально-економічні, політичні та культурні перетворення, трансформації цінностей, зміни ідеологічних устоїв суспільства, безумовно, відображаються на внутрішньому світі людей та їх на процесі соціалізації. Як наслідок, неминуче виникає проблема формування особистісної ідентичності, що має великий вплив на соціалізацію та становлення особистості людини (Андреева, 2011; Герасименко, 2020).

У психології проблема ідентичності не є новою. Питання розвитку особистості та становлення її ідентичності в контексті сучасних гуманістичних підходів успішно розроблялися й аналізувалися не тільки в зарубіжних але й у вітчизняних працях, у загальнотеоретичному і методологічному аспектах Б.Г. Ананьєвим, Н.В. Антоною, Л.І. Божович, І.С. Коном, О.М. Леонтьєвим, С.А. Рубінштейном (1976), В.В. Століним (1983) та ін. Достатньо поширеною є концепція ідентичності, яка включає всі якості особистісних варіацій, обумовлених

комплексом біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що в центрі уваги науковців перебувають важливі питання пошуку, розвитку, становлення особистісної ідентичності. У зв'язку з цим, незважаючи на досить представницький список робіт, присвячених особистісній ідентичності, слід звернути увагу на недостатню вивченість даного феномену у жінок-делінквентів. Недостатність теоретичних обґрунтувань вивчення особливостей особистісної ідентичності як структурного компоненту особистості жінок, засуджених до позбавлення волі (Коданева, 2018).

Особистісна ідентичність розглядається як важливий ресурс ресоціалізації засуджених (Сахно, 2015). Вона неминуче зазнає перемін при такій докорінній пертурбації життєвого укладу як ув'язнення, що пов'язано зі зміною соціальних ролей і самоствавлення. Для засудженої жінки ця проблема ускладнюється неминучою соціальною стигматизацією, порушенням важливих для неї сімейних зв'язків, більшими у порівнянні з чоловіками труднощами при відновленні соціального функціонування (пошуку роботи, житла тощо) (Звіт за результатами, 2020).

Процес ресоціалізації є комплексною проблемою, що визначається соціальним

* **How to cite:** Herasimenko, O. A., (2021). Typological features of the personal identity of women convicted to deprivation of freedom, *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, 70, 94-102. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-12>

середовищем в якому проходить покарання, специфікою міжособистісних взаємодій в цьому середовищі, психологічними характеристиками особистості засуджених (Мусин, 2006).

Проблема ресоціалізації засуджених важлива, вона традиційно вивчається в юридичній психології. Це зумовлено необхідністю забезпечення індивідуального підходу до засуджених та осіб, які звільнились з місць позбавлення волі, недопущення їх повернення до кримінального способу життя, формування у них соціально сприятливих форм поведінки після звільнення. Особливо це стосується засуджених до позбавлення волі жінок (Чернышова, 2015; Яковлев, 1999).

Засуджені до позбавлення волі жінки з точки зору психологічної корекції розглядаються як специфічна група, робота з якою вимагає урахування певних особливостей: ускладнена, у порівнянні з чоловіками, адаптація до життя на волі; розрив соціальних і сімейних зв'язків впродовж ув'язнення; знижена можливість адекватної оцінки своїх можливостей, нестійкість самооцінки; переживання комплексу негативних психічних станів (фрустрація, відчай, безнадія тощо); недостатність освіти і кваліфікації при неможливості займатись фізично важкою некваліфікованою працею; схильність до адиктивної поведінки і повторення асоціальних інцидентів після звільнення (Вовк, 2012).

Тому в світовій практиці ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок підкреслюється, що вони мають право проходити, крім корекційних, спеціалізовані програми, що мають включати психологічну консультативну підтримку, групову психологічну роботу, спрямовані на подолання залежностей, підтримку психічного здоров'я, опрацювання досвіду насильства, формування життєвих навичок та довірливих міжособистісних відносин (Handbook for Prison, 2008).

На даний час в Україні наявна низка напрямів психокорекційної роботи із засудженими жінками.

Так, пропонується формувати у них базові навички аналізу та вирішення життєвих проблем, а також покращити процес прийняття рішень. Подібні програми спрямовані на запобігання протиправній поведінці, вплив на яку чинить низка факторів, пов'язаних із особливостями мислення, емоцій та поведінки, оскільки втручання спрямоване на зміну мисленневих процесів, ставлення та поведінки, здатних призвести до вчинення повторних злочинів (Самусь, 2021).

В системі ДКВС України розроблено Концепцію удосконалення системи підготовки до звільнення та ресоціалізації жінок та матерів з

дітьми. В ній ураховується необхідність підвищення самосвідомості та рольової ідентифікації засуджених жінок як матерів та повноцінних громадянок суспільства, усвідомлення їхньої ролі продовжувачок роду людського та прав і можливостей широкої реалізації себе в різних царинах суспільного життя, виховання у засуджених навичок саморегуляції та вирішення складних психогенних ситуацій (Звіт за результатами, 2020).

В програмі «Сходинки: життєві цінності», розробленій Представництвом Міжнародної організації Healthright International (Право на здоров'я) в Україні, акцент робиться на формуванні у засуджених жінок навичок ефективного спілкування, просоціальних цінностей та цінності власного здоров'я, розвитку усвідомлення необхідності побудови ефективних стосунків з оточуючими, орієнтації на створення здорової сім'ї та відповідального ставлення до батьківства (Журавель, 2013).

Програма тренінгової роботи із засудженими до позбавлення волі жінками, запропонована А.Р. Кожушко, спрямована в майбутнє, на створення в учасників установок на формування здібностей до самоаналізу і самосвідомості, спонукання процесу особистісного розвитку, досягнення оптимального рівня життєдіяльності, розвиток і прийняття позитивних життєвих цілей, формування мотивації до їх досягнення. Критеріями ефективності цієї програми є позитивна динаміка соціального інтелекту, самооцінки, зниження агресивності і проявів фрустраційної поведінки у засуджених жінок (Кожушко, 2016).

В згаданих та інших проаналізованих програмах психокорекційної і психореабілітаційної роботи із засудженими до позбавлення волі жінками проблема розвитку їх особистісної ідентичності явно не ставиться. Виключення складають думки про формування ідентичності для вагітних жінок, або тих, що стали матерями впродовж ув'язнення (Вовк, 2012).

При цьому, особистісна ідентичність розглядається як основна мішень для роботи із засудженими чоловіками, зокрема тими, хто вчинили агресивні злочини, насильство в сім'ях. Це робиться для зміни поведінкових стереотипів кривдників, для яких характерною є традиційна чоловіча самоідентифікація, що лежить в основі насильницької поведінки у міжстатевих відносинах (Методичний посібник, 2011).

Однак в проаналізованих джерелах наголошується, що важливою умовою психологічної роботи з ресоціалізації засуджених жінок є корекція складових самосвідомості

(самооцінка, Я-концепція, самоствалення тощо), що за своїм змістом релевантно особистісній ідентичності.

Метою та завданнями статті є виявлення змістовних характеристик типологічних особливостей особистісної ідентичності жінок, засуджених до позбавлення волі та їх впливу на процес ресоціалізації засуджених для подальшого використання при проведенні судово-психологічних експертиз.

Методи дослідження. Емпіричне дослідження особливостей особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок здійснювалося впродовж 2017-2020 рр. Емпіричною базою дослідження стали Качанівська виправна колонія № 54 м. Харкова, Чернігівська виправна колонія № 44, де перебували вперше засуджені до позбавлення волі жінки.

Вибірку склали 211 засуджених до позбавлення волі жінок, віком 22-45 років. Вибірка була розподілена на дві групи: засуджені за корисливі злочини (130 осіб), засуджені за насильницькі злочини (81 особа). На момент дослідження термін завершення відбування покарання всіх засуджених становив від півроку до року.

У ході емпіричного дослідження використано методику визначення особистісної ідентичності Л.Б. Шнайдер, що дозволило визначити

характеристику особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок.

В подальшому здійснено ієрархічний кластерний аналіз даних, що дозволило виявити групи (типи) досліджуваних.

Для змістовного наповнення типів особистісної ідентичності використано комплекс психодіагностичних методик: 16-факторний особистісний опитувальний Р.Б. Кеттелла; опитувальник визначення акцентуацій характеру Г. Шмішека; тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва; тест-опитувальник самоствалення В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва; тест «Хто Я» М. Куна, Т. Мак-Партленда; ціннісний опитувальник Ш. Шварца в адаптації В.М. Карандашева; методика визначення копінг-стратегій поведінки Р. Лазаруса.

Наскрізне порівняння середніх показників психодіагностичних методик (загальним обсягом 70) між одержаними групами (кластерами) здійснювалось за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA).

Виклад основного матеріалу результатів дослідження та їх обговорення. На першому етапі дослідження вивчались типи ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок. Результати, одержані за методикою Л.Б. Шнайдер, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика типів особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок (у %)

	Насильницький тип	Корисливий тип	$\varphi_{\text{емп}}$	p
Передчасна ідентичність	42,0	32,3	1,76	0,05
Дифузна ідентичність	23,5	37,7	2,61	0,01
Мораторій ідентичності	19,8	16,2	0,66	-
Позитивна ідентичність	8,6	6,9	0,45	-
Псевдопозитивна ідентичність	6,2	6,9	0,21	-

В результаті вивчення статусно-структурної організації ідентичності виявлено, що переважаючими типами особистісної ідентичності у групах засуджених до позбавлення волі жінок є передчасний (42,0% у групі засуджених за насильницькі злочини, 32,3% - за корисливі), дифузний (23,5% та 37,7% відповідно), мораторій ідентичності (19,8% та 16,2% відповідно).

Передчасна ідентичність є варіантом нав'язаної ідентичності, яка слабо усвідомлюється, притаманна особам, які не робили самостійних життєвих виборів, внаслідок цього невірні оцінюють власні можливості і особистість. Даний тип ідентичності статистично значимо більш притаманний жінкам, засудженим за насильницькі злочини ($42,0 > 32,3$; $p \leq 0,05$).

Дифузна ідентичність, за даними авторки методики, це статус ідентичності, при якому відсутні сталі цілі, цінності і переконання,

особистість не спрямована на їх активне формування. Для таких жінок характерними є певна незадоволеність собою і власними можливостями, сумніви у власній цінності та здатності викликати повагу у інших, наявність внутрішніх конфліктів, нестійкість самооцінки, готовість визнавати власні недоліки і невдачі на фоні ригідного позитивного самоствалення. Дифузна ідентичність статистично значимо більш притаманна жінкам, які вчинили корисливі злочини ($37,7 > 23,5$; $p \leq 0,01$).

На третьому ранговому місці в обох групах знаходиться мораторій ідентичності, статистично значимих відмінностей за частотою його прояву не виявлено. Мораторій – це криза ідентичності, переживання ситуації пошуку відповідей на питання відносно себе. Досліджені жінки знаходяться на етапі ресоціалізації, готуються до звільнення, ймовірно тому біля п'ятої частини їх

характеризуються цим типом особистісної ідентичності.

Констатовано, що серед досліджуваних жінок зустрічаються менше 10% з досягнутою (позитивною) особистісною ідентичністю, це з одного боку вказує на актуальність досліджуваної проблеми – засудженим жінкам явно не вистачає особистісної зрілості, відчуття спрямованості і осмисленості життя, позитивного зв'язку із суспільством. З іншого боку, це спрямовує на пошук заходів психологічної підтримки та корекції засуджених жінок на етапі їх ресоціалізації.

Таблиця 2. Результати ієрархічної кластерного аналізу (розподіл досліджуваних у %)

	№ кластера						
	1	2	3	4	5	6	7
Загалом	19,0	35,5	20,9	15,2	2,4	3,3	3,8
З них:							
Корисливі	30,0	82,7	70,5	46,9	60,0	57,1	37,5
Насильницькі	70,0	17,3	29,5	53,1	40,0	42,9	62,5

В подальшому ході дослідження вивчалися особистісні і соціально-психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок з різними типами ідентичності. Внаслідок того, що кластери 5, 6, 7 складаються з незначної кількості досліджуваних (таблиця 2), вивчалися тільки кластери 1-4.

Для змістовної характеристики отриманих типів особистісної ідентичності було здійснено наскрізне порівняння середніх показників психодіагностичних методик за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA).

До першого типу «Пасивно-депресивний» віднесено 19,0% досліджуваних жінок. Переважно (70,0%) – це жінки, які засуджені за насильницькі злочини. За методикою Кеттелла спостерігається особистісний профіль А-В-Г+І+Л-М+О+Q1-Q3+Q4+, за методикою Шмішека – піками в показниках дистимічної, циклотимної та емотивної акцентуації. Це дозволяє з боку індивідуально-психологічних і характерологічних особливостей схарактеризувати їх як нетовариських, довірливих, мрійливих. Жінкам цього типу характерно самозвинувачення, розвинене почуття провини, недостатність когнітивних здібностей для роботи з цими негативними почуттями. Емоційний стан напружений, негативний, що пов'язано з надмірним самоконтролем.

У цій групі за методикою СЖО Д.О. Леонтьєва виявлено низькі показники за усіма шкалами, особливо – цілей у житті, локусу контролю Я, керованості життям. Жінки з цієї групи переважно живуть минулим, незадоволені теперішньою ситуацією, не вірять в те, що здатні щось змінити

На другому етапі дослідження проведено кластерний аналіз матриць даних, які містили результати проведених психодіагностичних методик. Внаслідок застосування різних методів ієрархічної кластеризації одержано від 5 до 11 кластерів, найбільш прийнятні результати з точки зору рівномірності розподілу досліджуваних дає метод Уорда (7 кластерів). У таблиці 2 показано розподіл досліджуваних за кластерами.

на краще, а також в настання сприятливого майбутнього.

За методикою В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва у жінок цього типу виявлено високі показники аутосимпатії та самозвинувачення, низькі – за шкалами самоповаги, самоінтересу, очікуваного ставлення з боку інших, саморозуміння. Досліджувані цього типу в цілому схвально ставляться до себе, однак не мають конкретних підстав і досягнень для того, щоб вірити в свої сили і здібності, і в можливість управляти своїм життям.

За методикою М. Куна, Т. Мак-Партленда спостерігається переважна кількість відповідей, які описують соціальні ролі засуджених жінок. Незначною є кількість самоописів, які стосуються фізичних, комунікативних, перспективних і рефлексивних характеристик. Емоційне забарвлення самоописів є в основному емоційно-нейтральним, за виключенням тих, що описують майбутнє, вони мають негативну емоційну конотацію. Жінки цієї групи характеризуються заниженою самооцінкою, не бажають саморозкриття, негативно переживають свій статус засуджених.

Ціннісні орієнтації засуджених цієї групи вирізняються значним розривом між реальними і декларованими цінностями. Результати, одержані за допомогою методики Ш. Шварца свідчать про те, що жінки підкреслюють значимість цінностей досягнення, самостійності, традицій і універсалізму. Вони вважають, що повинні слідувати ролі жінки і матері, мати професію і роботу, бути «як усі», відчувати певну єдність з суспільством. Водночас, на рівні індивідуальних пріоритетів у цій групі переважають цінності безпеки і конформності, що

виражається у зовнішньо покірній поведінці, прагненні будувати її так, щоб створювати мінімум ситуацій взаємодії з іншими засудженими та адміністрацією колонії.

У показниках копінг-стратегій поведінки, досліджених за допомогою методики Р. Лазаруса, переважають дистанціювання, уникнення, прийняття відповідальності та позитивна переоцінка. Видно, що жінки цієї групи спочатку намагаються не брати участь у проблемах (уникати, не взаємодіяти), а якщо вони вже сталися – беруть провину на себе, намагаються переконати в тому, що переживання неприємностей є корисним для досвіду і саморозвитку.

До другого типу «Товариський» віднесено 35,5% досліджених засуджених до позбавлення волі жінок. Це в основному жінки, засуджені за корисливі злочини (82,7%).

Їх узагальнений особистісний профіль за методикою Р.Б. Кеттелла має такі піки: А+В+Г+Н+Л+М-Q1+Q2-, за методикою Г. Шмішека виявлено високі показники гіпертимної, емотивної, екзальтованої та демонстративної акцентуацій. Досліджені цієї групи характеризуються активністю, енергійністю поведінки, спрямованістю на міжособистісну взаємодію. Вони вирізняються практичністю, приземленістю інтересів, підозрілістю, намагаються бути у центрі уваги, максимальної поінформованості. Для таких жінок характерним є прояви образливості, балакучості, розгальмованості, імпульсивності, є ознаки недостатньої сформованості самоконтролю і саморегуляції. Вони прагнуть новизни, мають широке коло спілкування і інтересів, які в основному є поверхневими, вирізняються недостатнім моральним контролем поведінки.

На фоні загалом низьких показників методики СЖО Д.О. Леонтєва в цій групі спостерігається вище за середній рівень показників емоційної насиченості життя і його контрольованості. Досліджувані вважають, що треба жити поточним моментом, мало замислюються над майбутнім, вважають, що життя буде складатись для них сприятливо без необхідності щось для цього робити.

За методикою В.В. Століна, С.Р. Пантелєва в цій групі спостерігаються високі показники за шкалами самоповаги, аутосимпатії, очікуваного ставлення з боку інших, самоінтересу і самовпевненості. Низькі показники одержано за шкалами ставлення інших, самокерівництва, самозвинувачення. В цілому вони задоволені собою, вважають, що мають достатньо підстав для цього, цікавляться власною особистістю, очікують схвального і позитивного ставлення від оточуючих. Воднораз видно, що такого позитивного ставлення

вони не одержують, але не проявляють достатньої послідовності і роботи над власними недоліками, щоб виправити це. Провину за невдачі перекладають на інших, не схильні вбачати власний внесок у конфліктних ситуаціях, поверхнево відносяться до критики.

В цій групі за методикою М. Куна, Т. Мак-Партленда одержано самоописи, які характеризують переважно комунікативне Я. Дещо менше – соціальні, фізичні та перспективні відповіді. У цій групі найчастіше зустрічаються самоописи з емоційними характеристиками («вразлива», «дратівлива», «емоційна» тощо). Загалом жінки цієї групи характеризуються завищеною самооцінкою, позитивним самоописами.

За методикою Ш. Шварца на рівні нормативних ідеалів жінки цієї групи обирають переважно владу, досягнення і самостійність, вважають, що жити треба так, щоб чогось досягти і бути незалежною від обставин. При цьому, як і в попередній групі, спостерігається протиріччя з рівнем індивідуальних пріоритетів, на якому переважають цінності стимуляції, конформності та безпеки. Жінки цього типу будуть поведінку «за принципом задоволення», щоб максимізувати ситуативні позитивні емоційні прояви і уникати неприємностей і відповідальності.

Серед копінг-стратегій, вивчених за методикою Р. Лазаруса у цій групі переважають конфронтація, пошук соціальної підтримки і уникнення. Ймовірно, що такі жінки спочатку намагаються уникати проблем, якщо це не вдається, вирішують її шляхом суперництва, боротьби або шукають допомоги і підтримки у оточуючих.

До третього типу «Самовпевнений» увійшли 20,9% досліджених засуджених до позбавлення волі жінок. Це в основному жінки, засуджені за корисливі злочини (70,5%).

За методикою Р.Б. Кеттелла узагальнений профіль особистості жінок цієї групи має вигляд: В+С+Е+Н+О-Q2+Q3+Q4-, за методикою Г. Шмішека спостерігаються високі показники гіпертимної, емотивної, застрягаючої та педантичної акцентуацій. Жінки цього типу характеризуються особистісною і емоційною зрілістю, сформованими емоційно-вольовими якістьми (рішучість, цілеспрямованість), самоконтролем поведінки, у спілкуванні проявляють домінантність і незалежність. Вони послідовні, дріб'язкові, злопам'ятні, не схильні до переживання провини, здатні управляти процесом спілкування, мають достатні когнітивні здібності.

Показники методики СЖО Д.О. Леонтєва в цій групі знаходяться на середньому рівні, найвищі – цілей в житті і локусу контролю Я. Досліджувані мають сформовані цілі і переконання,

що робить їх життя смислорозповненим з точки зору часової перспективи. Вони вважають себе сильними особистостями, які здатні побудувати життя суголосно власним уявленням про нього.

За методикою В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва у цій групі спостерігається загалом середній рівень сформованості показників, виключення складають шкали аутосимпатії, самоуправління і самоінтересу, за якими показники сформовані на рівні вище середнього. У порівнянні з іншими групами, засуджені жінки з цього типу вирізняються найкращим самоставленням.

За допомогою методики М. Куна, Т. Мак-Партленда в цій групі виявлено різноманітні самоописи. При порівнянні з іншими групами, найчастіше зустрічаються рефлексивні описи (описи характеру, емоційне ставлення до себе) і перспективні описи, зокрема діяльнісні і професійні. Слід зауважити, що загалом серед досліджених засуджених жінок перспективні самоописи мають в основному негативну або нейтральну конотацію, тоді як у цій групі зафіксовано найбільше професійних намірів, матеріальних і фізичних перспектив. Жінки цієї групи характеризуються адекватною самооцінкою, позитивним самоописами.

За методикою Ш. Шварца у цій групі констатовано найменший розбіг між цінностями нормативних ідеалів і індивідуальних пріоритетів, переважають цінності безпеки, самостійності і влади. Досліджувані прагнуть впорядкованих умов життя, соціального порядку і свого місця в ньому, безпеки для себе особисто, престижу та визнання у групі, можливостей для контролю та домінування над людьми, самостійності у здійсненні життєвих виборів. На рівні нормативних ідеалів вираженням є показник цінності конформності, який не виражений на рівні індивідуального пріоритету, тобто ці жінки декларують, що треба відповідати суспільним очікуванням, стримувати власні імпульсивні прагнення, розвивати в собі дисциплінованість, бути слухняними, ввічливими, однак насправді цього не роблять.

Серед копінг-стратегій, вивчених за методикою Р. Лазаруса у цій групі переважають конфронтація, самоконтроль і планування. Поведінка жінок цього типу не спонтанна, стримана, вони схильні приховувати справжні думки і почуття, намагаються діяти обачливо і раціонально.

До четвертого типу «Інфантильний» віднесено 15,2% досліджених засуджених до позбавлення волі жінок. В цьому кластері знаходяться як жінки, засуджені за корисливі злочини (46,9%), так і за насильницькі (53,1%).

За методикою Р.Б. Кеттелла узагальнений особистісний профіль засуджених жінок цієї групи

має вигляд: А+С-Г+Н+Л-М-О+Q3-Q4+, за методикою Г. Шмішека виявлено високі показники гіпертимної, емотивної, демонстративної, тривожної та застрягаючої акцентуації. Досліджені цієї групи характеризуються екстравертованістю, емоційною незрілістю, недостатньою сформованістю навичок самоконтролю і саморегуляції, м'якістю і довірливістю у спілкуванні, образливістю, хитливістю емоційного стану. Цей тип схарактеризовано як інфантильний, необачливий, на фоні сформованих моральних пріоритетів (совість, мораль, почуття провини) у них спостерігається дефіцит навичок поведінкового самоконтролю і емоційна незрілість.

У цій групі виявлено низький рівень показників осмисленості життя за методикою СЖО Д.О. Леонтьєва. Вище середнього сформований показник інтересу і емоційної насиченості життя, найнижчий – показник локусу контролю життя. Досліджувані цього типу впевнені в тому, що життя непрогнозоване, все вирішує випадок чи доля, тому треба жити «тут і тепер», не замислюючись над минулим і не робити прогнозів на майбутнє.

За методикою В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва у жінок цієї групи вищі за середніх показники аутосимпатії, очікуваного ставлення з боку інших, ставлення інших і самоприйняття, решта показників сформовано на низькому рівні. Це свідчить про загальне позитивне ставлення до себе, а також про той факт, що досліджувані знайшли такі стратегії поведінки, які дозволяють адаптуватись в середовищі засуджених, адже очікують і одержують позитивне ставлення від оточуючих. При цьому вони не схильні рефлексувати, не цікавляться власною особистістю, фактично не володіють навичками самоуправління і побудови життєвої перспективи.

В цій групі за методикою М. Куна, Т. Мак-Партленда одержано самоописи, які характеризують переважно комунікативне, фізичне і соціальне Я. В них непоодинокі зустрічаються згадки про «випадковість» вчинених злочинів, несправедливість поточного становища, невизначеність подальшого життя («я людина, яка не знає, що буде робити потім»).

За методикою Ш. Шварца на рівні нормативних ідеалів жінки цієї групи обирають переважно цінності традицій, універсальності, доброти. У цій групі констатовано найбільшу невідповідність нормативних ідеалів і індивідуальних пріоритетів, так, пріоритетними виступають цінності безпеки, гедонізму і стимуляції. Жінки вважають, що треба виконувати традиційні соціальні ролі жінки та матері, важливо робити «вірні речі», інтегруватись у суспільство, допомагати іншим. Реальна ж поведінка ґрунтується на прагненні отримувати

задоволення, чуттєві враження, підживлювати себе спілкуванням і мимовільними радіощами, дотримуватись внутрішнього порядку для того, щоб уникати неприємностей.

Серед копінг-стратегій, вивчених за методикою Р. Лазаруса у цій групі переважають уникнення, пошук соціальної підтримки, дистанціювання. Жінки намагаються долати проблеми шляхом заперечення, ігнорування, фантазування, применшення їх життєвої і емоційної значимості, залучення оточення для допомоги.

Висновки. Особистість засудженої до позбавлення волі жінки є специфічним об'єктом з точки зору психологічного супроводу її ресоціалізації. Найвні корекційні програми ураховують окремі феномени, які дотичні до сфери самосвідомості, однак потенціал категорії особистісної ідентичності наразі недостатньо використовується для науково-методичного забезпечення психологічного супроводу ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок.

Особистісна ідентичність трансформується підчас переживання ув'язнення, у більшості досліджуваних засуджених жінок характеризується слабкою усвідомленістю, ґрунтується на невірній оцінці власної особистості і можливостей. Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що ці зміни відбуваються в межах певних типів ідентичності, кожен з яких має низку взаємозв'язків з особистісними і соціально-психологічними якостями засуджених жінок. Так, емпірично виявлено типологію особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі жінок на етапі їх ресоціалізації, що включає чотири типи:

1. Пасивно-депресивний тип. Жінки цього типу нетовариські, мрійливі, занадто довірливі. Характеризуються конформною життєвою позицією, поведінка зовнішньо покірна, намагаються уникати взаємодії з оточуючими. Незадоволені теперішньою ситуацією, живуть минулим, не вірять у власні сили щось змінити, впевнені в тому, що життя не зміниться на краще. В цілому схвально ставляться до себе, декларують важливість слідувати рольовим суспільним очікуванням, реалізації себе як дружини і матері, однак не мають конкретних підстав і досягнень для того, щоб вірити в свої сили і здібності. Характеризуються заниженою самооцінкою, не бажають саморозкриття, негативно переживають свій статус засуджених. Virізняються напруженим психічним станом, переживанням провини і самозвинувачення, при цьому не мають достатніх когнітивних здатностей для опрацювання цих негативних почуттів, сприймають покарання як досвід, який просто необхідно пережити.

2. Товариський тип. Жінки цього типу активні, енергійні, демонстративні, спрямовані на міжособистісну взаємодію. На тлі балакучості, яскравості емоційних проявів, прагнення бути в центрі уваги, вони підозрілі, недовірливі, образливі. Спостерігається дефіцит навичок самоконтролю і саморегуляції, імпульсивність і розгальмованість поведінки. Такі жінки прагнуть новизни і поінформованості, вважають, що треба жити поточним моментом, мало замислюються над майбутнім, вірять в те, що можна досягти успіху без вкладання зусиль. Вони вважають, що мають достатньо підстав для позитивного ставлення збоку оточуючих, не проявляють достатньої послідовності і роботи над власними недоліками, провини за невдачі перекладають на інших. Прагнуть незалежності і досягнень, однак намагаються максимізувати емоційні задоволення і уникати неприємностей і відповідальності.

3. Самовпевнений тип. Жінки цього типу вирізняються особистісною і емоційною зрілістю, сформованими емоційно-вольовими якостями, самоконтролем поведінки. Вони послідовні, дріб'язкові, злопам'ятні, не схильні до переживання провини, здатні управляти процесом спілкування, мають достатні когнітивні здібності. Вважають себе сильними особистостями, які здатні самостійно побудувати життя, переживають ситуацію ув'язнення адекватно, намагаються знайти в цьому особистісний сенс. Декларують необхідність відповідати суспільним очікуванням, стримувати власні імпульсивні прагнення, розвивати в собі дисциплінованість, бути слухняними, ввічливими, однак насправді цього не роблять.

4. Інфантильний тип. Жінки цього типу характеризуються екстравертованістю, емоційною незрілістю, недостатньою сформованістю навичок самоконтролю і саморегуляції, м'якістю і довірливістю у спілкуванні, образливістю, хитливістю емоційного стану. При сформованих моральних пріоритетах у таких жінок них спостерігається дефіцит навичок самоконтролю і емоційна незрілість. Вчинені злочини вважають випадковими, переживають несправедливість поточного становища, невизначеність подальшого життя. Декларують важливість дотримання традиційних цінностей і ролей, однак реальна поведінка ґрунтується на прагненні отримувати задоволення, чуттєві враження, підживлювати себе спілкуванням і мимовільними радіощами, дотримуватись внутрішнього порядку для того, щоб уникати неприємностей.

Надані змістовна характеристика і психодіагностичні профілі типів особистісної ідентичності засуджених до позбавлення волі

жінок, які можуть бути використані для розробки заходів їх психологічного супроводу і корекції.

Список посилань

- Андреева Г.М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций. Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. № 6. URL: <http://psystudy.ru> (10.10.2012).
- Вовк В.М., Журавель Т.В., Калівошко В.М. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: методичний посібник / за ред. Т.В. Журавель, Ю.В. Пилшас. К.: "Версо-04", 2012. 168 с.
- Герасименко О.А. Идентичность как категория адаптационного ресурса женщин, осужденных к лишению свободы. *Colloquium-journal*. 2020. №12 (64). С. 10-13. DOI: 10.24411/2520-6990-2020-11816
- Грачук Н.В. Ресоціалізація неповнолітніх злочинниць у умовах колонії: гендерний підхід. *Вісник Запорізького національного університету*. № 2. 2009. С. 55-60.
- Журавель Т.В., Лях Т.А., Скіпальська Г.Б., Чорна Ю.О. Методичні рекомендації щодо організації просвітницької роботи з профілактики ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед підлітків та молоді в установах Державної кримінально-виконавчої служби / За ред. Т.А. Лях. К.: ТОВ «Обнова компані», 2013. 36 с.
- Звіт за результатами проведення оцінки програм та практик роботи з вагітними жінками і матерями з дітьми в установах виконання покарань щодо формування відповідального материнства. Київ, ФОП Буря, 2020. 35 с. <https://www.unicef.org/ukraine/media/11391/file/%D0%A0%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%92%D0%9A.pdf%20.pdf>
- Коданева М.С. Личностная идентичность как ресурс ресоциализации осужденных женщин. *Проблемы современного педагогического образования*. 2018. №. 60-2. С. 422-424. [https://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/3840/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%2060%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%202,%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%20\(1\).pdf](https://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/3840/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%2060%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%202,%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%20(1).pdf)
- Кожушко А.Р. Психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2016. 25 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1644>
- Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Укладачі: Г.Ю.Мустафасв, І.І. Довгаль. Київ, 2011. 192 с.
- Мусин І.С. Индивидуально-психологические особенности адаптации осужденных женского и мужского пола к условиям лишения свободы: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Казань, 2006. 25 с.
- Рубинштейн С. А. Проблемы общей психологии / ред. Е. В. Шорохова. М.: Педагогика, 1976. 416 с.
- Самусь В., Соловійова О., Виноградова О. Методичний посібник до програми для дорослих засуджених ДКВС України «Вирішення проблем». К.: Рада Європи, ФОП Ямчинський, 2021. 122 с. <https://rm.coe.int/prefinal-with-logo-draft-for-printing-ver-ok-od-litred-4/1680a44084>
- Сахно С.В. Особливості рефлексії засуджених жінок в умовах позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. №. 3. С. 367-376.
- Столин В.В. Самосознание личности. Москва: Издательство Московского Университета, 1983. 284 с.
- Чернышева А.В. Взаимосвязь социальной идентичности и социально-психологической адаптации при аддиктивном поведении у женщин. Дисс. канд. психол. наук. Ярославль, 2015. 310 с. http://www.rd.uniyar.ac.ru/upload/iblock/08b/avtor_eferat-chernyshevoy-a-nov.pdf
- Яковлев В. В. Психологическая характеристика смысловой сферы личности осужденных к лишению свободы : дис. ... канд. психол. наук. Рязань, 1999. 192 с.
- Handbook for Prison Managers and Policymakers on Women and Imprisonment. *Criminal Justice Handbook Series*. New York, 2008. 128 p. <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/women-and-imprisonment.pdf>

References

- Andreeva, G.M. (2011). On the issue of identity crisis in the context of social transformations. *Psychological research: electron. scientific. zhurn*. 6. URL: <http://psystudy.ru> (10.10.2012). [in Russian].
- Chernysheva, A.V. (2015). *The relationship between social identity and socio-psychological adaptation in addictive behavior in women*. (Master's thesis). Yaroslavskiyi hosudarstvennii unyversytet, Yaroslavl. http://www.rd.uniyar.ac.ru/upload/iblock/08b/avtor_eferat-chernyshevoy-a-nov.pdf [in Russian].
- Gerasimenko, O.A. (2020). Identity as a category of adaptive resource for women sentenced to imprisonment. *Colloquium-journal*. 12(64). <https://doi.org/10.24411/2520-6990-2020-11816> [in Russian].
- Grachuk, N.V. (2009). Resocialization of juvenile offenders in the colony: a gender approach. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. 2. [in Ukrainian].
- Handbook for Prison Managers and Policymakers on Women and Imprisonment. (2008). *Criminal Justice Handbook Series*. New York. <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/women-and-imprisonment.pdf>
- Kodaneva, M.S.(2018). Personal identity as a resource for resocialization of convicted women. *Problemy sovremennogo pedahohycheskoho obrazovanyia*. 60(2).

- [https://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/3840/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%2060%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%202,%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%20\(1\).pdf](https://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/3840/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%2060%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%202,%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%20(1).pdf) [in Russian].
- Kozhushko, A.R. (2016). *Psychological peculiarities of convicts to let the will of women on the stage of resocialization*. (Master's thesis). Kharkivskiy natsionalnyi universytet, Kharkiv. [in Ukrainian].
- Musin, I.S. (2006). *Individual psychological characteristics of adaptation of male and female convicts to conditions of imprisonment*. (Master's thesis). Kazanskiy hosudarstvennii unyversytet, Kazan. [in Russian].
- Mustafaev, G.Yu., Dovgal, I.I. (2011). A methodical guide for people who are using the correct programs for people who have committed violence in the family. Kiev. [in Ukrainian].
- Rubinshtein, S.L. (1976). *Problems of general psychology*. M.: Pedagogika. [in Russian].
- Sakhno, S.V. (2015). Peculiarities of reflexions of condemned women in the minds of letting their will. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 3. [in Ukrainian].
- Samus, V., Solovyova, O., Vinogradova, O. (2021). A methodical guide to programs for grown-up convicts of the DCAF of Ukraine "The latest problems". Kyiv, Rada Evropi. <https://rm.coe.int/prefinal-with-logo-draft-for-printing-ver-ok-od-litred-4/1680a44084> [in Ukrainian].
- Stolin, V.V. (1983). *Self-awareness of the individual*. Moskva: Yzdatelstvo Moskovskoho Unyversyteta. [in Russian].
- The results of the assessment of the program of robotics practices with vaginal women and mothers with children in the setting of the assessment of the future development of maternity. (2020). Kiev, FOP "Burya". <https://www.unicef.org/ukraine/media/11391/file/%D0%A0%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%92%D0%9A.pdf%20.pdf> [in Ukrainian].
- Vovk, V.M., Zhuravel, T.V., Kalivoshko, V.M. (2012). Preparing for children to be educated, as they do it in a certain way, or letting their will on singing lines, including those who are incomplete. Kyiv, "Verso-04". [in Ukrainian].
- Yakovlev, V.V. (1999). *Psychological characteristics of the semantic sphere of the personality of those sentenced to imprisonment*. (Master's thesis). Ryazanskiy hosudarstvennii unyversytet, Ryazan. [in Russian].
- Zhuravel, T.V., Lyakh, T.L., Skipalska, G.B., Chorna, Yu.O. (2013). *Methodical recommendations for the organization of educational robots from the prevention of VIL / SNID for the risky behavior of the middle of children and young people in the institutions of the State Criminal and Victory Service*. Kiev, TOV "Obnova company". [in Ukrainian].

Typological features of the personal identity of women convicted to deprivation of freedom

Herasimenko Olga Anatoliyivna

Graduate student of the Department of Sociology and Psychology
Kharkiv National University of Internal Affairs

The article analyzes the work of scientists who considered identity as a psychological and social phenomenon. The concept of identity as a complex integrated socio-psychological formation and as a category of adaptive resources of the individual is considered. The problem of formation of personal identity and its influence on socialization and formation of human personality is covered. The insufficiency of theoretical substantiations of studying the peculiarities of personal identity as a structural component of the personality of women sentenced to imprisonment is shown. Personal identity is considered as an important resource for resocialization of convicts. It is noted what changes the personal identity undergoes during the sentence, which is associated with changes in social roles and self-esteem, social stigma, disruption of family ties, difficulties in restoring social functioning (job search, housing, etc.). The importance of the problem of resocialization of convicts, which is due to the need to ensure an individual approach to convicts and persons released from prisons, preventing their return to a criminal lifestyle, the formation of socially favorable forms of behavior after release. The process of resocialization is considered as a complex problem determined by the social environment in which the punishment takes place, the specifics of interpersonal interactions in this environment, the psychological characteristics of the personality of convicts. The study empirically identified the typology of personal identity of women sentenced to imprisonment at the stage of their resocialization, which includes four types of women sentenced to imprisonment: passive-depressed, sociable, self-confident, infantile. The given meaningful description of the types of personal identity of women sentenced to imprisonment can be used to develop measures for their psychological support and correction.

Key words: personal identity; convicted women; resocialization; adaptive resources of the individual; typology of identity; psychological research; social environment; groups of subjects.

Надійшла до редакції 25.02.2021

**Правила оформлення статей для фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія» (категорія Б)**

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- обговорення результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список посилань за APA style.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 12 – 20 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегель, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Структура статті:

1. Номер УДК.
2. Назва статті. **Важливо! Назва роботи може містити не більше 10 слів, має розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців. Слід уникати скорочень.**
3. Прізвище Ім'я По батькові (повністю), вчене звання, посада, назва організації, поштова адреса організації. (курсив).
4. e-mail
5. ORCID
6. Резюме і ключові слова (курсив) мовою статті з такими обов'язковими елементами: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження (від 500 знаків (без пробілів) та 5-10 ключових слів (через точку з крапкою)).
7. Текст статті, де присутні такі необхідні елементи:

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми / Introduction and the current state of the research problem (15% обсягу статті) постановка проблеми, її актуальність для теорії і практики. Важливо у вступній частині чітко сформулювати понятійний апарат, щоб уникнути його неоднозначного трактування. У вступі також викладаються особливості сучасного стану дослідження проблеми. Окрім цього, редакція підтримує статті, в яких аналізуються результати досліджень наукових шкіл Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна з посиланням на них.

Мета / Aim

Мета статті має чітко показувати предмет дослідження та бути конкретною (мета має бути одна!)

Методи дослідження / Research methods (30% обсягу статті)

(що можуть бути викладені в результатах дослідження)

Методи дослідження передбачають описання їх основного змісту, характеристик і показників, які вони фіксують, та одиниць вимірювання. **Увага!** Сюди також входить інформація щодо організації дослідження, якісних та кількісних характеристик вибірки тощо. Якщо Ви досліджуєте, наприклад, рівні сформованості певного явища, обов'язково тут необхідно подати його характеристику. Цей пункт має містити ВИЧЕРПНУ інформацію щодо процедури організації та проведення Вашого дослідження.

Результати / Research results (40% обсягу статті) (можуть мати як теоретичну, так й емпіричну частину) Виклад основного матеріалу дослідження відповідно задач з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опис емпіричних результатів повинен містити конкретні дані, що підтверджують статистичну достовірність отриманих результатів. Останні можуть бути представлені у вигляді таблиць, графіків, діаграм (**приймаються у чорно-білому кольорі; можна використовувати «штриховку» та «узори»**) з подальшою інтерпретацією. У статті має бути представлений кількісний та якісний аналіз літературних джерел із проблеми.

Обговорення / Discussion (10% обсягу статті)

Обов'язковим є пункт «Обговорення», де автор окрім детального інтерпретування та пояснення отриманих даних, має презентувати їх порівняльний аналіз з науковими результатами як вітчизняних, так і зарубіжних учених за схожою проблематикою з посиланням на них, обґрунтувати наукову цінність та напрями практичного використання отриманих результатів. Цей пункт обов'язково має містити обґрунтування наукової новизни отриманих даних.

Висновки / Conclusion (5% обсягу статті)

Висновки з дослідження, які стисло висвітлюють сутність отриманих результатів згідно з поставленими у роботі завданнями. **Важливо! У висновках не повинно бути даних, яких немає у змісті статті!**

8. **Література оформляється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання.**

9. **References.** Література в романському алфавіті в APA стилі. Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author. (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

У списку використаної літератури рекомендується не більше 50% вітчизняних джерел, інші – зарубіжні виключно із БД Web of Science чи Scopus. При узагальненні літературних даних бажано посилатися на роботи, опубліковані протягом останніх 10 років. Перед тим, як формувати текст статті, автор аналізує кількісно та якісно роботи на момент написання статті с у WOS чи Scopus з проблеми, включаючи надання інформації про кількість джерел за кожним її типом (монографії, статті, тези тощо). Після цього робиться якісний аналіз джерел, на основі якого автор виділяє в тексті статті основні тенденції або напрями у пізнанні явища, що

вивчається. Посилання на конкретних авторів в аналізі літератури допускається лише у випадку, якщо отримані ними дані суперечать точці зору автора статті або є основоположними для цього дослідження, по тексту – за умов цитування.

* імена, прізвища транслітеруються, назви статей та решта інформації перекладаються. При транслітерації слід дотримуватись вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. №55.

Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliteratsiia> та з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>

10. Інформація українською чи англійською мовою (відмінною від мови статті):

- ПІБ автора, інформація про автора (вчене звання, науковий ступінь, назва та адреса організації, в якій працює автор).

- Назва статті.

- Авторське резюме (актуальність, мета, методи, результати дослідження та висновки) обсягом від 1800 знаків і ключові слова.

Приклад оформлення літератури:

Author, A. A., & Author, B. B. (рік видання). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску*, сторінки статті. <https://doi.org/xxxxx>
Mellers, B. A. (2000). Choice and the relative pleasure of consequences. *Psychological Bulletin*, 126(6), 910-924. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.126.6.910>.

Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску*(номер заявки), сторінки статті. <https://doi.org/xxxxx>
Trankle, S. A., & Haw, J. (2009). Predicting Australian health behaviour from health beliefs. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 5(2), 9-17. <https://ojs.lib.swin.edu.au/index.php/ejap/>

Author, A. A. (рік, місяць публікації). Назва статті. *Назва Журналу, номер випуску, тому* (номер заявки), сторінки статті.
Wilson, D. S., & Wilson, E. O. (2007, November 3). Survival of the selfless. *NewScientist*, 196(2628), 42- 46.

Author, A. A., & Author, B. B. (рік публікації). *Назва книги*. Місто видання: Видавництво. Mook, D. (2004). *Classic experiments in psychology*. Westport, CT: Greenwood.

Editor, A. A., & Editor, B. B. (Eds.). (рік публікації). *Назва книги (видання)*. Місто видання: Видавництво. Williams, J. M. (Ed.). (2006). *Applied sport psychology: personal growth to peak performance* (5th ed.). Boston: McGraw-Hill. Lee-Chai, A. Y., & Bargh, J. A. (Eds.). (2001). *The use and abuse of power: Multiple perspectives on the causes of corruption*. New York: Psychology Press.

Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author.

(<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна
Серія “Психологія”

Випуск 70

Збірник наукових праць

Українською, та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Гірник С.А.

Підписано до друку 31.05.2021 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 10,43. Обл-вид. арк. 12,11.
Наклад 50 пр. Зам. №   Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32